

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Олександр Гісем, Олександр Мартинюк

11

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Рівень стандарту

УДК 94(100)"1945/2018"(075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 №472)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл.
загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків :
Вид-во «Ранок», 2019. — 224 с. : іл.

ISBN 978-617-09-5217-2

УДК 94(100)"1945/2018"(075.3)

Інтернет-підтримка
Електронні матеріали
до підручника

ISBN 978-617-09-5217-2

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2019
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2019

Шановні одинадцятикласники та одинадцятикласниці!

В 11 класі ви завершуєте вивчення курсу всесвітньої історії. Запо-рукою успішної роботи на уроках і вдома, як і в попередні роки, зали-шається вміння працювати з підручником. Перш ніж розпочати, необхід-но ознайомитися з його змістом та структурою.

Матеріал об'єднано в шість розділів, кожен із яких містить пара-графи, які, у свою чергу, складаються з окремих пунктів. У тексті ви зу-стрінете виділені слова і дати. На них необхідно звертати особливу увагу. Історію, як ви вже знаєте, неможливо засвоїти без знання її терміноло-гії та хронології.

Краще опанувати навчальний матеріал допоможуть **ілюстрації, таб-лиці й схеми**. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного. До деяких із них пропонуються запитан-ня. Систематизувати уявлення про те, як розгорталися події, із якими ви ознайомилися, допоможуть таблиці. Схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, процесів тощо.

Наприкінці параграфів містяться **висновки**, які привертають увагу до провідних ідей, розкритих у тексті. **Запитання та завдання** спрямовані на формування різноманітних умінь та навичок. У кінці підручника роз-ташована хронологічна таблиця.

Підручник супроводжує електронний освітній ресурс **interactive.ganok.com.ua**, де розміщено додаткову інформацію до параграфів, істо-ричні документи, алгоритм виконання практичних занять і теоретич-ний матеріал до них, запитання та завдання на узагальнення знань за розділами, а також тестові завдання до розділів, що виконуються в режимі онлайн.

Система символів, що супроводжують окремі рубрики, полегшить роботу з підручником.

Пригадайте. Запитання і завдання, що розпочинають параграфи, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Цікаві факти. У цій рубриці ви знайдете додаткову інформацію, пов'язану зі змістом параграфа.

Словник. Тут пояснюються наведені в тексті терміни й поняття.

Висновки. У цій рубриці подано стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.

Запитання та завдання. До параграфів складено запитання і завдання, розподілені на чотири групи. Звертайте увагу на умовні позначення поряд із ними, що підкажуть, як їх необхідно виконувати.

Перевірте, як ви запам'ятали. За допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали розглянутий матеріал.

Подумайте і дайте відповідь. Запитання цієї рубрики допоможуть вам осмислити опрацьований матеріал.

Виконайте завдання. Виконання цих завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, скласти таблиці, плани тощо).

Творче завдання. Тут ви знайдете завдання, які слід виконувати за допомогою додаткових джерел інформації.

Бажаємо успіхів!

§ 1. Вступ

1. Які періоди всесвітньої історії ви вивчали в попередні роки? Назвіть їхні хронологічні межі. 2. Які події першого періоду Новітньої історії ви вважаєте найважливішими? Чому? 3. Покажіть на карті атласу країни, із подіями в яких ви ознайомилися минулого року. 4. Які основні зміни відбулися в господарстві, політичному житті, суспільному розвитку, культурі та побуті населення провідних держав світу в перший період Новітньої історії? 5. Які основні події Другої світової війни відбувалися у Європі? 6. Назвіть результати Другої світової війни.

Другий період Новітнього часу всесвітньої історії. Всесвітня історія як наука про минуле людства вивчає та описує процес розвитку суспільства, з особливостями та загальними закономірностями, що проявляються в історії різних народів. Події всесвітньоісторичного процесу дослідницька спільнота умовно об'єднує в кілька **історичних періодів**. У попередні роки ви вже ознайомилися з подіями історії Стародавнього світу, Середніх віків, Нового часу й першого періоду історії Новітнього часу. Цього року ви продовжите вивчати **історію Новітнього часу**.

Доцільність вживання поняття «історія Новітнього часу» та її періодизація є дискусійним питанням. Так, вчені звертають увагу, що зміст цього поняття потребує переосмислення, і доречно вважати власне «новітніми» події останніх двох-трьох десятиліть. Чимало представників сучасної української історичної спільноти поділяють точку зору британського дослідника Еріка Гобсбаума, який писав, що «немає серйозних сумнівів у тому, що наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. закінчилася одна доба у світовій історії й почалася інша». Вони вважають, що назву «історія Новітнього часу» можна було б залишити для подій до 1991 р., а період із 1990-х рр. називати сучасним, або сучасною історією. Інші вважають, що з 1991 р. розпочався третій період історії Новітнього часу.

Підручник, який ви тримаєте в руках, допоможе вам дізнатися про те, які події відбувалися у світі в 1945 р. — на початку XXI ст. Цей період насичений багатьма масштабними подіями, неоднозначними за характером явищами й процесами у світовому розвитку. У соціально-економічній сфері цей період характеризувався післявоєнним піднесенням економіки, циклічністю її розвитку, переходом від регульованого ринкового господарства до політики неоконсерватизму

Всесвітня історія — процес розвитку людського суспільства загалом, якому притаманні певні закономірності, характерні для історії всіх народів. Розпочинається з появою людського суспільства й залежно від спільних рис та явищ у його розвитку поділяється на історичні періоди.

Історичний період — етап політичного, соціально-економічного й культурного розвитку людства, що характеризується певними подіями, явищами, процесами тощо.

Історія Новітнього часу — сучасний період всесвітньої історії, що охоплює події XX — початку XXI ст.

Періоди всесвітньої історії

Стародавній світ	Середні віки	Новий час		Новітній час	
		I період	II період	I період	II період
Поява людини на Землі — V ст. н. е.	V ст. н. е. — кінець XV ст.	Кінець XV — кінець XVIII ст.	Кінець XVIII — початок XX ст.	1914—1945 рр.	1945 р. — початок XXI ст.

й остаточної перемоги ринкових відносин. У розвинених країнах світу відбувалося становлення **постіндустріального суспільства**, коли замість промислового й сільськогосподарського виробництва під впливом науково-технічного прогресу головними стають сфери інформаційного обміну та надання послуг. Поглиблювалися інтеграційні процеси і зростав добробут населення. У СРСР та країнах, де під його тиском встановилися комуністичні режими, розвиток суттєво відрізнявся.

У політичній сфері основними вважають процеси післявоєнного переоблаштування світу країнами антигітлерівської коаліції, заснування ООН як міжнародного арбітра для уникнення нової світової воєнної катастрофи, виникнення світової системи соціалізму, «холодну війну» й численні локальні збройні конфлікти, «відлигу» в міжнародній напруженості, розпад світової системи соціалізму, крах СРСР, становлення сучасної демократії, прояв нових локальних конфліктів, активізацію міжнародних зусиль для збереження миру.

Головні тенденції світового розвитку, як і в попередній період, визначали провідні держави світу — США і країни Західної Європи. У 1960-ті рр. до них долучилася Японія, згодом нові індустріальні країни, а на початку XXI ст. — Китай.

2 Джерела вивчення всесвітньої історії 1945 р. — початку XXI ст. Історію, як ви вже знаєте, вивчають шляхом дослідження **історичних джерел**. Саме на основі їх ретельного вивчення відтворюють події минулого. Вони є головними носіями історичної інформації, що відображають той чи інший бік людської діяльності.

Існують різні типи історичних джерел — писемні, речові, усні, етнографічні, мовні, кіно-, фото- та фонодокументи.

Загалом історичні джерела різних типів мають такі спільні риси:

- ▶ усі джерела є свідками свого періоду й відображають певну межу буття минулого;
- ▶ джерела містять інформацію відкритого й прихованого характеру, яку виявляють шляхом порівняння різних джерел;
- ▶ оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, джерела відображають їхнє бачення й сприйняття подій;
- ▶ кожне джерело містить невичерпний обсяг історичної інформації.

Події всесвітньої історії 1945 р. — початку ХХІ ст. дають можливість вивчати величезну кількість історичних джерел. Попередні періоди всесвітньої історії такої інформаційної бази не мали. Головним завданням при цьому є неухильне дотримання принципів неупередженості під час аналізу історичних джерел.

3 **Зміни в кількості населення світу в 1945 р. — на початку ХХІ ст.** У другій половині ХХ ст. темпи зростання населення світу називають «вибухоподібними». При цьому 9/10 загального приросту населення світу припадало на країни, що розвиваються. Це спричинило глобальний демографічний вибух. Пізніше, коли стрімке зростання кількості населення охопило малорозвинені країни, світовий демографічний вибух став однією із глобальних проблем людства. В «епіцентрі» цього демографічного вибуху, як і раніше, залишаються країни Центральної Азії.

Причинами зростання населення світу вважають зниження смертності завдяки розвитку медицини, збільшенню продуктивності сільсько-го господарства, покращенню санітарних умов місць проживання тощо.

У деяких країнах у цей період кількість населення скорочується. Особливо це стосується Центрально-Східної Європи, переважно через низьку народжуваність. Японія та окремі країни Західної Європи з 2010-х рр. також постали перед проблемою зменшення кількості населення.

У другій половині ХХ ст. у країнах Західної Європи, що мають високий рівень життя, відчутним явищем стала трансформація міграційних процесів. Жителі країн Африки та Азії (переважно Індія, Іран, Туреччина), де рівень життя був нижчим, спочатку приїздили сюди сезонно, але із часом залишалися назавжди.

Наприкінці ХХ ст. новим явищем у потоках мігрантів стало зростання кількості біженців. Нову хвилю міграції спричиняли міжнаціональні

Високі темпи зростання кількості населення — характерна особливість другої половини ХХ ст.

Табір біженців у Німеччині. Початок ХХІ ст.

й територіальні локальні конфлікти, політична боротьба, інколи голод. За даними ООН, станом на 2016 р. у світі 65,6 млн осіб через різні причини були змушені залишити свої домівки, а 22,5 млн із них стали біженцями.

Загальна кількість населення світу у 2017 р. становила 7,405 млрд осіб. Найбільше людей проживає в Китаї та Індії — понад 1,3 млрд у кожній країні.

Висновки

- ▶ Цього навчального року ви вивчатимете події, які відбувалися у світі в 1945 р. — на початку ХХІ ст.
- ▶ Значна кількість історичних джерел, що стосуються цього періоду, створює сприятливу й водночас досить складну ситуацію для проведення досліджень.
- ▶ Особливістю демографічної ситуації світу в цей період є стрімке зростання кількості населення країн, що розвиваються. Гостро постала проблема біженства.

Запитання та завдання

1. Що таке історичний період? 2. Назвіть хронологічні межі періоду всесвітньої історії, який ви вивчатимете цього року. 3. Яке суспільство називають постіндустріальним? 4. Назвіть типи історичних джерел. 5. На які країни в другій половині ХХ ст. припадало 9/10 приросту населення? 6. Якою є кількість біженців у сучасному світі?

7. Охарактеризуйте місце періоду, який ви вивчатимете, у всесвітній історії. 8. У чому полягає сутність дискусії щодо періодизації подій 1945 р. — початку ХХІ ст. у всесвітній історії? 9. Що нового з'явилося в інформаційній базі цього періоду всесвітньої історії порівняно з попередніми? 10. У чому полягають нові проблеми у становищі населення світу цього періоду?

11. Складіть таблицю «Зміни, що відбулися у світі в 1945 р. — на початку ХХІ ст.».

Сфера розвитку	Зміни, що відбулися
Соціально-економічна	
Політична	

12. Обговоріть у парах, чому вивчення подій всесвітньої історії важливе для сучасної молоді людини.

13. Підготуйте повідомлення (презентацію) за темою «Підсумки, уроки, ціна для людства й наслідки Першої і Другої світових війн».

РОЗДІЛ І. ОБЛАШТУВАННЯ ПІСЛЯВОЄННОГО СВІТУ

§ 2. Створення нової системи міжнародних відносин

1. Коли відбулися Ялтинська (Кримська) та Потсдамська конференції? 2. Якими були основні рішення Ялтинської та Потсдамської конференцій? 3. Коли і як утворилася Організація Об'єднаних Націй (ООН)? 4. Якою була основна мета створення ООН? 5. Які права людини забезпечувала Загальна декларація прав людини 1948 р.?

1 Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин: сутність та особливості.

Уперше питання післявоєнного врегулювання обговорювалося на вищому рівні на Тегеранській конференції 1943 р. Тоді вже ставало зрозуміло, що вирішальна роль у визначенні кордонів післявоєнного світу переходить до США та СРСР. На Ялтинській і Потсдамській конференціях ця тенденція остаточно проявилася. Тобто вже в роки Другої світової війни формувалися передумови для виникнення **біполярного (двополюсного) світу**. Велика Британія поступово відійшла на другий план.

Рішення Ялтинської конференції, викладені в «Декларації про вільну Європу» та заяві «Єдність в організації миру, як і у веденні війни», сформувавши основу нової системи міжнародних відносин. Потсдамська конференція доповнила ці рішення й завершила формування нової післявоєнної системи міжнародних відносин, яка отримала назву **Ялтинсько-Потсдамської**.

У межах нової системи міжнародних відносин США та СРСР уперше «поділили» світ на двох і визначили свої сфери впливу в ньому. Вони ліквідували багатопольярну структуру міжнародних відносин, що існувала раніше, та утворили біполярну структуру. У ній провідну роль відігравали дві наддержави — США та СРСР, що стали «центрами сили» тогочасної міжнародної системи.

Міжнародні відносини набули характеру **конфронтації**. Постійні суперечності між двома «центрами сили» інколи переходили в гостре протистояння й балансували на межі реальної війни. При цьому небезпеку посилювала наявність ядерної зброї.

Поділ світу на сфери впливу як у Європі, так і в інших регіонах

Біполярний (двополюсний) світ — вид балансу сил у міжнародних відносинах, за якого вплив у світі розподіляється між двома державами.

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин — система міжнародних відносин, яка існувала в Європі у другій половині 1940—1990-х рр., закріплена договорами й домовленостями Ялтинської і Потсдамської конференцій.

Конфронтація — протиборство, протистояння, зіткнення різних соціальних систем, інтересів, принципів.

Країни «соціалістичного табору» — країни, що обрали соціалістичний шлях розвитку й підтримали радянську ідеологію. На Заході ці країни називали комуністичними, протиставляючи їх демократичним.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — міжнародна організація, створена для підтримання миру й безпеки у світі та розвитку співробітництва між державами.

призвів до розділу країн (Німеччина, Корея, В'єтнам, Китай) і виникнення військово-політичних блоків, очолюваних США та СРСР.

Ялтинсько-Потсдамська система обумовила появу політико-ідеологічного протистояння між «вільним світом» країн західної демократії на чолі зі США і країнами «соціалістичного табору», керованими СРСР. Боротьба ідей призводила до взаємної демоніза-

ції протилежної сторони, що стало прикметною рисою нової системи міжнародних відносин.

Післявоєнний світ перестав бути переважно євроцентристським, а міжнародна система набувала ознак глобальної, загальносвітової. Це створило умови для розгортання процесів економічної і політичної глобалізації.

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин не мала міцної договірно-правової основи. Більшість домовленостей, що її складали, були усними й мали декларативний характер.

Центральним елементом Ялтинсько-Потсдамської системи стала **Організація Об'єднаних Націй (ООН)**. Вона відігравала роль основного механізму узгодження зусиль, спрямованих на недопущення війн і конфліктів та створення глобальної системи колективної безпеки. Конфронтація між США та СРСР суттєво зменшувала можливості ООН виконувати свої завдання. Головною метою ООН за цих обставин стало сприяння нормалізації радянсько-американських відносин як основної передумови міжнародної безпеки в післявоєнному світі.

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин викликала невдоволення в багатьох державах, чия роль у міжнародних відносинах через неї суттєво припинювалася.

Припинення існування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин пов'язують із розпадом світового «соціалістичного табору» та СРСР як одного із центрів біполярного світу.

Незважаючи на свою суперечливість та існування постійної напруженості між двома «центрами сили», Ялтинсько-Потсдамська система змогла забезпечити послаблення давнього протистояння в Європі.

2 **Причини переходу від співробітництва до конфронтації.** У роки Другої світової війни співробітництво країн Заходу та СРСР мало вимушений характер. Коли війна завершилася, зникла потреба для співпраці, і суперечності між ними поглиблювалися. Погляди колишніх союзників на те, яким має бути післявоєнний світ, суттєво різнилися.

Двома «центрами сили», на які орієнтувалися інші країни, стали США та СРСР. США вважалися своєрідним гарантом збереження й уособленням західної демократії та її моделі суспільного розвитку. Їх основним супротивником став СРСР, у якого тепер з'явилися держави-союзники із «соціалістичного табору». СРСР уособлював іншу модель суспільно-політичного розвитку, яка не сприймала й категорично відкидала цінності західної демократії. І США, і СРСР були переконані у правильності обраного шляху розвитку. Вони вважали, що зникнення супротивника з історичної арени відповідає інтересам розвитку людства, і намагалися розширити сферу свого впливу та зменшити вплив іншої сторони. Це породжувало неминуче зіткнення інтересів двох наддержав та конфронтацію між ними.

3 **ООН — новий механізм міжнародного співробітництва.** Датою створення ООН вважають **24 жовтня 1945 р.**, коли затверджений більшістю держав-засновників статут ООН набув чинності. Її головними цілями визначалися збереження миру та безпеки, захист прав людини, підтримання поваги до міжнародних зобов'язань держав і сприяння розвитку народів світу. У заснуванні ООН узяли участь 51 країна. Крім СРСР, відповідно до досягнутих домовленостей засновниками цієї міжнародної організації були Білорусія (сучасна Білорусь) та Україна. У 1945—1991 рр. остання брала участь у роботі ООН як УРСР.

У структурі ООН існує шість головних органів — Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна і соціальна рада, Рада з опіки, Міжнародний трибунал та Секретаріат.

Генеральна Асамблея збирається раз на рік на тримісячну сесію. Кожна держава має один голос. Рада Безпеки складається з п'яти постійних членів (Велика Британія, Китай, СРСР, США і Франція) та шести непостійних, яких обирає Генеральна Асамблея на трирічний термін. За раз непостійних членів Ради Безпеки стало десять. Кожен постійний член Ради Безпеки має право вето щодо основних питань.

Рада Безпеки несе головну відповідальність за підтримання миру й безпеки, її рішення обов'язкові для виконання всіма членами ООН.

Економічна і соціальна рада розглядає економічні й суспільні проблеми у світі, а Рада з опіки вирішує справи 11 несамостійних територій, підпорядкованих ООН (зараз формально припинила існування). Міжнародний трибунал із 15 суддів, яких обирають на дев'ятирічний термін,

Підписання статуту ООН на конференції в Сан-Франциско (США). 1945 р.

розглядає міжнародні суперечки й представляє експертизу в ООН. Його рішення вважаються остаточними. Секретаріат, очолюваний Генеральним секретарем, є суто управлінською структурою. Він виконує організаційну діяльність і повідомляє державам ООН про проблеми, що загрожують миру у світі.

Під егідою ООН розгорнули діяльність спеціалізовані установи, що здійснюють роботу з конкретних питань. Найвідомішими серед них є Міжнародна організація праці (МОП, заснована 1919 р.), Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ, засновано 1957 р.), Організація Об'єднаних Націй із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО, заснована 1945 р.), Організація Об'єднаних Націй із промислового розвитку (ЮНІДО, заснована 1966 р.), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ, заснований 1946 р.), Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО, заснована 1945 р.), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ, заснована 1948 р.) і Світовий банк (заснований 1945 р.). Більшість своєї гуманітарної діяльності ООН здійснює саме через ці установи: наприклад, програми масових щеплень і надання вакцин — через ВООЗ, програми збереження культурних пам'яток — через ЮНЕСКО, програми уникнення голоду й недоїдання — через ФАО тощо.

Із 1947 р. штаб-квартиру ООН було перенесено до США, із 1952 р. вона розташовується в спеціально спорудженому комплексі будівель на острові Мангеттен у Нью-Йорку. Зараз до ООН належать 193 держави-члени та двоє спостерігачів.

4

Формування міжнародних стандартів із прав людини. Після завершення Другої світової війни, коли стало відомо про злочини нацистського режиму, у світі зрозуміли необхідність визначити невід'ємні права, які мають усі люди, і затвердити їх рішеннями ООН. Комісія з прав людини створила редакційний комітет із 18 осіб різних національностей і політичних поглядів. Його очолила дружина 32-го президента США Ф. Рузвельта Елеонора Рузвельт, відома у світі своєю правозахисною діяльністю. Робота над документом тривала два роки.

Е. Рузвельт із текстом Загальної декларації прав людини. Вашингтон (США). 1948 р.

10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла **Загальну декларацію прав людини**. Цей документ відображав невід'ємні права, які влада держав має забезпечувати всім людям.

Загальна декларація прав людини складається із 30 статей, які пізніше стали основою міжнародних договорів, регіональних документів із прав людини, національних конституцій і законів, а також діяльності численних міжнародних, регіональних і національних організацій із захисту прав людини. Декларація разом із прийнятими Генеральною

Асамблеєю ООН у 1966 р. Міжнародним пактом про економічні, соціальні й культурні права і Міжнародним пактом про громадянські й політичні права та двома факультативними протоколами становлять міжнародний «пакет» із прав людини. Статусу міжнародного права ці документи набули в 1976 р.

День прийняття ООН Загальної декларації прав людини **10 грудня** відзначають щорічно як **Міжнародний день прав людини**. Відповідно до Книги рекордів Гіннеса Декларація є документом, який найчастіше перекладали іншими мовами світу.

Висновки

- ▶ Після завершення Другої світової війни в Європі встановилася Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин, у межах якої розгорнулося протиборство двох «центрів сили».
- ▶ Протистояння між США та СРСР, що розпочалося в післявоєнному світі, було історично обумовленим.
- ▶ Прагнення миру, безпеки й співпраці в післявоєнному світі сприяло появі ООН.
- ▶ Реалії Другої світової війни обумовили усвідомлення того, що необхідно визначити міжнародні стандарти невід'ємних прав людини. Загальна декларація стала одним із перших міжнародно-правових документів, що проголосив основні права і свободи людини.

Запитання та завдання

1. Що таке Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин? **2.** Наведіть приклади поділених країн. **3.** Чим конфронтація відрізняється від співробітництва? **4.** Назвіть п'ять держав — постійних членів Ради Безпеки ООН. **5.** Де з 1952 р. розміщується штаб-квартира ООН? **6.** Коли Загальна декларація прав людини набула статусу документа міжнародного права?

7. Назвіть та поясніть характерні риси Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. **8.** Чому відбувся перехід від співробітництва до конфронтації в післявоєнних міжнародних відносинах? **9.** Як організовано діяльність ООН? **10.** Охарактеризуйте процес формування міжнародних стандартів із прав людини.

11. Складіть розгорнутий план за темою «Формування нової системи міжнародних відносин». **12.** Складіть схему структури ООН. **13.** Е. Рузвельт, оцінюючи значення Загальної декларації прав людини, сказала, що цей документ «цілком може стати міжнародною Великою хартією вольностей для всіх людей повсюди». Що таке Велика хартія вольностей? **Обговоріть у парах**, як ви розумієте наведений вислів.

14. Упродовж опрацювання розділу виконайте навчальний проект «Реалізація завдань ООН її спеціалізованими організаціями» (на прикладах діяльності однієї організації)*.

* Пам'ятку «Як підготувати навчальний проект» розміщено в електронному додатку до підручника.

§ 3. Формування біполярного світу

1. Які держави Центрально-Східної Європи звільнила Радянська армія в роки Другої світової війни? 2. Визначте основні засоби й методи, які застосовують противники у звичайній «гарячій» війні. 3. Назвіть відомі вам військово-політичні блоки. Якими були їхні особливості?

Радянська окупація Центрально-Східної Європи. Територія в Європі, звільнена в період Другої світової війни арміями антигітлерівської коаліції, була поділена на зони військової окупації. У Західній та Південній Європі встановили контроль США, а над Центрально-Східною Європою та значною частиною Балкан — СРСР. США в підконтрольному регіоні сприяли поновленню основ західної демократії в суспільстві.

Курс стосовно зони окупації СРСР наприкінці війни визначив Йосип Сталін, який сказав, що «ця війна відрізняється від попередніх: той, хто захоплює територію, зможе примусити захоплені країни прийняти свій суспільний лад».

Неодноразові заяви США та СРСР про визнання за кожним народом права на власний шлях розвитку не змінювали ситуацію. Радянське керівництво при цьому стверджувало, що успіхи комуністів обумовлені їхньою популярністю, а уряд Заходу вважав, що ці успіхи не можуть бути проявом вільного волевиявлення народів у країнах, де розміщуються частини Радянської армії.

Восени 1945 р. західноєвропейські лідери вимагали змін в урядах Румунії та Болгарії, стверджуючи, що їхній склад не відображає всі існуючі в цих країнах політичні сили. Радянське керівництво відкидало це, розцінюючи як спробу відновити навколо СРСР бар'єр із недружніх східноєвропейських країн.

Те, як Захід сприймав територіально-політичні реалії, що формувалися в тогочасній Європі, чітко пояснив Вінстон Черчилль у своїй промові, виголошеній у місті Фултон (США) 5 березня 1946 р. Він заявив, що СРСР і комуністичні організації світу, які є його «п'ятою колоною», прагнуть безмежної експансії, що загрожує всій «християнській цивілізації». В. Черчилль закликав усі англомовні держави до боротьби з поширенням комунізму.

Керівництво СРСР в особі Й. Сталіна оцінило цю промову як заклик «підпалювача війни» до «нового воєнного походу проти Східної Європи» і пообіцяло дати відсіч.

В. Черчилль під час промови в місті Фултон 5 березня 1946 р.

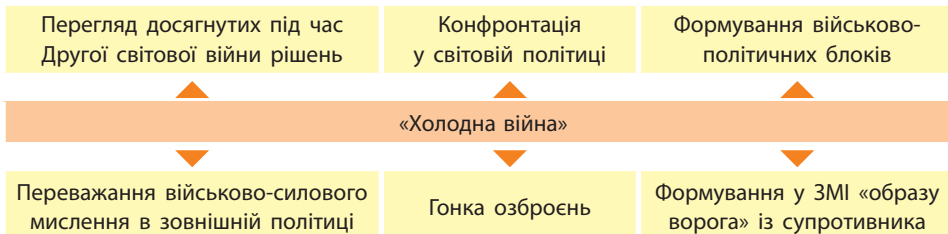
? У чому полягає значення цієї промови для формування біполярного світу?

Суперечності, оприлюднені у промові В. Черчилля, стали вихідним пунктом для загострення відносин між союзниками.

2 «Холодна війна». Британський письменник Джордж Орвелл у статті «Ти та атомна бомба», опублікованій у жовтні 1945 р., уперше назвав тогочасне протистояння між США та СРСР «холодною війною». Поняття набуло поширення. Офіційно його вперше використав у промові радник президента США Г. Трумена Б. Барух у квітні 1947 р.

На думку деяких сучасних дослідників, «холодна війна» стала третьою та останньою у ХХ ст. світовою війною. З одного боку, вона мала ознаки справжньої світової війни, яка завершилася перерозподілом світу на користь переможця й крахом держав, які зазнали в ній поразки. З іншого — у «холодній війні» переважно застосовували надзвичайно жорсткі засоби невійськового протистояння в економічній, ідеологічній, політичній і технологічній сферах. Це визначило форми, масштаби й наслідки глобального протистояння, які часто були поза межами світової війни.

Ознаки «холодної війни»

У «холодній війні» обидві сторони уникали відкритого конфлікту, усвідомлюючи його непередбачуваний результат через відсутність абсолютної переваги сил. Так, на початковому етапі «холодної війни» США тримали монополію на ядерну зброю, але не мали засобів її доставки, здатних подолати радянську протиповітряну оборону. У Європі СРСР переважав у звичайних озброєннях. Після появи в 1949 р. у СРСР ядерної зброї, а пізніше балістичних ракет як засобів її доставки військово-суперництво обох держав вийшло на новий рівень.

«Холодна війна» — поняття, що позначає глобальне економічне, ідеологічне й військово-політичне протистояння між СРСР із його союзниками й США, країнами Західної Європи з їхніми союзниками, що тривало із середини 1940-х і до початку 1990-х рр.

Поняття «холодна війна» вперше застосував кастильський принц Хуан Мануель у XIV ст. Розмірковуючи про перебіг Реконквісти (боротьби між християнами та мусульманами) на Піренейському півострові, він поділив війни на «гарячі» та «холодні». «Гарячі війни» закінчуються загибеллю держав або миром. «Холодні війни» не приносять миру й честі тим, хто їх розпочав.

3 **Передумови початкового етапу «холодної війни».** Період 1947—1953 рр. визначають як початковий етап «холодної війни». США та СРСР готувалися до військового конфлікту.

У липні 1947 р. у США було надруковано статтю керівника відділу Державного департаменту Дж. Кеннана «Витоки радянської поведінки», де він виклав свою «стратегію стримування». За задумом автора, вона мала забезпечити підтримання миру у світі на основі неунікненості тотальної відплати противнику у випадку, якщо він завдасть першого удару. Стаття увійшла в історію як «меморандум Дж. Кеннана» і стала основою радянсько-американських відносин й усієї світової політики другої половини ХХ ст. Цей документ започаткував розробку стратегії США стосовно СРСР. Водночас обидві країни намагалися якомога швидше поширити свій вплив на країни, які ще не визначилися, поки цього не зробив противник.

У лютому 1947 р. британська влада повідомила американській, що не здатна самостійно надавати підтримку Греції і Туреччині. Це могло призвести до поширення радянського впливу на ці країни. 12 березня 1947 р. президент США Г. Трумен звернувся з посланням до Конгресу, де оцінив ситуацію як небезпечну для США, і попросив виділити 400 млн доларів для підтримки урядів Греції і Туреччини та фінансування відправки туди військового контингенту. Заява президента містила положення, що стали провідними для зовнішньої політики США й увійшли в історію як «доктрина Трумена». Її сутність полягала в наданні США підтримки вільним народам, які чинять опір агресії.

У червні 1947 р. державний секретар США Джордж Маршалл оприлюднив програму економічної допомоги постраждалій від війни Європі. Пізніше ця програма отримала назву «план Маршалла». На допомогу країнам, що його прийняли, було виділено близько 13 млрд доларів (125 млрд доларів за сучасними цінами). Попередньою умовою надання допомоги було усунення комуністів зі складу урядів. До 1948 р. комуністів у жодному уряді країн Західної Європи не стало. У здійсненні «плану Маршалла» взяли участь 17 західноєвропейських країн. Основну частину допомоги отримали Велика Британія, Франція, Італія, Західна Німеччина та Нідерланди.

«План Маршалла», крім допомоги європейській економіці, мав на меті сприяти розвитку США, надавши їм можливість позбавитися надлишку капіталів і створити в Європі платоспроможні ринки для збуту своєї продукції. Одночасно із цим він відповідав стратегічній меті «доктрини Трумена».

СРСР та союзні з ним країни засудили «план Маршалла» як спробу підпорядкувати Європу політиці США. Проте радянське керівництво вбачало в ньому перш за все загрозу своєму впливу на Центрально-Східну Європу. Країни Центрально-Східної Європи висунули гасло орієнтуватися

на власні сили та допомогу СРСР. Країни Західної Європи, які прийняли «план Маршалла», досить швидко відбудували економіку й самі почали конкурувати зі США на світових ринках.

«План Маршалла» призвів до загострення німецького питання. Три західні окупаційні зони Німеччини, які його прийняли, протистояли радянській зоні. У грудні 1947 р. американська газета «Нью-Йорк геральд трибюн» писала: «Ера Ялти завершилася. Поділ Німеччини дасть нам можливість свободи дій із включенням Західної Німеччини до системи західних держав».

4 Основні конфлікти початкового етапу «холодної війни». У 1948—1949 рр. спалахнула Перша берлінська криза. У червні 1948 р. в західних та радянській зонах почали впроваджувати окремі грошові реформи. При цьому радянська влада висунула вимогу включення західних секторів окупації Берліна у фінансову систему радянської зони.

Отримавши відмову, радянська окупаційна адміністрація розпочала блокаду Західного Берліна. У відповідь держави Заходу організували з ним повітряний міст. Кожні п'ять хвилин на його аеродромі приземлявся американський військово-транспортний літак. Усього в блокуваний Західний Берлін було перевезено понад 2,3 млн тонн вантажів. Обидві сторони не пішли на загострення конфлікту, оскільки це створювало загрозу початку нової війни в Європі. Однак вступити в переговори, що можна було сприйняти як вияв слабкості, вони також не побажали. Блокада Західного Берліна стала символом конфронтації, призвела до формування уявлень про США як рятівника західної цивілізації та посирила негативне ставлення до СРСР.

Через Берлінську кризу обговорення питання про створення єдиної Німеччини було зупинено більш ніж на 40 років. У 1949 р. західні зони окупації утворили Федеративну Республіку Німеччини (ФРН), а східні — Німецьку Демократичну Республіку (НДР). Західний Берлін став автономним самоврядним містом, зв'язаним транспортним коридором із ФРН.

Іншим конфліктом, який поставив США та СРСР на межу збройного протистояння, стала війна в Кореї в 1950—1953 рр. Після завершення Другої світової війни Корею було поділено по 38-й паралелі на радянську та американську окупаційні зони. Коли окупаційні війська було виведено, у Північній Кореї владу здобули комуністи, яких підтримував СРСР, а уряд Південної Кореї орієнтувався на союз зі США. При цьому обидва режими прагнули об'єднати Корейський півострів під своєю владою. У червні 1950 р. північнокорейські війська перетнули 38-му паралель і розпочали війну.

У війні в Кореї на боці півдня під прапором ООН діяли сили США та їхніх союзників, на боці півночі — китайські війська й радянські військові радники. Війна тривала зі змінним успіхом до 1953 р. Вона стала

найнебезпечнішим конфліктом цього періоду «холодної війни». Генерал армії США Д. Макартур (командувач військ ООН, які діяли на півдні Корейського півострова) наполягав на тому, щоб завдати ядерного удару по Китаю. Однак президент Г. Трумен не бажав поширювати конфлікт за межі півострова й створювати цим привід до ядерного конфлікту із СРСР.

5 **Утворення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та Організації Варшавського договору (ОВД).** Реальністю післявоєнної Європи став її розкол на два угруповання держав. На одному боці стояли ті, що обрали «план Маршалла» і співробітництво зі США, на іншому — країни, які прийняли соціалістичну модель розвитку та зближення із СРСР. На Європейському континенті, як і в інших регіонах світу, почалося формування системи військово-економічних і політичних союзів, які протистояли одне одному. США та СРСР як «центри сили» біполярного світу були основою кожного з них.

Восени 1947 р. було утворено Комінформбюро (Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій). Воно стало структурою, через яку радянське керівництво здійснювало політичний та ідеологічний контроль за діяльністю правлячих комуністичних і робітничих партій країн Центрально-Східної Європи й неправлячих комуністичних партій Франції та Італії.

У 1948 р. СРСР уклав із більшістю країн Центрально-Східної Європи договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. У **березні 1948 р.** як відповідь на це з'явився **Західний союз**. Його учасниками стали Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди та Люксембург. Країни зобов'язувалися надавати одна одній допомогу в разі загрози їхнім інтересам. У випадку радянської агресії згідно з договором військові сили союзників діяли спільно. Цей союз не міг урівноважити військові сили в Європі, проте став сходинкою до співпраці зі США. Члени Західного союзу усвідомлювали, що власних сил недостатньо, і звернулися до США та Канади з пропозицією вступити до нього.

4 квітня 1949 р. у Вашингтоні представники урядів Бельгії, Великої Британії, Франції, Данії, Ісландії, Італії, Канади, Нідерландів, Норвегії, Португалії та США підписали Північноатлантичний договір, за

яким утворився новий союз — **Організація Північноатлантичного договору (НАТО)**. До нього додавалися угоди про взаємодопомогу між державами — членами союзу. У 1952 р. до НАТО приєдналися Греція й Туреччина, а три роки по тому — ФРН.

СРСР ставився до НАТО як до «агресивного блоку», створеного

Організація Північноатлантичного договору (НАТО) — міжнародна міждержавна організація, військово-політичний союз 29 держав Північної Америки та Європи, які прагнуть досягти мети Північноатлантичного договору 1949 р. У 2018 р. за Україною визнано статус країни-аспіранта на шляху приєднання до союзу.

державами Заходу з ініціативи США й спрямованого проти соціалістичних країн. Геополітичною протиположністю НАТО стала заснована в 1955 р. **Організація Варшавського договору (ОВД)**. Її утворили Албанія, Болгарія, Угорщина, НДР, Польща, Румунія, Чехословаччина та СРСР, підписавши у Варшаві Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Договір визначив появу військового союзу соціалістичних держав за провідної ролі СРСР і закріпив біполярність світу на 36 років. Підписання Договору стало відповіддю на вступ ФРН до НАТО.

Висновки

- ▶ Радянська окупація Центрально-Східної Європи призвела до формування нових територіально-політичних реалій і загострення ситуації на континенті.
- ▶ Протистояння між США та СРСР спричинило появу такого явища, як «холодна війна».
- ▶ Початковий етап «холодної війни» наочно продемонстрував, яким жорстоким буде протистояння між двома «центрами сили».
- ▶ Поява НАТО і ОВД закріпила формування біполярного світу як нової геополітичної реальності.

Запитання та завдання

1. Коли В. Черчилль виступив із промовою в місті Фултон? **2.** Що таке «холодна війна»? **3.** Хто сформулював основні положення «стратегії стримування»? **4.** Назвіть дату Першої берлінської кризи. **5.** Які назви мали німецькі держави, утворені в 1949 р.? **6.** Скільки держав у 1949 р. утворили союз НАТО?

7. Які зміни спричинила в Центрально-Східній Європі радянська окупація? **8.** Визначте передумови початкового етапу «холодної війни». **9.** Охарактеризуйте перебіг основних конфліктів початкового етапу «холодної війни». **10.** Чим було обумовлено і як відбувалося формування НАТО та ОВД?

11. Покажіть на карті атласу держави, які утворили НАТО та ОВД. **12. Обговоріть у малих групах,** як «холодна війна» пов'язана з підсумками Другої світової війни. **13.** Складіть таблицю «Міжнародні конфлікти початкового етапу “холодної війни”».

Назва і дата	Причини	Перебіг	Результати й наслідки

14. Чому, на вашу думку, унаочнення неможливості розв'язання міжнародних конфліктів початкового етапу «холодної війни» не підтовхнуло США та СРСР відмовитися від конфронтації? **15.** Президент США Барак Обама, виступаючи у 2014 р. в Естонії, сказав: «Ми захищаємо наших союзників у НАТО, кожного союзника. У цьому союзі немає старих і нових членів, немає другорядних чи головних партнерів. Вони всі — союзники, це просто й очевидно. І ми оборонятимемо територіальну цілісність кожного з них». Який принцип НАТО відображає наведена цитата? **Обговоріть у парах його важливість.**

РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

§4. Тенденції економічного і соціального розвитку держав Північної Америки та Західної Європи

1. Якими були характерні риси економічного розвитку країн Заходу в першій половині ХХ ст.? 2. Що було притаманно соціальному розвитку цих країн у зазначений період? 3. Дайте визначення поняття «індустріальне суспільство» та назвіть його основні характеристики.

Економічний розвиток країн Заходу в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. Держави Північної Америки та Західної Європи, як ви вже знаєте, називають країнами Заходу. У зазначений період їхній економічний розвиток відбувався досить складно, але динамічно.

Ключову роль у відбудові європейської економіки відіграв «план Маршалла». До його реалізації приєдналися Австрія, Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Франція, Туреччина, Швейцарія, Швеція і ФРН (із 1949 р.). До середини 1951 р. для цих цілей США виділили близько 13 млрд доларів. Для координації зусиль із відбудови господарства за «планом Маршалла» в 1948 р. було засновано **Організацію європейського економічного співробітництва (ОЄЕС)**. Таким чином, крім післявоєнної відбудови, закладалися підвалини майбутньої євроінтеграції.

Важливе значення для відбудови економіки країн Західної Європи мало запровадження після війни за рішеннями Бреттон-Вудської конференції 1944 р. нової міжнародної валютної системи. На зміну золотому стандарту прийшла система регульованого золотодоларового стандарту. Це сприяло утвердженню США як лідера країн із ринковою економікою. Одночасно для міжнародних розрахунків заснували **Міжнародний валютний фонд (МВФ)** і **Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР)**.

Із 1947 р. темпи економічного розвитку країн Західної Європи почали зростати. Упродовж 1948—1952 рр. сільське господарство західноєвропейських країн досягло довоєнного рівня, обсяг промислової продукції

Заснування МВФ на Бреттон-Вудській конференції. США. 1944 р.

збільшився на 35 %, а експорт зріс удвічі. Період 1947—1973 рр. у Західній Європі увійшов в історію як доба економічного буму. Економічне зростання набуло ознак глобального й охопило всі західноєвропейські країни. Середньорічне зростання економіки в цей період становило 4,9 %.

На другу половину 1950 — початок 1960-х рр. припадає перша хвиля **науково-технічної революції (НТР)**. Її особливостями стали: електронізація, розвиток біотехнологій, виготовлення й використання штучних матеріалів, автоматизація виробництва із застосуванням електронно-обчислювальних машин (ЕОМ), використання нових видів енергії тощо. Саме в цей час з'явилися цифрові годинники, касетні відеомагнітофони, копіювальні пристрої «Ксерокс», перші лазери тощо. Телебачення стало кольоровим; воно перетворилося на головний засіб масової комунікації. Низькі ціни на нафту сприяли розвитку виробництва легкових автомобілів. Автомобіль став одним із символів масової культури цього часу.

Економічний бум 1947—1973 рр. сприяв формуванню суспільства споживання. Тепер обсяги промислового виробництва залежали від попиту на товари, що перетворило його на двигун економіки. У США та західноєвропейських країнах у 1950-х рр. у структурі зайнятості першість посіла сфера послуг. У торгівлі дрібні крамниці змінили великі магазини самообслуговування (супермаркети) і торговельні центри. Почала розвиватися мережа закладів швидкого харчування «фаст-фуд».

У країнах Заходу в цей час формувалася соціальна держава, відома як **«держава добробуту»**. До традиційних організаційної і правової функцій додалася нова функція — турбота про добробут своїх громадян. Найвитратнішим і головним завданням стало забезпечення права громадян на соціальний захист від народження до смерті. Крім цього, для підтримки соціальної стабільності врегульовувалися конфлікти між роботодавцями й робітництвом. Ще одним завданням «держави добробуту» стала турбота про навколишнє середовище.

У цей період виникли **транснаціональні корпорації (ТНК)** як форма горизонтальної економічної інтеграції. Вони контролювали певні галузі виробництва й поширювали свій вплив на ті, що були необхідні для їх стабільного

Науково-технічна революція (НТР) — якісний стрибок у розвитку продуктивних сил, перебудова технічних основ матеріального виробництва шляхом перетворення науки на провідний чинник виробництва, у результаті якого відбувається трансформація індустріального суспільства в постіндустріальне.

«Держави добробуту» — модель державного розвитку в індустріально розвинених країнах, яка передбачає досягнення високого рівня життя. Для неї характерні масове споживання і соціальний захист. Її становлення в країнах Заходу припадає на кінець 1940-х — 1950-ті рр., а розквіт — на 1960-ті — початок 1970-х рр.

Транснаціональна корпорація (ТНК) — міжнародна компанія, що здійснює виробництво промислових продуктів на основі прямих іноземних інвестицій та контролює свої закордонні філії.

існування. ТНК сприяли економічному розвитку світу на основі поширення ринкових відносин на нові регіони й залучення національних господарств до світової економіки. Однак у їхній діяльності спостерігалися й прояви негативного впливу на країни та їхнє господарство.

У 1971 р. США відмовилися від Бреттон-Вудської системи. Це стало початком кінця доби стабільності міжнародної фінансової системи. «Перегрів економіки» та нафтова криза 1973 р. призвели до **економічної кризи 1973—1975 рр.** Під час неї в економіці часто спрацьовував «ефект доміно», коли спад в одній галузі спричиняв аналогічні явища в інших. Загалом у цей період промислове виробництво в країнах Заходу знизилося більш ніж на 10 %. Суттєво виросли споживчі ціни та збільшилося безробіття. Тогочасну ситуацію характеризували як **стагфляцію** — поєднання високого рівня безробіття, інфляції та нульового зростання економіки.

Наслідки кризи Велика Британія пододала тільки в 1987 р., США — у 1992 р. Подоланню кризи сприяла друга хвиля НТР, відома як інформаційна революція, що охопила країни Заходу в останній чверті ХХ — на початку ХХІ ст. Нові технології оптимізували виробництво, зробивши його економічнішим і дешевшим. Ознакою цього етапу НТР стало застосування комп'ютерів та іншого електронного обладнання, реактивної техніки, ядерної енергії, полімерних матеріалів тощо.

У 1976 р. новатор комп'ютерних технологій, американець українського походження Стив Возняк зібрав перший персональний комп'ютер «Еппл-1», а його приятель Стив Джобс організував продаж цього винаходу. Його вартість становила 500 доларів плюс третина від цієї суми як магазинна націнка. У 2015 р. оригінальний «Еппл-1» був проданий у приватну колекцію за 200 тис. доларів США.

Поряд із досягненнями в комп'ютеризації було чимало здобутків в інших сферах: з'явилися кишенькові калькулятори, цифрові фотоапарати, компакт-диски тощо. Розвиток роботизації створив умови для усунення людини з виробництва. У 1990-х рр. з'явилися перші мобільні телефони фірми «Еріксон», а в 1996 р. фінська фірма «Нокія» випустила перші смартфоні.

Криза 1973—1975 рр. спонукала країни Заходу до поглиблення економічної інтеграції. У 1970-х рр. остаточно затвердилася глобальна (без конкретних територіальних меж) економіка. Під її впливом національні економіки стали взаємозалежними.

Стив Возняк і Стив Джобс. США. 1970-ті рр.

Світова економіка перетворилася на єдину систему, де економічний стан однієї країни неминуче впливав на інші. Проявом глобалізації економіки стала стандартизація технологій, податкової політики й політики зайнятості. Із 1976 р. координацію економічної політики країн Заходу здійснювала «група семи» (G7), до якої належали Велика Британія, Італія, Канада, США, Франція, ФРН та Японія.

«Група семи» не є міжнародною організацією, і її рішення не мають обов'язкової сили. У 1991—2002 рр. вона поетапно перетворилася на «групу восьми» (G8) з участю Росії (за схемою «7+1»). Проте із 2014 р. країни Заходу відмовилися працювати у форматі G8 із Росією. Пояснюючи цей крок, глава Єврокомісії Ж. М. Баррозу сказав: «“Вісімка” могла втратити сенс, тому що її ідеєю було зібрати країни-одномудці, але тепер ми не можемо говорити про країни-одномудці, коли одна країна анексує частину іншої». Це стало одним із вагомих проявів реакції представників високорозвинених країн світу на агресивну політику Росії щодо України.

У 1999 р. виникла «група двадцяти», до якої належать розвинені країни світу й країни, що розвиваються. Вони створюють 85 % світового ВВП і становлять дві третини населення світу.

Наприкінці ХХ ст. економічний розвиток країн Заходу відбувався в нових умовах. Розпад СРСР і «соціалістичного табору» унаочнив переваги західної економічної моделі. Припинилася «холодна війна». Однак поряд із цим новими економічними конкурентами країн Заходу стали Китай, Індія й «азіатські тигри» (Гонконг, Малайзія, Південна Корея, Сингапур, Таїланд, Тайвань). Економікам країн Заходу доводилося постійно відповідати на нові виклики.

На початку ХХІ ст. економіка країн Заходу пережила серйозний спад. Темпи економічного зростання, за даними МВФ, були нижчими, ніж у 1980-ті рр. Однією з провідних тенденцій в економічному розвитку країн Заходу стало збільшення зайнятих у третинному секторі (сфері послуг). Станом на 2002 р. у країнах ЄС частка сфери послуг становила 68 %, у той час як промисловості — 26 %.

У 2008 р. країни Заходу охопила фінансова криза. «Група семи» прийняла спеціальний план, і кризу було подолано. До 2010 р. фінансовий сектор загалом стабілізувався, однак кризові явища проявлялися в інших сферах економіки. Урядам довелося вжити заходів, що сприяли зменшенню впливу негативних чинників і забезпечували стійкий економічний розвиток.

2 **Концепція постіндустріального суспільства.** У 1970 р. на VII Міжнародному соціологічному конгресі американський соціолог Деніел Белл уперше оприлюднив свою концепцію постіндустріального суспільства.

Постіндустріальне (постмодерне, інформаційне) суспільство — стадія суспільного розвитку, яка змінила індустріальне суспільство. Для неї характерні посилення чинника знань, інформації, використання відновлюваних джерел енергії, опікування захистом довкілля тощо.

Головною ознакою постіндустріального суспільства, яка відрізняла його від попередньої моделі суспільного розвитку, стало панування наукових знань. За твердженням дослідника, саме автономний розвиток науки є передумовою нової організації структури суспільства. Основними складовими ці-

єї структури мають стати університети та науково-дослідні організації. Зміни в соціальній структурі суспільства призведуть до появи інших за змістом суперечностей. Якщо для індустріального суспільства характерні суперечності між власниками підприємств і найманими працівниками, то в постіндустріальному суспільстві виникатимуть конфлікти між фахівцями й звичайними людьми в організаціях і суспільному житті.

За твердженням Д. Белла, у тогочасних країнах Заходу ці процеси поступово набували реальних життєвих форм, а риси попереднього індустріального суспільства зникали.

Ознаки постіндустріального суспільства в концепції Д. Белла

- ▶ Перехід від виробництва товарів до виробництва послуг
- ▶ Переважання серед робітництва класу професійних фахівців і техніків
- ▶ Провідна роль теоретичних знань як основи нововведень в економіці, політиці й соціальній структурі суспільства
- ▶ Орієнтація в майбутньому на методи контролю й оцінювання можливих напрямів розвитку технології
- ▶ Прийняття рішень на засадах «інтелектуальної технології»

3 Соціальний розвиток країн Заходу в другій половині ХХ — на початку

XXI ст. У ситуації загального піднесення, пов'язаного із завершенням війни, у країнах Заходу стрімко збільшилася народжуваність. Так, якщо в 1930-х рр. у США народилося 24 млн немовлят, то лише за один 1950 р. — понад 3,5 млн. Проте вже в 1960-х рр. рівень народжуваності скоротився, а в Західній Європі впав до найнижчого за останні два століття. Значною мірою це пов'язували з емансипацією жінок і поширенням доступних протизаплідних засобів.

Змін зазнали імміграційні процеси. У ХІХ — першій половині ХХ ст. до США переїздили переважно з Європи, а після війни — з Азії та Латинської Америки. Нестача робочих рук у період економічного буму призвела до припливу до Західної Європи вихідців із країн Північної Африки, Туреччини, Індії та Пакистану.

У післявоєнний період, як і раніше, панівною була нуклеарна сім'я (батьки та їхні діти або лише подружжя без дітей). У 1960-х рр. ця модель сім'ї зазнала критики як така, що обмежує можливості жінки для

самореалізації. Рух за емансипацію сприяв зрівнянню жінок у правах із чоловіками, залучив їх до економічного життя й надав можливості для суспільного визнання.

В умовах лібералізації повсякденного життя й розгортання НТР виклик традиційним сімейним цінностям кинула молодь. У 1950—1960-х рр. у США виникли молодіжні рухи **бітників** та **хіпі**. Пізніше вони поширилися в Європі. У 1960-х рр. сформувалася субкультура **тінейджерів** (підлітки від 13 років, які мали своїх кумирів, стиль одягу, мову спілкування).

Завдяки соціальній мобільності та ліквідації соціальних бар'єрів західне суспільство стало більш однорідним.

Майже зрівнявся стиль життя в містах і селах. Людина дедалі менше отожнювала себе з певною суспільною групою. Одночасно із цим під впливом економічного буму в суспільстві поширилися прояви духовної кризи, що загострилася після його вступу в постіндустріальну стадію розвитку.

Після війни соціальна структура західного суспільства зазнала значних змін. Зокрема, механізація процесу виробництва в сільському господарстві призвела до суттєвого скорочення працівників цієї сфери. Цей процес назвали «смертю селянства».

У 1960-х рр. у країнах Заходу відбулася сексуальна революція, яка принесла гасло вільного кохання. Її результатом стало визнання суспільством важливості сексуальних стосунків як особливої і надзвичайно значущої сфери життя людини. Сексуальність більше не приховували, а навпаки, підкреслювали. Це призвело до докорінних змін у моді та одязі.

Становище робітництва в умовах формування «держави добробуту» значно покращилося. Неухильно зростає рівень реальної заробітної плати. Безробіття після запровадження різних форм страхування стало менш болючим для тих, хто втрачав роботу. Узагалі частка безробітних у період економічного буму стала мізерною. Ринок праці поглинув сотні тисяч переселенців із сіл та іммігрантів. Звичним було працевлаштування заміжніх жінок. Починаючи з 1960-х рр. стало зрозумілим, що робітництво не має бажання підтримувати ліворадикальні рухи.

Основною суспільною групою в цей період став **середній клас** — фермери, дрібні підприємці й висококваліфіковані спеціалісти з вищою

Бітники — літературний і молодіжний рух у США середини 1950 — початку 1960-х рр. Його учасники проголошували добровільну відмову від облаштованого й забезпеченого життя, обирали бідність і жебракування, заперечували існуючу соціальну мораль.

Хіпі — міжнародний молодіжний рух, започаткований у 1965 р. в Сан-Франциско (США) в умовах лібералізації і демократизації суспільства, один із найяскравіших проявів контркультури. Рух мав пацифістське забарвлення, значно вплинув на мистецтво, особливо на рок-музику. Він став одним із символів епохи. Його учасники називали себе «поколінням квітів» або «поколінням любові». Із рухом хіпі пов'язана сексуальна революція. Рух занепав на початку 1970-х рр.

Студент бере участь у кампанії з інформування про ВІЛ/СНІД із нагоди Міжнародного дня пам'яті жертв СНІДу. США. 1990-ті рр.

? Поясніть, як учасник кампанії намагається вплинути на оточуючих.

освітою. Остання категорія приєдналася до нього в умовах економічного зростання й значно збільшила його кількість. Саме середній клас вважали провідником використання в побуті нових товарів, масової автомобілізації та індивідуального житлового будівництва. У своїх політичних уподобаннях середній клас був переважно поміркованим.

Позиції великих власників послабилися. «Старі багатії» поступалися місцем «новим багатіям», які досягли заможності в період економічного піднесення.

Із 1970-х рр. становище робітництва змінилося. Його кваліфікована частина приєдналася до середнього класу. При цьому працювати в сільському господарстві й будівництві почали іммігранти з Азії, Африки й Центрально-Східної Європи. Безробіття змінилося із циклічно-

го, яке охоплювало всіх працівників у період спаду виробництва, на структурне, яке охоплювало певну галузь виробництва. Статки «нових багатіїв», особливо пов'язаних зі сферами технічних інновацій, стрімко зросли.

У цей період у країнах Заходу відбулися демографічні зміни, пов'язані із завершенням економічного буму й початком кризових десятиліть. Середній вік укладення шлюбу зріс, що було обумовлено першочерговою потребою людей досягти матеріальної забезпеченості, перш ніж розпочати подружнє життя. Розмір сімей зменшився, як і показник народжуваності. Зниження показників народжуваності й збільшення кількості осіб похилого віку призвело до старіння населення.

Відсутність економічної стабільності в останній третині ХХ — на початку ХХІ ст. призвела до загострення старих і появи нових соціальних проблем. Головними серед них стали наркоманія та СНІД. Здебільшого країни Заходу не заборонили використання наркотичних засобів, а зосередилися на боротьбі з їх постачальниками й каналами надходження. СНІД лише у 2007 р. забрав життя 2,1 млн осіб (із них 300 тис. дітей і підлітків віком до 15 років).

Друга половина ХХ — початок ХХІ ст. стали часом подальшого розгортання руху за права сексуальних і гендерних меншин. Його метою були цивільне рівноправ'я, дотримання прав людини, ліквідація дискримінації та ксенофобії, сексуальна свобода, терпимість і визнання права бути «іншими». Його формами стали поява громадських організацій, друкованих видань, створення гей-кварталів, демонстрації, мітинги тощо.

У різних формах розвивалася в цей час у країнах Заходу боротьба за права мовних і релігійних меншин. Досить часто вона перепліталася

з боротьбою національних меншин за свої права. (Детальніше про це ви дізнаєтеся під час опрацювання матеріалу про розвиток країн Заходу в зазначений період.)

4 **Феміністський рух у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.** У цей період продовжувався рух жіноцтва за встановлення рівних можливостей у різних сферах життя для обох статей.

У 1960-х рр. розпочалася друга хвиля феміністського руху, яка триває й дотепер, співіснуючи з третьою хвилею, що виникла в 1990-ті рр. Початок другої хвилі пов'язують із публікацією книги Б. Фрідан «Загадка жіночності». У ній авторка виступила проти нав'язування американським жінкам уявлень про «щасливу дружину-домогосподарку» та обмеженість можливостей для суспільної і професійної самореалізації жінки. Книга здобула велику прихильність читацької аудиторії. Це дозволило Б. Фрідан пропагувати свої погляди, виступаючи з лекціями в багатьох країнах Заходу. Феміністки другої хвилі у країнах Заходу цього періоду вбачали нерозривний зв'язок між культурною та політичною нерівністю жінок і чоловіків. Вони закликали жінок розглядати проблеми власного життя як такі, що відображають сексистські владні структури і є глибоко політизованими. Популярним гаслом феміністок другої хвилі став вислів: «Особисте — це політичне!».

Іншою проблемою, за яку вели боротьбу феміністки в багатьох країнах Заходу, стала реформа сімейного права, яке на той час надало чоловікам контроль над дружинами.

На початку 1990 р. у США зароджувалася третя хвиля фемінізму. Феміністки цього періоду заперечували попередні уявлення про те, що є добре або погане для жінок. Зокрема, досить значного поширення набули думки, що між статями не існує жодних невід'ємних психологічних відмінностей, а гендерні ролі вигадані в суспільстві штучно.

Приблизно у 2012 р. виникла четверта хвиля фемінізму. У центрі уваги її послідовників перебуває протидія сексуальним домаганням і насильству проти жінок. Визначальними для розгортання четвертої хвилі є інформаційні технології — соціальні мережі, блоги, сайти тощо. Серед найгучніших кампаній, які вони організували, були «Проект “Щоденний сексизм”», «Десять годин прогулянки Нью-Йорком як жінка», «Жіночий березень 2017», «Жіночий марш 2018» тощо.

5 **Шведська соціальна модель.** Однією із сучасних моделей соціально-економічного і політичного розвитку є та, що існує у Швеції з кінця 1930-х рр. Шведська модель соціально-економічного розвитку, яку в країні називають «державою добробуту», ґрунтується на визнанні рівності всіх форм власності та економічної влади й недопущенні їх концентрації в одних руках. Розвиток національної економіки спрямований на підтримання високого життєвого рівня населення.

Соціальна модель Швеції забезпечує рівноправність чоловіків та жінок, зокрема в питанні догляду за дитиною. 1980-ті рр.

? Яку інформацію про шведську соціальну модель можна отримати за ілюстрацією?

В основу шведської моделі покладено так званий функціональний соціалізм, або соціалізацію без націоналізації. Основні засоби виробництва перебувають у приватному володінні, а всіма доходами розпоряджається державна влада. Більшість доходів через податки вилучається до бюджету й використовується на соціально-економічні потреби. Таким чином, приватні підприємці відповідають за виробництво, а влада — за якість життя й справедливий розподіл матеріальних благ.

Маючи соціальну сутність, шведська модель спрямована на зменшення нерівності в суспільстві за рахунок перерозподілу національного доходу на користь менш забезпечених верств населення.

Важливою складовою шведської моделі є високі податки для громадян із високими доходами. Значні індивідуальні доходи оподатковуються від

31,5 до 85 % (в Україні — 13 %). Модель спирається на розвинене громадянське суспільство, яке має достатньо важелів для контролю влади.

Витрати на утримання державного апарату й законодавчої влади чітко визначені та обмежені (Кабінет Міністрів — 11 службових автомобілів, парламент — три). Держава має позаблоковий статус. Система охорони здоров'я, яка вважається однією з найкращих у світі, безкоштовна і на 95 % державна (тобто приватну практику мають лише 5 % лікарів). Швеція посідає перше місце у світі за витратами на розвиток освіти на одну особу. Обов'язковою є дев'ятирічна освіта, яку здобувають переважно в державних школах. Вищу освіту, яку фінансує держава, можуть отримати всі громадяни за наявності середньої освіти.

У переліку країн світу з найвищим показником ВВП на одну особу Швеція посідає восьме місце, а також має досить високі місця в рейтингах якості життя, охороні здоров'я, освіті, захисту громадянських і політичних прав, конкурентоспроможності, рівності, процвітання тощо. Із 1995 р. Швеція є членом ЄС, але на загальнонаціональному референдумі її громадяни відмовилися приєднатися до Єврозони.

Висновки

- ▶ Економіка країн Заходу в післявоєнний період розвивалася, переживаючи злети й падіння. Проте загалом вона демонструвала свою здатність долати виклики та пристосовуватися до нових умов.
- ▶ Аналіз змін, що відбувалися в розвитку тогочасних країн Заходу, дозволив висунути нову концепцію постіндустріального суспільства.
- ▶ На основі досягнутого рівня розвитку економіки змінювалося соціальне життя країн Заходу.

§5. Тенденції політичного розвитку держав Північної Америки та Західної Європи

- ▶ Прикладом того, як економіка і влада зорієнтовані на інтереси людини, є шведська модель соціально-економічного розвитку.

Запитання та завдання

1. Коли тривав економічний бум у країнах Західної Європи? 2. Що таке «держава добробуту»? 3. Хто є автором концепції постіндустріального суспільства? 4. Де виник рух хіпі? 5. Із якою подією пов'язують початок другої хвилі феміністського руху? 6. Коли виникла шведська соціальна модель?

7. Охарактеризуйте економічний розвиток країн Заходу в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. 8. У чому полягає концепція постіндустріального суспільства? 9. Що було характерним для соціального розвитку країн Заходу в зазначений період? 10. Які нові явища з'явилися в феміністському русі цього періоду? 11. **Обговоріть у малих групах**, які ознаки характеризують шведську соціальну модель.

12. Покажіть на карті атласу країни, які взяли участь у «плані Маршалла». 13. Складіть таблицю «Тенденції економічного і соціального розвитку держав Північної Америки та Західної Європи в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.».

Сфера	Тенденції розвитку
Економічна	
Соціальна	

14. Підготуйте повідомлення (презентацію) про рух бітників або хіпі (за вибором). Якою була роль цих рухів у формуванні громадянського суспільства в країнах Заходу.

§5. Тенденції політичного розвитку держав Північної Америки та Західної Європи

1. Що таке демократія? Назвіть основні принципи демократії. 2. Які режими називають авторитарними? Назвіть їхні ознаки. 3. Дайте визначення поняття «громадянське суспільство». Якими є його основні принципи? 4. Чим консерватизм відрізняється від лібералізму?

Зміцнення демократії на Заході після Другої світової війни. Після закінчення Другої світової війни, коли світова громадськість дізналася про злочини нацистського режиму, стала очевидною потреба у виробленні й запровадженні міжнародних стандартів із прав людини. Першим глобальним вираженням невід'ємних прав, якими наділені всі люди, стала Загальна декларація прав людини. У 1966 р. її доповнили актами й протоколами, що завершили **Міжнародний законопроект про права людини**, який у 1976 р. набув статусу міжнародного права. Проголошені ним права людини були закріплені міжнародними договорами, національними конституціями та законами.

Юридичне закріплення прав людини сприяло утвердженню інститутів і принципів демократії та відповідної діяльності державної влади в країнах Заходу. Одним із важливих проявів реалізації прав людини стали масові громадянські кампанії за скасування будь-яких обмежень і проявів дискримінації за статевою ознакою або кольором шкіри під час реалізації виборчого права. Зокрема, у цей період у всіх країнах Заходу жінки отримали право голосу на виборах. У 1948 р. було відновлено виборчі права жінок у Західній Німеччині (у 1933 р. нацистська влада позбавила жінок виборчого права). У 1944 р. виборчі права отримали жінки Франції, у 1952 р. — Греції, у 1968 р. — Португалії, у 1971 р. — Швейцарії, у 1976 р. — Іспанії. Права участі у виборах більшістю держав надавалося з 18-річного віку.

Активно розвивалися методи прямої демократії. Так, французькі виборці в 1969 р. шляхом референдуму визначили політичне майбутнє президента Ш. де Голля, шведські виборці в 1980 р. прийняли рішення про закриття атомних електростанцій. У Швейцарії, відповідно до Конституції, усі закони, прийняті парламентом, можуть бути затверджені або скасовані всенародним референдумом.

Зміцненню демократії сприяло падіння авторитарних режимів у Південно-Західній Європі. У 1974 р. було повалено військовий режим у Греції та відкрито шлях до демократії в результаті «революції гвоздик» у Португалії. У 1975 р. після смерті Ф. Франко на шлях демократичного розвитку стала Іспанія.

Проявом зміцнення демократії в країнах Заходу стало посилення ролі **громадянського суспільства**. У цей період влада свідомо створювала можливості для прояву його ініціативи й здатності дієво впливати на політику. Саме активність громадянського суспільства сприяла викриттю фактів корупції та зловживань владою у ФРН (1962 р.), США (1972 р.), Японії (1976—1983 рр.), Італії (1980—1990 рр.) тощо.

2 **Тенденції розвитку партійних систем.** У післявоєнний період зазнала змін конфігурація партійно-політичних систем країн Заходу. Політичні рухи, причетні до встановлення тоталітарних режимів і розв'язування війни, залишили політичну арену. У більшості країн збереглася або була відновлена партійно-політична система міжвоєнного часу. Політичні партії, які утворювалися після війни, розробляли свої програми, оновлюючи традиційні ідейно-політичні напрями, які б відповідали сучасним умовам.

У післявоєнний період зазнала змін конфігурація партійно-політичних систем країн Заходу. Політичні рухи, причетні до встановлення тоталітарних режимів і розв'язування війни, залишили політичну арену. У більшості країн збереглася або була відновлена партійно-політична система міжвоєнного часу. Політичні партії, які утворювалися після війни, розробляли свої програми, оновлюючи традиційні ідейно-політичні напрями, які б відповідали сучасним умовам.

Консерватизм як ідейно-політична течія зберігав своє значення і вплив у країнах Заходу в післявоєнний період. Його провідною течією став **неоконсерватизм**, що сформувався після

Неоконсерватизм — сучасна політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства, визначає урядову політику й політичний курс деяких провідних країн Заходу в останні десятиліття (наприклад, тетчеризм, рейганоміка).

Першої світової війни як відповідь на революційні заворушення в Європі. Подальшому розвитку цього напрямку після Другої світової війни сприяли крах фашизму і нацизму, розпад світової колоніальної системи та поступовий перехід від індустріального до постіндустріального суспільства.

Через співпрацю деяких консервативних сил із нацистами або участь у русі Опору ставлення громадської думки до консерваторів спочатку було досить негативним, і їм доводилося боротися за поновлення свого впливу. Уникнути цього змогли тільки британські консерватори. У 1951 р. вони повернулися до керівництва країною, наголошуючи на необхідності збереження традицій політики Великої Британії.

Ідеї **лібералізму**, як і раніше, посідали важливе місце в суспільно-політичному житті країн Заходу. Його принципи закріплювалися в національних конституціях і поширювалися на інші політичні партії. Так, ідеї лібералізму сприйняла післявоєнна соціал-демократія, яка виступала головним ініціатором соціальних реформ. Варіантом прояву ліберальної ідеології в цей час став **неолібералізм**.

На ліберальні ідеї орієнтувалися у своїй політиці західноєвропейські **християнські демократи**. Так, неоліберальні принципи в економічній сфері в 1950—1960-х рр. реалізував у німецькому **«економічному диві»** християнський демократ, економіст і політик **Людвіг Ерхард**.

Основою німецького **«економічного дива»** стала теорія **соціального ринкового господарства**, яке мало ґрунтуватися на чотирьох принципах:

- ▶ вільна конкуренція без монополістичних обмежень;
- ▶ право підприємців продавати товари й купувати необхідну сировину без обмежень;
- ▶ приватна власність як основа вільної конкуренції та свободи угод купівлі-продажу;
- ▶ повна відповідальність підприємців за результати своєї діяльності.

Християнські народні партії в післявоєнному західноєвропейському політичному житті поєднали у своїх програмах і діяльності консервативні ідеї з ліберальними принципами в економічній політиці. У західнонімецькому суспільстві провідною політичною силою став блок Християнсько-демократичного і Християнсько-соціального союзів. Керівну роль християнських демократів у політичному житті ФРН, як вважається, забезпечували неоліберальні ідеї соціального ринкового господарства. При цьому лідер німецьких християнських демократів **К. Аденауер**,

Неолібералізм (новий лібералізм) — напрям політичної та економічної думки, що виник у 1930-х рр. і сформувався як ідеологія в 1980—1990-х рр.

«Економічне диво» — образний вислів, який використовують щодо періоду стрімкого економічного зростання деяких країн і регіонів.

Соціальне ринкове господарство — ринкове господарство, у якому принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання. Його концепцію розробив у 1947 р. німецький економіст **В. Ойкен**.

який 14 років очолював уряд, був за переконанням консерватором і перемагав на виборах із гаслом «жодних експериментів».

Соціалістичний рух у післявоєнних країнах Заходу зберіг свої позиції. Більшість соціал-демократичних партій, ураховуючи досвід тоталітарного режиму в СРСР, відступили від марксизму. Вони виступали за демократичний плюралізм, правову державу та демократичний соціалізм. Соціал-демократи прагнули соціальних перетворень, але вважали, що здійснити їх необхідно шляхом реформ. У післявоєнний час соціал-демократи брали участь в урядах 12 країн Заходу.

Комуністи за роки війни здобули значний авторитет завдяки участі в русі Опору. Однак у післявоєнний період в умовах розгортання «холодної війни» комуністи Західної Європи перетворилися на опозиційну владі силу.

3 **Особливості партійно-політичного життя в останній третині ХХ — на початку ХХІ ст.** У партійно-політичному житті Заходу в останній третині ХХ — на початку ХХІ ст. відбулися помітні зрушення. Під впливом економічної кризи, зростання безробіття й суспільної стурбованості майбутнім відбулося відродження консерватизму. Починаючи з 1970-х рр. майже в усіх країнах Заходу набирала сили «консервативна хвиля», яку уособлювали неоконсерватори. У Великій Британії старих консерваторів змінили діячі нової хвилі, очолювані М. Тетчер. Успіхи її уряду започаткували своєрідну ланцюгову реакцію в інших партіях країн Заходу. У Республіканській партії США неоконсерваторів уособлював кандидат у президенти й майбутній президент Рональд Рейган. У Франції президентом став неоконсерватор Жак Ширак, у ФРН еру німецького неоконсерватизму започаткував канцлер Гельмут Коль.

Перша в історії організована акція екологів проти ядерних випробувань. Аляска (США). 15 вересня 1971 р. Цей день вважають датою створення міжнародної екологічної організації «Грінпіс»

Помітних змін зазнала політика лівих партій. Своєю головною метою вони проголошували захист здобутих досягнень і продовження боротьби за покращення умов життя. Соціал-демократичні сили загалом опинилися в кризі. Це було пов'язано з кризою «держави добробуту», яка після завершення періоду економічного зростання й початку глобалізації економіки мала менше можливостей забезпечити соціальний захист. При цьому падіння комуністичних режимів узагалі змусило сумніватися в перспективах соціалізму. Усе це спонукало європейську соціал-демократію до оновлення. Під впливом неолібералізму соціалізм набув рис соціал-лібералізму.

Комуністичні партії після розпаду СРСР і зникнення «соціалістичного табору» суттєво послабили свій вплив та опинилися в кризі, із якої шукають шляхи виходу.

Неоліберали загалом посіли центристську позицію в політичній структурі. Підтримка виборцями ліберальних партій була досить незначною.

Загострення екологічних проблем призвело до появи численних екологічних рухів і партій «зелених». У 1971 р. виникла міжнародна екологічна громадська організація «Грінпіс». У 1985 р. до неї входили представники 15 розвинених країн. Перша екологічна партія виникла в 1972 р. в Австралії. Зараз у країнах Заходу діють сотні екологічних партій і груп. Рух «зелених», як їх називають, став вагомим чинником суспільного життя. Акціями на захист природного середовища вони збільшують кількість прихильників, а отже, мають можливість здобувати місця у виборчих органах влади різних рівнів.

4 **Інтеграційні процеси в Західній Європі.** Післявоєнна відбудова Західної Європи досить часто потребувала узгодження міждержавних рішень. Це стало поштовхом до початку економічної інтеграції регіону. При цьому розгортався складний процес подолання давніх суперечностей між Францією та Німеччиною. Першим значним кроком на цьому шляху стала пропозиція французького керівництва об'єднати вугільну й сталеву промисловість Франції і ФРН під управлінням єдиного наднаціонального органу. У 1951 р. представники Франції, ФРН, Італії і держав Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди, Люксембург) уклали угоду про заснування **Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС)**. Завдяки цьому об'єднанню було скасовано всі обмеження, що перешкоджали вільному пересуванню продукції вугільної і сталеливарної промисловості між державами, які підписали угоду. Держави Бенілюксу запропонували перетворити ЄОВС на зону вільної торгівлі. У 1957 р. було підписано Римську угоду про заснування **Європейського економічного співтовариства (ЄЕС, Спільний ринок)** та договір про створення **Європейської комісії з питань атомної енергії (Євроатом)**. Так утворилися перші форми економічної інтеграції шести країн так званої «Малої Європи».

Криза 1973—1975 рр. спонукала держави — учасники ЄЕС до об'єднання зусиль для її подолання. У 1979 р. вони утворили єдину валютну систему. У 1985 р. країни Бенілюксу, Франція та ФРН підписали **Шенгенську угоду** про скасування паспортного митного контролю між ними. Угода набула чинності в 1995 р.

Успішність функціонування Спільного ринку підштовхнули інші країни Західної Європи приєднатися до нього: у 1973 р. до ЄЕС увійшли Велика Британія, Данія та Ірландія, у 1981 р. — Греція, у 1986 р. — Іспанія та Португалія.

Глави європейських країн після підписання Маастрихтського договору. 7 лютого 1992 р.

Результатом обговорення учасниками ЄЕС перспектив співробітництва стало підписання в 1986 р. Єдиного європейського акта. Цим документом було задекларовано майбутнє створення Європейського Союзу.

7 лютого 1992 р. в Маастрихті (Нідерланди) було підписано угоду про створення на основі існуючих європейських співтовариств **Європейського Союзу (ЄС)**. Угода передбачала, що ЄС матиме спільні органи управління, скоординовану економічно-монетарну і зовнішню політику. У 1995 р. до ЄС приєдналися Австрія, Фінляндія і Швеція. Із 1 січня 2002 р. з'явилася спільна грошова одиниця ЄС — євро.

Поглиблення євроінтеграційних процесів сприяло вступу до ЄС нових держав. У 2004 р. його членами стали Естонія, Латвія, Литва, Кіпр, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина і Чехія, у 2007 р. — Болгарія і Румунія, у 2013 р. — Хорватія.

Складною ситуацією в розвитку ЄС стала проблема виходу Великої Британії з його складу — «брексіт». У 2016 р. у Великій Британії було проведено референдум, і 51,9 % опитаних підтримали вихід країни з ЄС. При цьому жителі Шотландії і Північної Ірландії висловилися переважно проти, а Англії та Уельсу — за. Час покаже, як буде врегульовано відносини Великої Британії та ЄС.

5

Етносоціальні проблеми. Етнонаціоналізм. У розвитку країн Заходу час від часу виникали етносоціальні проблеми, які вимагали врегулювання. Одна з найскладніших — проблема мігрантів. Різні причини спонукали досить значну кількість людей переселятися до країн Заходу. Інтеграція до середовища нових країн спричиняла численні культурні, мовні, релігійні та інші проблеми. Влада не завжди докладала достатніх зусиль, і як правило, вони були реакцією на проблеми, що вже існували.

Зараз в етнонаціональній політиці країни Заходу дотримуються принципів етнічного плюралізму й мультикультуралізму, відповідно до яких єдність нації в державі передбачає розвиток культур усіх народів, із яких вона складається, за умови визнання ними основних принципів демократичної традиції та поваги до загальнодержавних інтересів.

Звичайно, питання етнонаціональних відносин у країнах Заходу не можна вважати повністю врегульованим. Переселенців з інших країн не влаштовує жорстка імміграційна політика. Залишається складним питання рівних можливостей і доступності для мігрантів престижних професій. Проте влада демонструє прагнення вирішувати проблеми, дотримуючись демократичних принципів для досягнення соціального миру й політичної стабільності.

У другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. у країнах Заходу відбувалися конфлікти, пов'язані з проявами **етнонаціоналізму**, або етнічного націоналізму.

Із кінця 1960-х рр. і до 1998 р. тривала **проблема Ольстеру** — місцеві націоналісти Північної Ірландії, що належала до Великої Британії, бажали об'єднатися з незалежною Ірландією. Їх переслідували юніоністи, які прагнули залишитися у складі Сполученого Королівства. Взаємна ворожнеча призвела до збройної боротьби, у якій загинуло понад 3,5 тис. осіб. Конфлікт завершився укладенням Белфастської угоди 1998 р. За її умовами Північна Ірландія залишилася частиною Великої Британії, але населенню краю було гарантоване право в майбутньому більшістю голосів вирішити справу об'єднання острова. На наступному референдумі угоду підтримала більшість населення Північної Ірландії та Республіки Ірландія.

Етнонаціоналізм — різновид націоналізму; на відміну від громадянського націоналізму (належність людини до нації визначається її громадянством), його прибічники вважають, що націю об'єднує спільна спадщина — мова, релігія, традиції, історія, кровна спорідненість тощо.

Найбільшою провінцією Канади є Квебек, який займає понад 15 % території держави. **Проблема Квебеку** пов'язана з бажанням значної частини місцевих франкомовних жителів, які становлять 81 % його населення, досягти такого статусу, який би дозволив їм зберегти свою національну ідентичність.

На початку 1960-х рр. активність у цій справі виявляла радикальна націоналістична організація «Фронт визволення Квебеку», яка виступала за незалежність Квебеку й перетворення його на соціалістичну державу. Для досягнення своєї мети організація чинила теракти та вбивства. У 1970-х рр. ідея суверенітету й незалежності провінції стала досить поширеною. Було проведено два референдуми — у 1980 р. щодо суверенітету провінції і в 1995 р. — за незалежність. На обох квебекські сепаратисти зазнали поразки. Однак радикальні сили Квебеку не втрачають надії реалізувати свою мету.

Складною проблемою для Іспанії стала ситуація в **Країні Басків**. Рух місцевих етнонаціоналістів за незалежність тривалий час, але без успіху намагався придушити режим Ф. Франко. Місцева сепаратистська організація ЕТА з 1959 р. розгорнула в краї та за його межами кампанію боротьби з іспанською адміністрацією й тими, хто її підтримував. ЕТА заборонили й оголосили терористичною організацією, але це не зупинило конфлікт. Його жертвами стали тисячі осіб. Намагаючись урегулювати Баскський конфлікт та уникнути інших, в Іспанії в 1978 р. прийняли Конституцію, яка гарантувала право автономії для всіх регіонів і національностей, що населяють країну. Проте це не задовольнило етнонаціоналістичні кола Країни Басків, які вимагали повної незалежності та продовжували збройну боротьбу. Одночасно більшість басків схвально

зустріла надання владою Іспанії автономії регіону. Лише у 2011 р. ЕТА заявила про «остаточне припинення своєї збройної діяльності».

Влада Іспанії оголосила, що цей крок є «перемогою демократії, закону і розуму». При цьому обидві сторони залишилися на різних позиціях. Іспанська сторона визначає Баскський конфлікт як «дії терористичної організації проти правопорядку», а баскська стверджує, що «він має політичний характер між різними суб'єктами в Країні Басків». Навіть деякі іспанські політики погоджуються, що «конфлікт дістався у спадок від диктатури Ф. Франко, чия жорстокість призвела до появи ЕТА. Він неприпустимий для плюралістичного суспільства та принципів демократії».

Висновки

- ▶ Для політичного життя тогочасних країн Заходу головними стали розвиток демократичних принципів і їх подальше утвердження в усіх сферах життя.
- ▶ Еволюція партійно-політичних систем відображала зміни у світоглядних уподобаннях і прагненнях населення тогочасних країн Заходу.
- ▶ Розгортання процесів економічної і політичної інтеграції в Західній Європі відображало прагнення її населення бачити «Європу без кордонів». Це був історично обумовлений процес, що відповідав потребам континенту.
- ▶ Етносоціальна проблематика — невід'ємна складова життя сучасного західного суспільства. Уміння шукати шляхи гармонізації етносоціальних відносин стало необхідним для розвитку полікультурного й толерантного західного суспільства.

Запитання та завдання

1. Коли Міжнародний законопроект про права людини набув статусу міжнародного права? 2. Який західноєвропейський політик перемагав на виборах під гаслом «жодних експериментів»? 3. Назвіть двох-трьох політичних діячів, які уособлювали неоконсервативну течію в політичному житті країн Заходу. 4. Яка країна приєдналася до ЄС у 2013 р.? 5. Що таке етнонаціоналізм? 6. Як було вирішено проблему Ольстеру?

7. У чому полягало зміцнення демократії в післявоєнних країнах Заходу? 8. Якими були тенденції розвитку партійних систем у післявоєнний період? 9. Охарактеризуйте особливості партійно-політичного життя в останній третині ХХ — на початку ХХІ ст. 10. Як відбувалися інтеграційні процеси в Західній Європі в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.? 11. У чому полягає важливість етносоціальної проблематики для країн Заходу? 12. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Як вплинули на розвиток Заходу конфлікти, пов'язані з проявами етнічного націоналізму?».

13. Складіть порівняльну таблицю «Розвиток партійно-політичних систем країн Заходу».

Період	Тенденції розвитку
1945—1975 рр.	
1975 р. — початок XXI ст.	

14. Покажіть на карті атласу місця, де відбувалися найбільші конфлікти, пов'язані з розвитком етнонаціоналізму. **15.** За картою атласу опишіть процес економічної інтеграції Західної Європи.

16. Напишіть есе за темою «Позитивним чи негативним є етнічний націоналізм для суспільства?». **17.** Проаналізуйте сучасні етнонаціональні проблеми країн Заходу та висловіть свою думку щодо можливостей їх розв'язання.

§6. США та Канада

1. На які періоди поділяється розвиток США в 1918—1939 рр.? **2.** Як відбувався соціально-економічний розвиток США в цей період? **3.** Назвіть явища політичного життя тогочасних США, які ви вважаєте найважливішими. Поясніть свій вибір. **4.** Що ви знаєте про утворення Канади та її роль у світовому розвитку?

США в 1945—1960 рр. Після завершення війни Сполучені Штати Америки стали наймогутнішою державою світу. У 1948 р. їхня частка у виробництві країн Заходу становила 54,6 %, а запас золота досяг 80 % від світового. До 1949 р. США залишалися єдиною державою світу, що мала атомну зброю. Американська армія вважалася найчисленнішою й наймогутнішою серед країн Заходу. В умовах загострення відносин із СРСР США оголосили себе захисником «вільного світу» від радянської експансії.

Президент США **Гаррі Трумен** за складної міжнародної обстановки й переходу від війни до миру зумів успішно вирішити нагальні завдання. До кінця 1947 р. було загалом завершено переведення економіки на мирний шлях розвитку. Г. Трумен намагався реалізувати свою програму соціальних реформ, відому як «**справедливий курс**». Вона передбачала заходи щодо розвитку медичного обслуговування, освіти, житлового будівництва, трудових відносин, захисту громадянських прав афроамериканців.

Проявом впливу «холодної війни» на внутрішньополітичне життя стала розпочата в першій половині 1950-х рр. кампанія з викриття підривної «антиамериканської діяльності». Комуністичну партію та її прибічників переслідували як агентів іноземної держави.

Протестувальники, заявивши про неприйняття маккартизму, вимагають свободи для діячів Голлівуда. США. 1950 р.

? Про які особливості суспільного розвитку США в цей період свідчить ілюстрація?

Маккартизм — явище, притаманне внутрішній політиці США 1950—1954 рр., пов'язане з діяльністю сенатора Дж. Маккарті. Його сутністю були боротьба з комуністичним проникненням та шпигунством на користь СРСР і переслідування осіб із ліберальними переконаннями.

США стали першою країною у світі, де в 1950-х рр. розгорнулася перша хвиля НТР. У небачених масштабах фінансувалися наукові дослідження й зростали капіталовкладення в економіку. Відбувалися автоматизація виробництва й упровадження ЕОМ. Під впливом НТР змінилася структура робочої сили. Скоротилася частка зайнятих на виробництві та зросла кількість пов'язаних зі сферою послуг. Зменшилася кількість сільського населення, що працювало у фермерських господарствах.

Рівень безробіття був досить незначним. Постійно зростали доходи населення, які перевищували заробітки західноєвропейського робітництва. Завдяки кількісному збільшенню середнього класу зменшувалася соціальна нерівність.

У 1955 р. два існуючі в країні профспілкові центри — **Американська федерація праці (АФП)** та **Конгрес виробничих профспілок (КВП)** — об'єдналися в організацію **АФП—КВП**. До неї належали 15 млн осіб.

Важливе місце в суспільно-політичному житті тогочасних США посідав рух афроамериканців за свої громадянські права і проти дискримінації.

У протистоянні із СРСР адміністрація Г. Трумена дотримувалася рішучості й неуповності. Однак війна в Кореї, яка коштувала США мільярди доларів, десятки тисяч загиблих і поранених, негативно вплинула на його популярність серед американського населення. На виборах 1952 р. перемогу здобув республіканець **Дуайт Ейзенхауер**. Незважаючи на різку критику діяльності попередників, новий президент загалом продовжував їх курс. Роль держави як регулятора розвитку економіки й соціальної сфери зберігалася.

Боротьба з антиамериканською діяльністю й прихильниками комуністичних ідей перетворилася на тотальне переслідування інакодумців. За прізвиськом сенатора **Джозефа Маккарті**, який став ідейним натхненником цієї боротьби, вона отримала назву **маккартизм**. Тисячі людей втратили роботу й зазнали переслідувань за свої погляди. Маккартизм дискредитував саму владу, що й обумовило засудження сенатом США в 1954 р. діяльності Дж. Маккарті.

У грудні 1955 р. у штаті Алабама стався інцидент у міському автобусі, коли афроамериканка Роза Паркс відмовилася поступитися місцем білошкірому пасажирові. Південь охопила так звана «афроамериканська революція». Це спонукало Верховний суд США оголосити, що сегрегація в автобусах суперечить Конституції США. Расисти не бажали ліквідації окремого навчання афроамериканців і білошкірих громадян, і заворушення тривали. У 1957 і 1960 рр. Конгрес США ухвалив закони про громадянські права, які гарантували виборчі права афроамериканцям. Лідером руху афроамериканців став **Мартін Лютер Кінг**. Він закликав до активних, але ненасильницьких дій, заснованих на християнських ідеалах.

Зовнішня політика США в післявоєнний період набула глобального характеру. Їхнім головним суперником став СРСР. Саме через необхідність протидії йому виникли доктрини «захисника вільного світу» і «стримування комунізму». Основним регіоном, де відбувалося протистояння США та СРСР, стала Західна Європа. Підґрунтя для співпраці США і країн Західної Європи заклав «план Маршалла».

Жорстокого характеру протистояння із СРСР набуло за часів президентства Д. Ейзенхауера. Воно відбувалося відповідно до нової зовнішньополітичної доктрини «відкидання комунізму», спрямованої на звільнення народів із-під комуністичного панування. Це призвело до того, що обидві наддержави демонстративно балансували на межі війни, однак перейти до неї боялися. Після смерті в 1953 р. лідера СРСР Й. Сталіна відносини між країнами почали покращуватися. У 1959 р. новий радянський лідер М. Хрущов уперше в історії здійснив візит до США й провів переговори з Д. Ейзенхауером. Проте інцидент зі збитим у 1960 р. над СРСР американським розвідувальним літаком призвів до погіршення відносин.

Намагаючись не допустити комуністичних революцій та посилення радянського впливу в Латинській Америці, у 1947 р. США підписали з 21 латиноамериканською державою **Міжамериканський договір про взаємну допомогу**. Через рік вони ініціювали утворення **Організації американських держав** — політичного союзу країн Західної півкулі.

Загалом у 1945—1960 рр. з ініціативи США у світі сформувалася система військових союзів, яку підтримували 70 держав. Проте перешкодити революції 1959 р. на Кубі США не змогли.

2 **США в 1961—1980 рр.** На виборах 1960 р. переміг представник демократів **Джон Кеннеді**. Він висунув програму «**нові рубежі**», що передбачала стимулювання зростання економіки шляхом подальшого розгортання НТР. У соціальній сфері планувалися перекваліфікація безробітних, реконструкція відсталих районів, підвищення мінімальної заробітної плати й розширення соціального забезпечення. У зовнішній політиці передбачалося нарощувати військову могутність США для протидії СРСР у різних регіонах світу.

М. Л. Кінг у поході на Вашингтон за громадянські права. 28 серпня 1963 р.

? Як вплинув на суспільну думку в США М. Л. Кінг?

Втілення в життя цієї програми допомогло подолати господарський спад 1960—1961 рр. і перейти до стрімкого економічного зростання. Однак діяльність адміністрації президента здобула чимало противників. 22 листопада 1963 р. Дж. Кеннеді було вбито.

Новим президентом США став демократ Ліндон Джонсон. Він висунув план соціальних перетворень «велике суспільство», який став спробою комплексного розв'язання основних соціальних проблем країни. Центральне місце в ньому посідала боротьба з бідністю. У цей час 20 % населення США жили за межею бідності. Відповідно до закону 1964 р. держава надавала додаткові соціальні пільги

тим, хто потребує допомоги в здобутті освіти, опануванні професії тощо. У результаті до 1968 р. загальна кількість бідних у США скоротилася з 36 млн до 25 млн осіб.

Було вжито нових заходів із ліквідації расової дискримінації. Нові закони про громадянські права 1964 і 1968 рр. забороняли дискримінацію під час реєстрації виборців, найму та звільнення працівників, у закладах освіти, громадських місцях, під час продажу й оренди житла тощо.

Однак після 1968 р. реформаторська активність адміністрації Л. Джонсона пішла на спад. Це було пов'язано із втягуванням США у війну у В'єтнамі, яка потребувала значних витрат. Вирішальний вплив на тогочасне піднесення американської економіки мала НТР. Значного поширення набуло використання комп'ютерної техніки. Наприкінці 1960-х рр. у США її використовували у 2,5 рази більше, ніж у всіх інших країнах світу разом узятих. Розгортання НТР надало США змогу подолати відставання від СРСР у сфері освоєння космосу, яке намітилося наприкінці 1950-х рр. Технічне переоснащення сприяло зменшенню кількості зайнятих у сільському господарстві за одночасного зростання його продуктивності. Промислове виробництво в 1961—1968 рр. зросло на 52 %. Досягнуті успіхи дозволили США до 1970 р. зберігати найвищий у світі рівень оплати праці.

Продовжував розвиватися антидискримінаційний афроамериканський рух. З'явилися такі нові форми боротьби, як «рейси свободи» і «сидячі демонстрації». Піком боротьби став спільний похід афроамериканців і білошкірих громадян на Вашингтон у серпні 1963 р., очолюваний М. Л. Кінгом. Після вбивства М. Л. Кінга в 1968 р. демонстрації протестів і повстання афроамериканців охопили понад 200 міст США. Вони стали останнім спалахом афроамериканського руху, після чого він пішов на спад.

У 1960-х рр. США охопив молодіжний студентський рух. Спочатку він мав переважно мирний, ненасильницький характер і був спрямований на оновлення навчального процесу й запровадження в університетах студентського самоврядування. Із 1965 р. основним у ньому стала боротьба проти участі США у війні у В'єтнамі. Рух став більш масовим, дедалі частіше супроводжувався сутичками з поліцією. Його кульмінацією був масовий страйк 500 університетів країни в травні-червні 1970 р. Після цього рух поступово занепадав.

Студентські протести проти війни у В'єтнамі. США. 1960-ті рр.

У зовнішній політиці республіканську доктрину «відкидання комунізму» й «масової відплати» демократи замінили на політику «гнучкого реагування». Вона передбачала ведення як тотальної ядерної війни, так і локальних звичайних війн для стримування радянської експансії. Основними проявами протистояння США та СРСР за президентства Дж. Кеннеді стали Друга берлінська криза, спорудження Берлінської стіни та Карибська криза. Війна у В'єтнамі, у якій американські сили виявили нездатність здобути перемогу, стала головним чинником падіння популярності демократів та особисто Л. Джонсона.

Новим президентом США на виборах 1968 р. став республіканець Річард Ніксон. У соціальній сфері його політика загалом стала продовженням перетворень, розпочатих демократами. Збільшувалися види соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення. В економічній сфері політика республіканців також нагадувала неоліберальні перетворення демократів. У зовнішній політиці адміністрація Р. Ніксона у зв'язку з досягненням паритету в озброєннях із СРСР віддавала перевагу переговорам. На початку 1973 р. укладанням миру завершилася війна у В'єтнамі. Видатки США на неї становили 110 млрд доларів. Понад 56 тис. військових загинуло. Важливе значення мало врегулювання адміністрацією Р. Ніксона відносин із Китаєм у 1972 р. Того ж року було підписано домовленості із СРСР про стримування гонки озброєнь.

У результаті скандалу, який увійшов в історію як «вотергейтська справа», і початку процедури імпічменту (усунення від влади) у серпні 1974 р. Р. Ніксон подав у відставку. Новим президентом США став Джеральд Форд, який до цього перебував на посаді віце-президента.

За складних умов, коли господарство США охопила стагфляція, адміністрація Дж. Форда розгорнула широку програму для її подолання.

«Вотергейтська справа» — політичний скандал у США 1972—1974 рр., пов'язаний з установленням прослуховуючої апаратури в штабі кандидата у президенти від демократів. Закінчився відставкою президента країни Р. Ніксона. Це єдина в історії США відставка президента.

У соціальній сфері було продовжено заходи адміністрації Р. Ніксона. Однак досягти вагомих успіхів президент Дж. Форд не зміг. На наступних виборах 1976 р. він програв демократу **Джиммі Картеру**.

Початок президентства Дж. Картера збігся з покращенням ситуації в економіці після кризи 1973—1975 рр. Загалом він продовжував економічний курс попередньої адміністрації. Дж. Картер намагався дотримуватися центристської політики, що спричиняло критику як лівих, так і правих сил.

Ресурси американської економіки дозволяли їй адаптуватися до складних ситуацій. Так, на світове подорожчання енергоресурсів вона відповіла масштабним запровадженням ресурсозберігаючих технологій. Розгорталася подальша автоматизація виробництва.

Суспільно-політичні рухи, які розвивалися раніше, у 1970-х рр. втратили свою активність. Припинення війни у В'єтнамі завершило антивоєнний рух. Новим явищем у США стало розгортання екологічного руху «зелених». Його першим значним заходом стало відзначення Дня Землі 22 квітня 1970 р.

Американський народ звинувачував президента Дж. Картера в тому, що він дозволив СРСР випередити США в гонці озброєнь і розширити свою експансію у світі. На виборах 1980 р. Дж. Картер програв. Новим президентом було обрано республіканця **Рональда Рейгана**.

3 **США в 1981—2000 рр.** США в цей період переживали гостру економічну кризу, і Р. Рейган вважав головним оновлення економіки для її подолання. Його економічну програму «Новий порядок для Америки: програма відновлення економіки» у пресі назвали **рейганомікою**, або «рейганівською революцією». В основі програми Р. Рейгана були принципи неоконсерватизму. Шляхом загального скорочення податків, різкого зменшення федеральних видатків і зменшення державного втручання в економіку Р. Рейган планував усунути кризу. Це суттєво відрізнялося від політики його попередників у подоланні кризових явищ.

Період економічної кризи 1980—1982 рр. був важким. Зростали безробіття та інфляція. Проте одночасно завдяки заходам рейганоміки відбувалося оновлення промислового потенціалу. У 1983 р. Р. Рейган оголосив про початок створення системи оборони з елементами космічного базування «**Стратегічна оборонна ініціатива**» (СОІ), яку назвали програмою «зоряних війн». Якщо видатки на оборону зростали, то на соціальні потреби зменшувалися.

У 1983 р. кризу змінило пожвавлення економіки. На виборах 1984 р. Р. Рейган був обраний на другий термін. На цей час припав політичний скандал «**Ірангейт**», коли за рахунок таємного продажу зброї Ірану

Рейганоміка — державна економічна політика американського уряду в період президентства Р. Рейгана для подолання економічної кризи 1980—1982 рр. та її наслідків.

фінансувалася діяльність антикомуністичних партизанів у Нікарагуа. Проте Р. Рейган зумів довести свою непричетність до цього.

Підсумки восьмирічного президентства Р. Рейгана були успішними. ВВП країни зріс на 60 %. Відбулося структурне оновлення господарства відповідно до вимог НТР. Зміцнів міжнародний авторитет США.

На виборах 1988 р. перемогу здобув республіканець **Джордж Буш**. Загалом у своїй діяльності він продовжував політику Р. Рейгана. Громадська думка США часто констатувала, що в його курсі відчувається брак свіжої думки. У зв'язку з нормалізацією відносин із СРСР, а також після його розпаду суттєво скоротилися військові видатки. Одночасно збільшувалися видатки на освіту, медицину й науково-дослідні роботи. Наприкінці 1989 р. піднесення в економіці змінилося спадом, який тривав до 1992 р. Проте він був досить незначним і не супроводжувався інфляцією та скороченням реальної заробітної плати.

У 1990—1991 рр. США у складі багатонаціональних сил узяли участь у війні в Перській затоці. У результаті війни було розгромлено Ірак і звільнено від його окупації Кувейт.

Важливе місце в період президентства Р. Рейгана та Дж. Буша посідали відносини із СРСР. До 1985 р. спостерігалася жорстока конфронтація. Після приходу до влади в СРСР М. Горбачова відносини нормалізувалися. Розпад СРСР у 1991 р. США зустріли досить стримано, побоюючись «розповзання» радянської ядерної зброї. Проте отримавши гарантії її нерозповсюдження, за наступний рік вони визнали пострадянські держави.

На межі 1991—1992 рр. США та Україна встановили дипломатичні відносини. У травні 1992 р. відбулися візит Президента України Л. Кравчука до США, переговори з адміністрацією Дж. Буша й підписання угод про співробітництво.

На президентських виборах 1992 р. перемогу здобув демократ **Білл Клінтон** із програмою «Головне — це люди». Центральним у ній було запровадження в США загальної системи медичного обслуговування для всього американського населення. В економічній сфері Б. Клінтон збирався подолати наслідки господарського спаду й суттєво збільшити доходи американського населення. Усе це мало здійснюватися за рахунок скорочення оборонних і бюджетних витрат. При цьому федеральна влада мала отримати більше повноважень для управління економікою. Податки на середній клас Б. Клінтон планував зменшити.

На відміну від попередніх адміністрацій республіканців, які дотримувалися неоконсервативного курсу, Б. Клінтон поєднував ліберальні й консервативні ідеї. Від здійснення програми СОІ він відмовився.

Рональд Рейган

Реформування системи охорони здоров'я здійснювалося під керівництвом дружини президента **Хілларі Клінтон**. Однак через опір бізнесових кіл воно не було реалізовано. Позитивних результатів домоглася адміністрація Б. Клінтона в боротьбі зі злочинністю.

Покращення ситуації в економіці сприяло тому, що на президентських виборах 1996 р. Б. Клінтона переобрали на другий термін. Тоді США увійшли в період економічного піднесення. Створювалися мільйони нових робочих місць, зростали показники споживання й житлового будівництва. Адміністрація Б. Клінтона демонструвала вміле управління економічними процесами.

Після розпаду СРСР і ліквідації біполярної системи міжнародних відносин адміністрація Б. Клінтона розробила нову зовнішню політику. Її основним завданням визначалася необхідність США взяти під свій контроль усі головні процеси світового розвитку й протидіяти розгортанню небажаних для країни явищ на регіональному та глобальному рівнях.

Відносини з Україною після визначення її без'ядерного статусу розвивалися успішно. 1994 рік Б. Клінтон проголосив «роком України» у США. У наступні роки між США та Україною формувалися партнерські відносини. Вищі кола США неодноразово схвально висловлювалися щодо європейської інтеграції України.

На імідж Б. Клінтона негативно вплинув скандал 1998 р., пов'язаний із його статисткою Монікою Левінскі, який дістав назву «Монікагейт». Проте згідно з даними опитувань, 68 % американських громадян, незважаючи на це, схвально оцінювали діяльність президента.

США на початку XXI ст. На президентських виборах 2000 р. перемогу здобув **Дж. Буш-молодший**. На початок його президентства припав наймасштабніший терористичний акт в історії США. **11 вересня 2001 р.** 19 терористів скерували чотири захоплені рейсові літаки з пасажирами на визначені цілі. У результаті атак загинуло близько 3 тис. осіб. Досить швидко було розпочато антитерористичну операцію проти ісламістської організації «Аль-Каїда», яка здійснила теракт.

Успішність операції сприяла зростанню авторитету Дж. Буша-молодшого та його радикально налаштованих членів адміністрації, що виступали за жорстку зовнішню політику. Відповідно до оприлюдненої «доктрини Буша» США залишали за собою право першого удару по терористичних угрупованнях і державах, ворожих до США. Проголошувалася готовність США діяти самостійно, без підтримки міжнародного співтовариства та союзників.

Відносини України й США розвивалися особливо активно після «помаранчевої революції», яку адміністрація Дж. Буша-молодшого всіляко підтримувала. США підкреслювали свою зацікавленість у сильній, незалежній та демократичній Україні.

У межах внутрішньої політики адміністрація Дж. Буша-молодшого у 2001 р. розпочала масштабну реформу системи освіти. Відбулися також перетворення в галузі охорони здоров'я, зокрема, надавалася грошова допомога на придбання ліків. На президентських виборах 2004 р. Дж. Буш-молодший був переобраний на другий термін. Друге перебування на посаді стало для нього ще складнішим, ніж перше. Чимало проблем виникло для США на міжнародній арені. У серпні 2005 р. в Новому Орлеані сталася повінь, через яку загинули сотні людей. Ця ситуація продемонструвала безпорадність влади перед небезпекою стихійних лих.

Руїни Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку.
11 вересня 2001 р.

На президентських виборах 2008 р. вперше в історії США перемогу здобув афроамериканець, представник Демократичної партії **Барак Обама**. Нова адміністрація отримала владу в умовах фінансово-економічної кризи, яку вдалося подолати завдяки успішним заходам. У 2010 р. було розпочато реформу системи охорони здоров'я й медичного страхування. Того ж року Конгрес США схвалив президентський законопроект про фінансову реформу. Вона стала наймасштабнішою із часів Великої депресії. На міжнародній арені адміністрація Б. Обама приділяла багато уваги ситуації в Афганістані, який вважала головним фронтом боротьби проти міжнародного тероризму.

У 2012 р. на чергових президентських виборах Б. Обаму переобрали на другий термін. У внутрішньополітичному житті США продовжувалося здійснення розпочатої раніше реформи системи охорони здоров'я.

Питанням, яке намагалася врегулювати адміністрація Б. Обама, стало посилення контролю над оборотом зброї в країні.

У зовнішній політиці США цього періоду значного розголосу набула заява Б. Обама у 2014 р., що час великих операцій американської армії за кордоном минув.

Збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася у 2014 р., стала новим викликом для зовнішньої політики США. Вони заявили, що підтримують територіальну цілісність і суверенітет України.

На виборах 2016 р. новим президентом США було обрано республіканця **Дональда Трампа**. Він заявив, що збирається різко змінити зовнішню і внутрішню політику в бік протекціонізму та захисту інтересів США. Уже першого ж дня президентства він скасував реформу системи охорони здоров'я, розпочату Б. Обамою, яку завжди критикували республіканці.

На реалізацію інших передвиборчих обіцянок спрямувалися укази про вихід США з Транстихоокеанського партнерства й початок будівництва стіни на кордоні США й Мексики, що мало протидіяти потоку наркотиків та нелегальної міграції до США. Він також підписав укази, якими зупинив прийом біженців із Сирії, і заморозив на 120 днів програму прийому біженців з Ірану, Іраку, Ємену, Лівії, Сомалі та Південного Судану.

Оцінити вплив президентства Д. Трампа на розвиток США стане можливим із часом. Сьогодні його окремі дії викликають різні, часто протилежні оцінки.

Кількість населення США — понад 309 млн осіб. Серед них 2,2 млн становлять особи українського походження. Лише третина з них володіє українською мовою, ще менше використовує її в побуті. У країні офіційно зареєстровані 30 українських організацій.

5

Канада. У післявоєнні роки тривало економічне піднесення Канади. Цьому сприяли освоєння територій на півночі й заході країни, збільшення внутрішнього ринку та зростання населення, яке відбувалося переважно за рахунок іммігрантів. У 1953 р. за обсягами промислового виробництва Канада стала світовим лідером. Стрімка індустріалізація спричинила скорочення зайнятих у сільському господарстві, проте країна залишалася другим після США експортером зерна на світовому ринку.

Зміцнення економічного становища послабило традиційні зв'язки Канади з Великою Британією. Зменшенню політичної залежності сприяли прийняття в 1947 р. закону про канадське громадянство, визнання канадського Верховного суду вищою апеляційною інстанцією країни й наділення канадського парламенту правом приймати поправки до Конституції. Із 1952 р. право призначати генерал-губернатора перейшло до канадської влади. Цього року генерал-губернатором уперше став канадець за походженням **Вінсент Мессі**.

У політичному житті не припинялося традиційне суперництво Ліберальної та Консервативної партій. У 1935—1957 рр. при владі були ліберали. Ідейну основу канадських лібералів становила теорія «держави добробуту». Із позицій вільного підприємництва та індивідуальної свободи їх критикували консерватори. Саме політика лібералів сприяла економічному піднесенню та зміцненню відносин Канади й США.

У 1957—1963 рр. при владі перебували консерватори, уряд яких очолював **Джон Дифенбейкер**. Проте більшість своїх передвиборчих обіцянок вони виконати не змогли. У 1963 р. до влади повернулися ліберали та зберігали її до 1979 р. Найпомітнішими акціями ліберального уряду **Лестера Пірсона** (1963—1968 рр.) стали прийняття в 1965 р. нового канадського прапора та укладення договору про об'єднання автомобільної промисловості Канади та США. Складним питанням внутрішньополітичного

життя країни відтоді стала, як ви вже знаєте, проблема Квебеку. З огляду на це ліберали обрали своїм лідером франко-канадця **П'єра Трюдо** й розробили програму заходів для її розв'язання.

Уряд ліберала П. Трюдо перебував при владі в 1968—1979 рр. Він провів через парламент закон, який проголошував рівність англійської і французької мов у державному апараті та двомовність там, де однією із двох офіційних мов розмовляє не менш ніж 10 % населення. Ці заходи покращили ситуацію, однак гасло влади «Одна країна — одна нація», як і раніше, викликало протести франко-канадців. У 1979 р. ліберали на рік втратили владу, а в 1980—1983 рр. знову повернули її. Уряд, який очолював П. Трюдо, звернувся до британської влади з проханням надати Канаді повний суверенітет у конституційній сфері. У 1982 р. британський парламент задовольнив це прохання, а канадський парламент 17 квітня 1982 р. прийняв Акт про конституцію.

На початку 1980-х рр. Канаду охопила економічна криза, яка відсунула інші проблеми на другий план. Відбувся спад виробництва. Зменшилися доходи працюючого населення, а безробіття зросло до 12 %. Ліберали, на яких покладали відповідальність за погіршення ситуації в країні, втратили владу. Їх змінили консерватори.

Уряд, очолюваний **Брайаном Малруні** (1984—1993 рр.), здійснив низку реформ у дусі «консервативної революції», які дозволили вивести країну з економічної кризи. Найскладнішою проблемою для нього залишався Квебек, який відмовлявся визнати Конституцію 1982 р.

У 1993—2005 рр. уряди Канади очолювали ліберали. За цей період вони здійснили чимало важливих реформ і перетворень. Зокрема, було оздоровлено фінансову систему, реалізовано дві соціальні програми — «Стратегія рівних можливостей» та «Створення безпечного суспільства». Стимулюванню ділової активності сприяла податкова реформа, яка передбачала поступове скорочення податків. За часів перебування лібералів на чолі уряду відбулася структурна перебудова економіки країни: зменшилася частка сировинних галузей, натомість збільшилася частка наукоємних галузей виробництва. Успіхи в соціально-економічному зростанні дозволили Канаді посісти сьоме місце у світі за рівнем економічного розвитку і перше — за рівнем життя населення.

У 2006—2015 рр. уряд формували консерватори, а з листопада 2015 р. — ліберали, яких очолює **Джастін Трюдо** (син П. Трюдо). Його Кабінет Міністрів став першим гендерно збалансованим урядом в історії Канади: у ньому рівна кількість міністрів жінок і чоловіків (по 15 осіб). Уряд

Сучасний прапор Канади з'явився в 1965 р. Інсталяція. Оттава (Канада)

? У чому, на вашу думку, полягає символізм цього зображення для історії Канади?

здійснює політику збільшення податків для верств населення з високими доходами і скорочення — для середнього класу. Досить значні кошти з бюджету виділяються на подолання бідності.

До 1980-х рр. зовнішня політика Канади значною мірою відображала залежність від Великої Британії та США. Із 1982 р. Канада активізувала власний курс, намагаючись бути посередником у відносинах США та СРСР, США та країн «третього світу». Канада почала відігравати помітну роль у врегулюванні міжнародних конфліктів.

Після розпаду СРСР Канада підтримала появу нових незалежних держав. 2 грудня 1991 р. вона визнала незалежність України. Сучасні прагнення України європейської інтеграції керівництво Канади поділяє й підтримує.

Канада — третя за чисельністю етнічних українців (після України і Росії) країна у світі. Кількість населення Канади на 2016 р. становила понад 36 млн осіб, із яких понад 1,3 млн — українці. Вони є найбільшою слов'янською діаспорою в Канаді. Суцільні поселення українського населення в країні відсутні. Канада пишається своєю толерантністю і полікультурністю. Культура україно-канадців вважається невід'ємною складовою загальноканадської культури.

Висновки

- ▶ У другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. США демонстрували динамічний та успішний розвиток провідної держави «вільного світу».
- ▶ Канада в цей період послідовно й наполегливо формувала свій суверенітет, високорозвинену економіку, «державу добробуту» й полікультурне суспільство.

Запитання та завдання

1. Хто змінив Г. Трумена на посаді президента США?
2. Яку назву мав план соціальних перетворень у країні за президента Л. Джонсона?
3. Коли було підписано мир, яким завершилася війна у В'єтнамі?
4. Як називали програму «Стратегічна оборонна ініціатива»?
5. За перебування на посаді якого президента США в Україні відбулася «помаранчева революція»?
6. Укажіть місце Канади серед країн світу за кількістю української діаспори.

7. Які риси були притаманні розвитку США в 1945—1960 рр.?
8. Проаналізуйте тенденції розвитку США в 1961 р.
9. Охарактеризуйте розвиток США в 1981—2000 рр.
10. Визначте риси, які характеризують розвиток США на початку ХХІ ст.
11. Що було притаманно розвитку Канади в цей період?

12. Складіть таблицю «Розвиток США в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.».

Період	Внутрішньополітичний розвиток	Зовнішня політика

13. Покажіть на карті атласу території США та Канади.

14. Підготуйте до уроку узагальнення за розділом навчальний проект «Українська діаспора в державах Північної Америки та Західної Європи». **15.** Голова уряду Канади П. Трюдо зазначав: «Жити на одному континенті зі США — те саме, що спати поруч зі слонем. Він може не помітити вашої присутності, однак ви кожного разу відчуватимете його рух». **Обговоріть у парах** це висловлювання. **16.** Канцлер ФРН В. Брандт вважав, що саме П. Трюдо зумів зробити Канаду активним учасником світової політики. Підготуйте повідомлення про значення діяльності П. Трюдо для країни. **17.** З'ясуйте, як у тогочасних США відбувалися кампанії із захисту прав людини. Проведіть рольову гру «Організуємо кампанію проти дискримінації прав людини». Складіть сценарій її проведення з відображенням мети, основних заходів і методів їх реалізації.

§ 7. Велика Британія та Франція

1. Назвіть особливості соціально-економічного і політичного розвитку Великої Британії в 1918—1939 рр. **2.** Якою є роль Великої Британії у Другій світовій війні? **3.** Визначте характерні риси соціально-економічного й політичного розвитку Франції в 1918—1939 рр. **4.** Назвіть форми участі Франції у Другій світовій війні. **5.** Якого зовнішньополітичного курсу дотримувалися Велика Британія і Франція в 1918—1945 рр.?

Велика Британія в 1945—1979 рр. Друга світова війна для Великої Британії завершилася перемогою, але спричинила суттєве послаблення її економічних і політичних позицій у світі. Перші післявоєнні парламентські вибори 1945 р. виграли лейбористи. Прихильність виборців вони здобули завдяки програмі «Обличчям до майбутнього», де проголосили курс на побудову в країні «держави добробуту». Перший післявоєнний уряд очолював лейборист **Клемент Еттли**. Важливу роль у відбудові економіки Великої Британії відіграла допомога за «планом Маршалла».

У 1947 р. британське промислове виробництво вийшло на довоєнний рівень, а в 1951 р. перевищило його на третину. Сільське господарство на початку 1950-х рр. також досягло довоєнного рівня. У 2,5 разу зросли державні витрати на соціальне страхування. Влада запровадила безоплатну медичну допомогу населенню. Також гарантувалися пенсії за віком — жінкам із 60, чоловікам із 65 років. Виплачувалася допомога через втрату роботи, хворобу, після народження дитини; було запроваджено оплачувані відпустки. Розгорнулося широке житлове будівництво. Завдяки цим та іншим заходам матеріальне становище порівняно з довоєнними роками зросло. Однак у суспільстві ширилося розчарування, обумовлене неповним виконанням передвиборчих обіцянок.

Зовнішньополітичні пріоритети Великої Британії визначалися концепцією «трьох кіл відповідальності» — атлантичне співробітництво,

Британська співдружність та об'єднана Європа. У зовнішній політиці лейбористи продовжували курс на тісну співпрацю зі США. Здійснювалися ініціативи, пов'язані з розгортанням процесів європейської інтеграції. У 1949 р. Велика Британія та дев'ять європейських держав заснували **Раду Європи** — міжнародну організацію із захисту прав людини, парламентської демократії, узгодження політики держав-членів у культурній, соціальній і правовій сферах.

Складною проблемою для уряду К. Етті стало посилення національно-визвольного руху. У серпні 1947 р. Індійський союз і Пакистан проголосили свою незалежність, а наступного року її отримали Цейлон та Бірма. У 1947 р. уряд К. Етті заявив, що передає владні функції в Палестині ООН. Із цього часу назви «Британська імперія» і «британський підданий» змінили на «Британська співдружність» і «громадянин Співдружності». Негативну реакцію в суспільстві викликала участь Великої Британії у війні в Кореї.

В умовах зниження популярності лейбористи програли вибори 1951 р. До влади прийшли консерватори, чиї уряди керували країною безперервно до 1964 р. Головними проблемами у внутрішній політиці, які прагнули вирішити в цей період консерватори, були спроби стабілізувати економіку й покращити британську соціальну сферу. Уряд В. Черчилля, дотримуючись проголошеного ним курсу «терпимості й конструктивності», не намагався суттєво змінювати політику попередників. В економіці консерватори підкреслювали, що головним у визначенні форми власності є принцип ефективності виробництва. Усім підприємствам (приватним і державним) надавалися кошти на модернізацію й запровадження нових технологій. Піднесення, яке розпочалося під впливом політики консерваторів, дозволило суттєво знизити рівень безробіття. Значно зросли видатки з бюджету на охорону здоров'я та освіту. Особливо багато уваги приділялося масовим школам.

У зовнішній політиці уряд В. Черчилля перш за все завершив реформування Британської співдружності. У європейських справах пріоритетним вважалось зміцнення оборони країн Заходу та створення їх військово-політичного союзу.

Після відставки В. Черчилля прем'єр-міністром став **Ентоні Іден**. Він не змінював внутрішню й зовнішню політику свого попередника. Криза, що виникла в 1956 р. після націоналізації Єгиптом Суецького каналу, завершилася поразкою Великої Британії. Це примусило Е. Ідена піти у відставку.

Новий прем'єр-міністр **Гарольд Макміллан** закликав консерваторів до оновлення й створення прогресивної національної моделі розвитку. На початку 1960-х рр. в економіці Великої Британії відбувся незначний спад, й уряду доводилося докладати чималих зусиль, щоб виправити ситуацію.

До 1960 р. Велика Британія у світовому промисловому виробництві посідала друге місце після США. Однак у 1960 р. її випередила ФРН.

У зовнішній політиці уряд Г. Макміллана намагався зберегти вплив Великої Британії на колишні колонії та розвиток співробітництва країн Заходу в межах НАТО.

У 1963 р. гучний шпигунський скандал, пов'язаний із військовим міністром, примусив Г. Макміллана піти у відставку. Новий прем'єр-міністр **Александр Дуглас-Гюм** не змінював політичний курс уряду. Спроби консерваторів зберегти залишки Британської колоніальної імперії не мали успіху. До середини 1960-х рр. вона розпалася.

Зниження темпів економічного зростання на тлі піднесення в інших країнах і розпад Британської імперії суспільство сприйняло дуже гостро. Вибори 1964 р. консерватори програли.

Після приходу до влади лейбористського уряду **Гарольда Вільсона** розпочався період економічної і політичної нестабільності, який назвали «технократичною ерою» (1964—1979 рр.). Спроби покращити ситуацію в економіці не мали успіху. Велика Британія відійшла на п'яте місце у світі за загальними економічними показниками, пропустивши вперед США, ФРН, Японію і Францію.

Найбільший суспільний резонанс у ці роки викликав прийнятий у 1969 р. «Білль про народне представництво», за яким вік виборців знижувався до 18 років. Наприкінці 1960-х рр. загострилася проблема Ольстеру, яка спричинила політичну нестабільність у наступному десятилітті.

У 1970—1974 рр. до влади в країні повернулися консерватори. Замість лейбористського гасла «колективного раю» (розподілу благ між усіма членами суспільства) вони пропонували адресну допомогу й стимулювання приватної ініціативи, щоб «оздоровити дух нації та зробити його гарантією свободи особистості».

Засобом модернізації економіки консерватори обрали приватизацію державних підприємств. Обсяг коштів на спорудження муніципального житла вони скоротили й стимулювали приватне будівництво. Ці та інші заходи дали нетривалий позитивний ефект.

У 1973 р. Велика Британія, погоджуючись на значні поступки, вступила до Спільного ринку. Однак це негативно вплинуло на її господарство. Протягом 1973—1975 рр. британська економіка перебувала у стані кризи.

Ознаки кризи 1964—1979 рр. Три покоління родини живуть в одній кімнаті в напівпідвальному приміщенні. Ліверпуль (Велика Британія). 1969 р.

? Яку інформацію про вплив кризи на британське суспільство можна отримати за фотографією?

Після виборів 1974 р. до влади в країні повернулися лейбористи. Зусилля урядів, очолюваних лейбористами Г. Вільсоном та Джеймсом Каллагеном, були спрямовані на подолання економічної кризи в країні. Поступово її було зупинено, і з 1976 р. розпочалося повільне піднесення. Однак станом на 1979 р. рівень життя у Великій Британії був на 20 % нижчим, ніж у Франції та ФРН. Через невідповідність між обіцянками й результатами діяльності населення країни розчарувалося в лейбористах. Вибори 1979 р. вони програли.

2 Велика Британія в 1979—2007 рр. Новий консервативний уряд уперше в історії країни очолила жінка — **Маргарет Тетчер**. Її діяльність завершила період економічної і політичної нестабільності й започаткувала добу реформ, що увійшла в історію як **тетчеризм**. Очолюваний М. Тетчер уряд неоконсерваторів, дотримуючись засад **монетаризму**, намагався зменшити інфляцію шляхом збільшення непрямого оподаткування, відмовитися від дотації підприємств і підвищити податок на додану вартість. Водночас скорочувався державний апарат і, відповідно, кошти на його утримання. Відбувалася приватизація державних підприємств, які вимагали фінансової підтримки. Однак при цьому зростало безробіття. Намагаючись подолати інфляцію, уряд М. Тетчер скоротив державні витрати на комунальне й шляхове господарство, освіту і культуру. Прийняті парламентом закони про зайнятість ускладнили проведення страйків тред-юніонами.

Антиінфляційна політика уряду дала позитивні результати, і з 1983 р. розпочалося піднесення економіки Великої Британії, яке тривало до 1990 р. Зростанню авторитету М. Тетчер сприяв військовий конфлікт 1982 р. з Аргентиною за Фолклендські (Мальвінські) острови, який завдяки наполегливості голови уряду завершився перемогою для Великої Британії.

У 1983—1989 рр. уряд продовжував свою політику передачі державних підприємств у приватну власність. У результаті за період реформ

Тетчеризм — політика консервативного уряду Великої Британії, очолюваного М. Тетчер у 1979—1990 рр. Супроводжувалася приватизацією національних підприємств, монетаризмом у фінансово-економічній сфері, зменшенням фінансування освіти й охорони здоров'я.

Монетаризм — економічна теорія, за якою кількість грошей в обігу є визначальним чинником для розвитку економіки. Започаткована економістом Мілтоном Фрідманом.

М. Тетчер державний сектор економіки Великої Британії зменшився з 10 до 6,5 % у ВВП. Фінансування державних підприємств зменшилося в 10 разів. Метою своїх дій М. Тетчер проголосила створення «нації власників». Оздоровлення економіки сприяло тому, що в другій половині 1980-х рр. доходи британського населення щороку зростали на 5 %.

Із 1988 р. розпочалося реформування пенсійної системи. Крім

державних пенсій, воно передбачало створення пенсійних фондів на підприємствах. Завдяки цьому щорічні надбавки пенсіонерам зросли на 7 %.

Негативним наслідком тетчеризму для британського суспільства стало поглиблення соціального розшарування. Понад 20 % сімей опинилися в умовах відносної бідності й не отримували державної допомоги. Погіршилося становище державних службовців, які не мали інших доходів, крім заробітної плати. Багатьом не подобався жорсткий стиль керівництва «залізної леді», як називали М. Тетчер, що не відповідав британським демократичним цінностям. Проте слід зазначити, що жоден британський уряд у ХХ ст. не досяг таких успіхів за порівняно короткий період.

Зниження рівня довіри населення до консерваторів та загроза партійного розколу змусили М. Тетчер піти у відставку. У 1990 р. головою уряду консерваторів став їх новий лідер **Джон Мейджор**. Він запровадив деякі зміни до соціально-економічної і зовнішньої політики, відмовляючись від крайнощів тетчеризму. Зокрема, було скасовано «подушний податок», розмір якого не залежав від матеріального становища та обурював британський народ. Замість надання переваг приватному підприємству Дж. Мейджор дотримувався курсу на рівновагу між державним і приватним секторами економіки. Здійснені зміни вплинули на ставлення в суспільстві до консерваторів, і в 1992 р. вони виграли парламентські вибори. У 1992—1994 рр. уряд Дж. Мейджора зосереджував зусилля на здійсненні технологічної модернізації виробництва, заохоченні конкуренції та експорту. Загалом його діяльність вважали успішною. У соціальній сфері увага приділялася формуванню правових основ громадянського суспільства. Була прийнята низка документів, відомих під спільною назвою «Хартія громадян», де чітко визначалися права й обов'язки різних груп населення країни. Чимало уваги приділялося модернізації регіонів, що відставали в економічному розвитку, — Шотландії та Північної Ірландії.

У 1980—1990-х рр. у британській зовнішній політиці було переглянуто пріоритети. Відмовившись від доктрини «трьох кіл», Велика Британія стала розвивати співробітництво з державами Азії та Латинської Америки, а після краху «соціалістичного табору» — із країнами Центрально-Східної Європи.

На виборах 1997 р. перемогу здобули лейбористи, які до цього суттєво оновили свою партію. Новий уряд країни очолив лейборист **Тоні Блер**. Він заявляв, що формуватиме соціальну ринкову економіку, де індивідуальна ініціатива поєднуватиметься з колективізмом. Ставилася мета стимулювати розвиток громадянського суспільства як партнера державної управлінської системи. При цьому Т. Блер не змінив економічної

Маргарет Тетчер

стратегії тетчеризму, продовжуючи модернізацію технологічної бази виробництва й дотримуючись політики мінімального втручання держави в економіку.

Загалом розвиток економіки Великої Британії за десятиліття правління лейбористів став досить успішним. Завдяки цьому поліпшилося соціальне становище населення. Значні кошти виділялися на розвиток медицини, освіти й створення робочих місць для молоді.

На популярність лейбористів негативно вплинуло втягування Великої Британії у війну в Перській затоці 1990—1991 рр. Більшість населення звинувачувала в цьому Т. Блера. Із метою збереження авторитету партії прем'єр-міністр подав у відставку.

31 грудня 1991 р., після проголошення незалежності України, уряд Великої Британії визнав її суверенітет і встановив дипломатичні відносини. Із цього часу розвивається співробітництво двох держав. У грудні 2005 р. на саміті «Україна — ЄС» під головуванням Т. Блера Україні надали статус країни з ринковою економікою.

3

Велика Британія у 2007—2017 рр. Лейборист **Гордон Браун**, який очолив уряд у 2007 р., на відміну від свого попередника, не поділяв його намагання реформувати державний сектор економіки. Він також не підтримував направлення британського військового контингенту до Іраку. У серпні 2007 р. Г. Браун заявив про відмову запровадити у Великій Британії єдину європейську валюту.

Через фінансову кризу 2008—2009 рр. довіра британського населення до уряду Г. Брауна значно знизилася. На парламентських виборах 2010 р. лейбористи зазнали поразки. Консерватор **Девід Кемерон** сформував коаліційний уряд із консерваторів і ліберальних демократів. Новий прем'єр-міністр визначив головною метою свого уряду «побудову суспільства, у якому ми не запитуємо, які маємо права, а знаємо, які маємо обов'язки». Для досягнення соціально-економічної стабілізації уряд Д. Кемерона розпочав жорстку економію бюджетних витрат.

У 2014 р. Д. Кемерон відмовився збільшувати британський внесок до бюджету ЄС. На думку прем'єр-міністра, об'єднання мало надати Великій Британії більше можливостей для контролю над своїм кордоном,

---

«Брексіт» — процес виходу Великої Британії з ЄС, заснований на результатах референдуму 23 червня 2016 р.

щоб обмежити потік мігрантів з інших країн ЄС. Питання доцільності членства Великої Британії в ЄС він називав одним із головних у своїй програмі.

У червні 2016 р. в країні відбувся референдум про членство Великої Британії у ЄС, відомий як **«брексіт»**, на якому 51,9 % учасників підтримали вихід країни із цього об'єднання. Д. Кемерон, як і обіцяв, після референдуму пішов у відставку.

Новий уряд консерваторів очолила друга в історії країни жінка на посаді прем'єр-міністра **Тереза Мей**. Головним своїм завданням вона вважала реалізацію результатів «брексіту». У зовнішній політиці британські уряди в цей період намагалися повернути Великій Британії статус великої держави й роль арбітра у глобальних і регіональних питаннях.

Щодо України британські уряди висловлюються за підтримку розвитку нашої держави з боку Євросоюзу. У 2015 р. Д. Кемерон заявив про відправку в Україну британських військових інструкторів.

Населення сучасної Великої Британії становить понад 66 млн осіб. Кількість української громади, на думку деяких дослідників, становить близько 30 тис. осіб. Офіційна статистика відсутня. За останні роки українська громада збільшилася за рахунок трудових мігрантів, значна кількість яких перебуває в країні нелегально. Найчисленнішою сучасною українською громадською організацією в країні є «Союз українців Великої Британії», що налічує близько 1700 учасників. «Союз...» має власний друкований орган — це газета «Українська думка». У країні діють 14 суботніх шкіл українознавства, де навчається близько 400 осіб.

4

Франція в 1945—1969 рр. Період із літа 1944 р., коли почалося звільнення Франції від німецької окупації, до прийняття восени 1946 р. Конституції Четвертої Республіки називають Тимчасовим режимом. Влада у Франції перебувала в руках Тимчасового уряду, який очолював **Шарль де Голль**. Відбудова економіки й відновлення системи державного управління відбувалися в умовах гострої політичної боротьби. Провідні праві політичні партії довоєнного часу припинили своє існування. Замість них виникли Республіканська партія свободи й окремі групи «незалежних». Послабився вплив радикальних сил. Завдяки діяльності в русі Опору зміцнили свої позиції комуністична й соціалістична течії. Погляди Ш. де Голля, або **голлізм**, набули широкої популярності. Сутність голлізму ґрунтувалася на чотирьох гаслах: «ідея нації», «сильна держава», «соціальні реформи», «велич Франції». Політична боротьба, за переконанням голлістів, послаблює державу й тому має підпорядковуватися загальнодержавним інтересам.

Більшість французького населення сприймала Ш. де Голля як «рятівника нації». В економіці він був прибічником політики «дирижизму». У 1945—1947 рр. відбулася націоналізація підприємств, у державну власність перейшло майже 20 % промисловості Франції. Шляхом випуску облігацій внутрішньої позики було стабілізовано фінансову систему й накопичено кошти для відбудови економіки.

У зовнішній політиці Франції доби Тимчасового режиму головними

«Дирижизм» — політика активного втручання держави в управління економікою в середині 1940-х рр. у Франції.

Шарль де Голль

стали питання про долю Німеччини, французькі колонії та відносини з країнами Заходу та СРСР. Ш. де Голль був прибічником федералізації Німеччини. Французьку колоніальну імперію він сподівався зберегти шляхом поступок місцевому населенню. Ш. де Голль також прагнув перетворити Францію на міст, що з'єднуватиме СРСР і країни Заходу.

На перших післявоєнних виборах та одночасному референдумі в жовтні 1945 р. вперше виборчі права здобули жінки. Понад 96 % виборців висловилися за скасування Конституції Третьої Республіки й скликання Установчих зборів для підготовки нової конституції. Після затвердження на референдумі з грудня 1946 р. Конституція Четвертої Республіки набула чинності. Франція стала парламентською «неподільною, світською, демократичною і соціальною республікою».

Її колоніальні володіння були складовими Французького союзу.

Після того як комуністи виступили проти «плану Маршалла», їх виключили з уряду. У 1947 р. промисловість Франції досягла довоєнного рівня. Насичення ринку товарами дозволило в 1949 р. скасувати карткову систему. Завдяки допомозі США за «планом Маршалла» Франція швидко завершила стабілізацію економіки, розпочала її структурні перетворення й технічне переоснащення. У 1951 р. обсяг промислової продукції Франції вдвічі перевищив довоєнний. Сільське господарство розвивалося повільніше, але також перевищувало довоєнні показники.

Економічне піднесення дозволило здійснити зміни в соціальній сфері. Із 1950 р. було запроваджено загальнонаціональний мінімум заробітної плати, єдину державну систему соціального страхування й підвищено пенсії. Із кінця 1940-х рр. розгорнулося широкомасштабне будівництво дешевого житла.

У зовнішній політиці в умовах початку «холодної війни» ідею Ш. де Голля про Францію як міст між Заходом і СРСР довелося забути. Франція поступово втягувалася в атлантичну солідарність. Вона стала одним із співзасновників Західного союзу та НАТО. Із кінця 1940-х рр. Франція виступала ініціатором західноєвропейської інтеграції.

Досить складною залишалася проблема колоній. Спроба зупинити розпад колоніальної імперії шляхом проголошення Французького союзу зазнала невдачі. В'єтнам, Туніс, Марокко, Алжир охопив національно-визвольний рух. Загострення ситуації в заморських володіннях спричинило внутрішню кризу у Франції.

1 червня 1958 р. Національні збори надали Ш. де Голлю як голові уряду надзвичайні повноваження для зупинення загрози «розколу і громадянської війни в країні». Цією подією завершився період Четвертої Республіки у Франції.

Прибічники Ш. де Голля підготували нову конституцію. Вони намагалися поєднати створення сильної держави з відродженням у країні справжньої демократії. На референдумі 1958 р. понад 79 % французьких громадян схвалили Конституцію П'ятої Республіки. Це започаткувало новий період в історії країни. Франція стала президентською республікою. Президент був центральною фігурою влади. Французький союз було замінено Французьким співтовариством, яке передбачало суверенітет його суб'єктів. У грудні 1958 р. Ш. де Голля обрали першим президентом П'ятої Республіки.

Стимулювання розвитку економіки, відповідно до уявлень голлістів, відбувалося шляхом її державного регулювання. У наступні десять років (1958—1968 рр.) щорічні темпи зростання промислової продукції становили 5,5 %. Обсяги промислової і сільськогосподарської продукції за цей період збільшилися на 60—66 %.

За перше десятиліття П'ятої Республіки суттєво змінилася структура населення. У сільському господарстві було зайнято 12 % працездатного населення, майже третина — у невиробничій сфері. Поступово покращувалося матеріальне становище людей.

У зовнішній політиці прагнення досягти «величі Франції» призвело до загострення суперечок із НАТО. Після створення власної ядерної зброї Франція вийшла з військово-політичних структур НАТО. На перше десятиліття П'ятої Республіки припав розпад Французької колоніальної імперії. У 1960 р. 14 французьких колоній проголосили себе суверенними державами. Найскладнішою залишалася проблема Алжиру, де налічувався 1 млн осіб французького походження. Алжир охопила колоніальна війна, що завершилася в 1962 р. Французький уряд офіційно визнав незалежність Алжиру.

У 1968 р. на тлі зростання невдоволення внутрішньою і зовнішньою політикою Ш. де Голля у Франції спалахнула політична криза. Поштовхом до неї стали студентські протести. Навесні 1968 р. кількість страйкарів досягла 10 млн осіб. В історію країни цей період увійшов як «червоний травень». Намагаючись подолати кризу, Ш. де Голль у 1969 р. виніс на референдум законопроект із реформування системи влади в країні, але 52 % виборців не підтримали запропонованих змін. Ш. де Голль подав у відставку, вважаючи, що не може залишатися на посаді, не маючи довіри французького населення. Наступного року він помер. Його відставка й смерть завершили цілу епоху в історії Франції.

Перевернуті автомобілі після масових заворушень та демонстрацій студентів. Париж (Франція). 11 травня 1968 р.

? Яку інформацію про тогочасні події у Франції можна отримати за ілюстрацією?

5 Франція в 1970—1995 рр. На дострокових президентських виборах 1969 р. переміг лідер голлістів, колишній прем'єр-міністр **Жорж Помпідю**. Він заявляв, що продовжуватиме політику попередника й одночасно вестиме діалог з опозиційними силами. Побудову в країні «нового суспільства» Ж. Помпідю пов'язував із розвитком законодавчої участі більшості категорій населення в управлінні державою. Активізувалися державні програми розширення повноважень місцевого самоврядування та студентського самоуправління. У 1970 р. було встановлено щорічну індексацію мінімального розміру заробітної плати відповідно до рівня інфляції.

У зовнішній політиці Ж. Помпідю, загалом дотримуючись курсу Ш. де Голля, намагався усунути суперечності у відносинах зі США та іншими країнами Заходу.

Після смерті Ж. Помпідю на позачергових президентських виборах 1974 р. перемогу здобув лідер незалежних республіканців **Валері Жискар д'Естен**. Він обіцяв провести соціальні реформи в дусі лібералізму, гарантувати невтручання держави в особисте життя громадян, розширити права жінок і молоді. Свою діяльність уряд нового президента розпочав в умовах енергетичної кризи. Промислове виробництво скорочувалося, ціни зростали, а безробіття за 1974—1976 рр. зросло у 2,5 рази. Шляхом жорсткої монетарної політики до кінця 1970-х рр. кризу було подолано. Уряд знизив вік виборців із 20 до 18 років, збільшив розміри допомоги й пенсій на 5—10 %.

На президентських виборах 1981 р. вперше в історії Франції перемогу здобув соціаліст **Франсуа Міттеран**. Призначений ним уряд розпочав реалізацію програм зі збільшення повноважень місцевого самоврядування й масштабні соціальні реформи. Вік виходу на пенсію було скорочено до 60 років, мінімальну заробітну плату збільшено на 40—50 %, запроваджено оплачувані відпустки тривалістю у п'ять тижнів.

Одночасно розгорталася націоналізація. У промисловості державний сектор забезпечував третину ВВП, у фінансово-кредитній сфері становив 95 %. Націоналізація спричинила відплив капіталів за кордон і зниження темпів економічного зростання. Унаслідок цього уряд соціалістів призупинив темпи націоналізації та оголосив про рівноправність державної й приватної власності. Результатом цього стало економічне піднесення, яке розпочалося з 1984 р.

Складною проблемою для Франції в 1980-х рр. були терористичні акти, які влаштовували екстремістські ісламістські організації. У відповідь уряд почав висилати із країни іммігрантів, які не мали дозволу на проживання; ускладнювалися можливості в'їзду іноземців до країни.

На парламентських виборах 1986 р. вперше значного успіху досяг очолюваний **Жан-Марі Ле Пенем** «Національний фронт» — організація, яка проголошувала чимало екстремістських і расистських ідей. Соціалісти на виборах

не набрали більшості. Тому керівником уряду Ф. Міттеран призначив лідера правих сил **Жака Ширака**. Останній розпочав широку денационалізацію промисловості та лібералізацію економіки. У результаті розгортання приватизації співвласниками підприємств стали понад 40 млн осіб.

На президентських виборах 1988 р. знову переміг Ф. Міттеран, який тепер позиціонував себе не керівником соціалістів, а лідером нації. Він припинив приватизацію, відновив податки на великі прибутки, утримувався від будь-яких значних реформ. Ця політика забезпечувала деяке зростання економіки в наступні роки. Загалом період другого президентства Ф. Міттерана не був успішним для країни. Наприкінці 1980-х рр. 10 % працездатного населення Франції не мало роботи (ця частка була набагато більшою, ніж в інших країнах Заходу). У зовнішній політиці Ф. Міттеран намагався покращити відносини зі США, активізувати зв'язки з НАТО й розвивати європейську інтеграцію. У 1991 р. Ф. Міттеран уперше в історії Франції призначив головою уряду жінку — **Едіт Крессон**. У деяких аспектах своєї діяльності вона наслідувала М. Тетчер і Р. Рейгана. Однак намагання Е. Крессон стати французькою «залізною леді» за умов подальшого погіршення стану економіки лише драгували суспільство, що й обумовило її відставку.

У 1991—1993 рр. Франція увійшла в період поживавлення економіки. Інфляція зменшилася, виробництво зросло.

У січні 1992 р. Франція визнала незалежність України. Франція стала першою країною, із якою Україна підписала договір про взаєморозуміння і співробітництво. За висловом Ж. Ширака, «незалежна територіально цілісна Україна є невід'ємним елементом політичної рівноваги майбутньої великої Європи».

6

Франція в 1995—2017 рр. На президентських виборах 1995 р. перемогу здобув представник правих сил **Ж. Ширак**. На початку президентства свої основні зусилля він зосередив на подоланні інфляції й об'єднанні французької нації. Останнє завдання було особливо важливим в умовах, коли острів Корсика охопив рух за широку національно-культурну автономію. Засобом її здобуття корсиканські сепаратисти обрали терористичні акти по всій країні.

В економічній сфері діяльність уряду збіглася із циклічним піднесенням економіки. Уже в 1997 р. темпи зростання виробництва досягли рекордних для Франції показників. У 2000 р. уряд запровадив 35-годинний робочий тиждень. Франція стала країною найкоротшого робочого тижня. Одночасно із цим з'явилося майже 100 тис. нових робочих місць, що сприяло зменшенню безробіття.

У 2003 р. на **Корсиці** на вимогу сепаратистів було проведено референдум щодо розширення автономії острова. Більшість населення не підтримала зміну статусу острова, і сепаратистський рух поступово пішов на спад. Після перемоги на виборах 2002 р. **Ж. Ширак** продовжив перебудову

економіки Франції. Завдяки цьому прискорилося модернізація підприємств і зріс обсяг експорту. На 2005 р. частка Франції у світовому експорті становила 5 %. Однак темпи її економічного зростання були нижчими, ніж у Великій Британії та Італії. Значною мірою це обумовлювалося тим, що інвесторів відлякували високі відрахунки до соціальних фондів і 35-годинний робочий тиждень. Восени 2005 р. Францію охопили масові виступи іммігрантської молоді, які супроводжувалися погромами й сутичками з поліцією. У відповідь на це влада масово депортувала іммігрантів.

У 2007 р. на президентських виборах переміг голліст **Ніколя Саркозі**. Цьому сприяли його заклики до здійснення радикальних змін у країні. У 2008 р. він ініціював проведення конституційної реформи, під час якої було змінено або доповнено 47 із 89 статей Конституції. Президент та тепер обирали на п'ять років; одну особу не могли обирати більш ніж на два терміни. Заходи економічної політики Н. Саркозі допомогли подолати кризу й забезпечити зростання економіки.

У 2010 р. було прийнято закон про пенсійну реформу, яка підвищила вік виходу на пенсію до 62 років. Відповіддю на це стали страйки й масові акції протесту. Рейтинг популярності Н. Саркозі впав нижче 30 %.

У 2012 р. президентом Франції було обрано соціаліста **Франсуа Олланда**. Виконуючи свої передвиборчі обіцянки, він запропонував запровадити податок у 75 % для громадян, що мають понад 1 млн євро прибутку. Конституційний суд Франції скасував цю ініціативу. Заява президента про легалізацію одностатевих шлюбів і надання одностатевим партнерам права усиновлення спричинила масові протести французького населення, негативну реакцію католицької церкви та правої опозиції.

У зовнішній політиці Ф. Олланд виступав за поглиблення партнерства Франції та Німеччини. Після агресії Російської Федерації проти України 2014 р. та військової операції Росії в Сирії він виступав за запровадження проти Росії санкцій. Також він висловив підтримку прагнень української влади змінювати життя в країні відповідно до європейських стандартів.

У листопаді 2016 р. Ф. Олланд мав 4 % популярності в країні. Він став єдиним в історії Франції президентом, який відмовився висувати свою кандидатуру на другий термін.

На президентських виборах 2017 р. перемогу здобув **Еммануель Макрон**, програма якого поєднувала елементи лівого й правого світогляду.

Населення Франції становить близько 66,9 млн осіб. Загальну кількість українців у його складі оцінюють у 35 тис. осіб. Із 1985 р. існує Українська інформаційна служба, яка видає для преси та урядових кіл Франції бюлетень французькою мовою про ситуацію в Україні. Існує громадська організація Репрезентативний комітет українців у Франції, що діє у співпраці з посольством України у Франції. Загалом у Франції діє 16 українських громадських організацій.

Висновки

- ▶ Велика Британія і Франція в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. уособлювали дві відмінні моделі розвитку західного суспільства.
- ▶ Різними шляхами, зберігаючи й розвиваючи свою самобутність, вони долали цивілізаційні виклики, що поставали перед країнами Заходу в цей період.
- ▶ Досвід країн важливий і повчальний тому, що схожі проблеми можливо долати різними шляхами.

Запитання та завдання

1. Хто очолив британський уряд після парламентських виборів 1951 р.? 2. Що таке монетаризм? 3. Коли у Великій Британії відбувся референдум, відомий як «брексіт»? 4. Яку форму правління встановила у Франції Конституція Четвертої Республіки? 5. Назвіть першу в історії Франції жінку, яка очолювала уряд країни. 6. Де у 2003 р. французька влада провела референдум про розширення прав автономії? 7. Укажіть особливості розвитку Великої Британії в 1945—1975 рр. 8. Які риси характеризують розвиток Великої Британії в 1979—2007 рр.? 9. Порівняйте тетчеризм та рейганоміку. 10. Якими були основні тенденції розвитку Великої Британії у 2007—2017 рр.? 11. Охарактеризуйте розвиток Франції в 1945—1969 рр. 12. Що, на вашу думку, було головним у розвитку Франції в 1970—1995 рр.? Чому? 13. Які тенденції були основними в розвитку Франції в 1995—2017 рр.? Обґрунтуйте свою точку зору. 14. Складіть порівняльну таблицю «Особливості розвитку Великої Британії і Франції в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.».

Період	Велика Британія	Франція

15. Британський лейборист Т. Блер стверджував, що «після колапсу комунізму стало очевидним, що тільки етична база соціалізму витримала випробування часом». Поясніть, як ви розумієте це твердження. Яким є ваше ставлення до нього? 16. За ресурсами Інтернету підготуйте політичний портрет М. Тетчер, Т. Блера або Ф. Міттерана (за вибором). **Обговоріть у малих групах** риси, які, на вашу думку, мають бути притаманні сучасному політику.

§ 8. ФРН та Італія

1. Якими були наслідки поразки в Другій світовій війні для Німеччини? 2. Коли утворилася ФРН? 3. Назвіть результати та наслідки участі Італії в Другій світовій війні.

1 Німеччина в 1949—1974 рр. Створена в 1949 р. ФРН відповідно до Конституції проголошувалася демократичною і соціальною федеративною державою. Законодавчу владу здійснював **бундестаг** — федеральний парламент. Головою держави був президент, що мав досить

обмежені представницькі функції. Виконавча влада належала уряду, який формував бундестаг. Очолював уряд канцлер, якого обирали депутати парламенту, а міністрів призначав президент за пропозицією канцлера.

Першим канцлером ФРН у 1949 р. став 73-річний **Конрад Аденауер**. За 14 років його перебування при владі країна досягла високого рівня політичної стабільності. Він не сприймав експериментів у внутрішній та зовнішній політиці.

Провідними політичними силами країни були християнські демократи й соціал-демократи. Перших представляло об'єднання **Християнсько-демократичного союзу і Християнського соціального союзу (ХДС/ХСС)**, других — **Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН)**. Обидві політичні сили фактично стали загальнонародними, а їхні ідеологічні принципи — близькими. Комуністична партія, яка раніше мала популярність, поступово втратила підтримку в суспільстві.

Концепцію післявоєнної економічної політики ФРН розробив економіст, майбутній міністр економіки **Людвіг Ерхард**. Відповідно до неї в країні проголосили курс на будівництво соціальної ринкової економіки. Важливу роль у відбудові економіки відіграла допомога США, надана за «планом Маршалла» в сумі 1,4 млрд доларів. Разом із курсом на створення соціальної ринкової економіки та грошовою реформою це стало передумовою подальшого успішного економічного розвитку ФРН.

Після періоду відбудови (1948—1951 рр.) розпочалося економічне піднесення, яке увійшло в історію як **німецьке «економічне диво»**. Значний внесок у його здійснення зробив Л. Ерхард, якого називали ліберальним реформатором нового типу.

Економічне піднесення стало насамперед піднесенням промисловості. Водночас завдяки технічному переозброєнню зменшувалася кількість зайнятих у сільському господарстві й відбувалася його модернізація.

Основну ідею своїх перетворень в економіці Л. Ерхард формулював так: «Якщо ми не будемо прагнути постійно поліпшувати життєві можливості нашого народу, то підірвемо цим основу для технічного прогресу, тим самим вийдемо з кола цивілізованих народів, законсервуємося у штучній бідності. Тільки розширивши споживання, ми зможемо надалі брати участь у здоровому світовому розвитку».

Економіка ФРН набула ознак системи соціального ринкового господарства. Держава взяла на себе зобов'язання гарантувати кожному соціальну безпеку, зокрема через досягнення повної зайнятості. Станом на 1960 р. кількість безробітних у ФРН становила 0,5 %. Значні кошти держава виділяла на будівництво житла. У 1949—1962 рр. було споруджено близько 6,8 млн квартир. Німецьке «економічне диво» змінило спосіб життя населення країни. З'явилося суспільство споживання, яке могло

дозволити собі різноманітну побутову техніку, автомобіль, відпочинок за кордоном тощо. Дозвілля, притаманне лише заможним верствам суспільства, стало загальнодоступним.

Зовнішня політика К. Аденауера базувалася на принципах атлантизму, поглибленні взаємодії країн Заходу та була спрямована на повноцінну участь ФРН у процесах об'єднання західного світу. У 1949 р. країна стала членом ОЄЕС, що координувала здійснення «плану Маршалла», у 1951 р. — увійшла до Європейського об'єднання вугілля і сталі, у 1955 р. — до НАТО, а в 1957 р. підписала Римський договір про утворення ЄЕС.

У 1961 р. поглибилася Друга берлінська криза. Уряд прорадянської НДР відокремив стіною територію Берліна. Популярність К. Аденауера зменшилася. Його східну політику громадськість вважала провальною. У 1963 р. К. Аденауер залишив посаду канцлера.

Новим канцлером став християнський демократ Л. Ерхард, який виступав за продовження політики свого попередника. Серед його основних заходів були реформа кримінального права, комплекс заходів із соціального регулювання й реформування школи. У німецькому питанні уряд Л. Ерхарда намагався досягти дипломатичної ізоляції НДР і водночас переконати світ у неминучості об'єднання Німеччини на умовах Заходу.

У 1966 р. економіка ФРН увійшла в стадію кризи. Це призвело до зростання безробіття в країні й поширення невдоволення в суспільстві. У 1966 р. уряд Л. Ерхарда пішов у відставку. Новим канцлером було обрано християнського демократа Курта Кізінгера. Для боротьби з кризою уряд запровадив податок на додану вартість і змінив розподіл податків між центром і федеральними землями. У 1968—1969 рр. економічну кризу було подолано.

У 1967—1968 рр. ФРН охопив масовий рух протестів. Його учасники, а це насамперед інтелігенція та студентство, критикували цінності старших поколінь і культивування споживацьких ідеалів. Відбувалися сутички з поліцією. Серед вимог протестувальників проголошувалася необхідність припинення війни у В'єтнамі. Доклавши значних зусиль, влада пододала протести, але вони стали поштовхом до майбутніх змін і реформ у різних сферах життя країни.

У 1969 р. канцлером став соціал-демократ Віллі Брандт. За його словами, уряд тепер діятиме «під знаком оновлення». Важливе місце в перетвореннях уряду посіла освітня реформа. Термін

В. Брандт перед пам'ятником жертвам Другої світової війни в Польщі. Обкладинка німецького журналу «Шпігель». 1970 р.

Стагнація — фаза економічного розвитку держав із ринковою економікою, для якої характерні певний спад ділової активності, незначне зростання безробіття та зниження цін.

обов'язкового навчання було продовжено до десяти років. Було вдосконалено стипендіальне забезпечення учнівства і студентства. У політичній сфері найважливішим стало зниження вікового цензу для участі у виборах із 21 до

18 років. У соціальній сфері збільшували допомогу на дітей, виплати малозабезпеченим на придбання житла й поширювали обов'язкове страхування на дітей і студентство. У 1972 р. було здійснено пенсійну реформу, яка встановила гнучку вікову межу для виходу на пенсію. У господарській сфері держава активізувала регулювання економічних процесів. Це допомогло подолати **стагнацію**, яка охопила економіку в 1970-х рр.

Нові підходи з'явилися в зовнішній політиці. Уряд вирішив узяти курс на нормалізацію відносин із НДР та іншими країнами «соціалістичного табору», виходячи з необхідності мирного співіснування. У 1971 р. було укладено угоду з представниками чотирьох держав колишньої антигітлерівської коаліції про врегулювання правового статусу Західного Берліна. Політика В. Брандта здобула чимало прихильників у суспільстві. Проте її також критикували.

На початку 1974 р. в економіці загострилися кризові явища. Зросло безробіття. Господарські труднощі посилили невдоволення урядом В. Брандта. У травні 1974 р. канцлер зробив заяву про свою відставку.

2 Німеччина в 1974—1998 рр. У 1974 р. уряд ФРН очолив соціал-демократ **Гельмут Шмідт**. Головним його завданням стало подолання економічної кризи, що досягла свого піку. Антикризова політика уряду Г. Шмідта була спрямована на стабілізацію фінансової системи, подолання безробіття через раціоналізацію трудових відносин і структурну модернізацію промисловості. Завдяки цим заходам із 1976 р. економіка ФРН перейшла до стадії зростання. Авторитет канцлера стрімко пішов угору.

Свідченням подальшого розвитку громадянського суспільства у ФРН у другій половині 1970-х рр. стала поява **екологічних рухів**. Політичні партії «зелених», що виникли в цей час, на виборах 1983 р. до бундестагу здобули 28 депутатських мандатів. У парламенті «зелені» робили наголос на екологічних проблемах, відмові від насильства, ліквідації військових блоків та ядерному роззброєнні.

Із початку 1980-х рр. в умовах нової економічної кризи позиції уряду Г. Шмідта слабшали. Його намагання збільшувати видатки в соціальній сфері й підвищувати податки в багатьох галузях навіть серед однопартійців Г. Шмідта викликали невдоволення.

У 1982 р. у ФРН був сформований новий коаліційний уряд із представників християнських демократів та вільних демократів, який очолив

Гельмут Коль. Новий канцлер, послідовник К. Аденауера, мав намір продовжувати й розвивати його політику.

Пріоритетним завданням Г. Коль вважав подолання економічної кризи із застосуванням неоліберальної політики. Для цього було збільшено податок на додану вартість, зменшено податкове навантаження на підприємців і скорочено соціальні видатки. Результати цієї політики стали помітними вже в 1983 р., коли розпочалося зростання виробництва. Особливо швидкими темпами розвивалися машинобудівна, електротехнічна, хімічна та автомобільна галузі. Подолання кризи дозволило ФРН у 1986—1988 рр. посісти першість у світовому експорті.

У зовнішній політиці уряд Г. Коля намагався поєднати євроатлантичне співробітництво та заходи, спрямовані на послаблення міжнародної напруженості. Канцлер установив активні контакти із СРСР, НДР та Польщею.

Одним із найважливіших у діяльності Г. Коля наприкінці 1980-х рр. стало питання об'єднання Німеччини. У цей період під впливом розпочатої лідером СРСР М. Горбачовим політики оновлення НДР охопив народний рух за об'єднання з ФРН. У листопаді 1989 р. було відкрито кордон між НДР та ФРН і зруйновано Берлінську стіну. Наприкінці листопада Г. Коль подав до бундестагу план об'єднання Німеччини. У його десяти пунктах визначалася послідовність заходів із поступового зближення двох німецьких держав. Канцлера підтримали всі політичні партії бундестагу, крім «зелених».

2 грудня 1990 р. відбулися перші загальнонімецькі вибори до бундестагу. Першим канцлером об'єднаної Німеччини став Г. Коль. Головним завданням уряду він вважав розгортання трансформаційних процесів у східнонімецьких землях. Значних зусиль вимагало реформування їхньої економіки на ринкових засадах. Ці зміни відбувалися шляхом приватизації державних підприємств і створення умов для їх діяльності на основі принципів ринкового господарства. Земельна реформа у східнонімецьких землях мала на меті відновлення правових основ приватної власності на землю. Вона передбачала повернення земельних ділянок колишнім власникам або грошову компенсацію за них.

Зусилля, спрямовані на економічний розвиток східнонімецьких земель, ослабили економіку ФРН і спричинили її спад у 1993 р. У суспільстві замість ейфорії після об'єднання з'явилися ознаки розчарування. Християнським демократам не

Руйнування Берлінської стіни.
НДР. 1989 р.

- ? Яку інформацію про зображену подію можна отримати за ілюстрацією?

вдалося запропонувати переконливу програму подолання труднощів. Популярність Г. Коля знижувалася.

За результатами виборів 1998 р. в бундестагу виникла коаліція соціал-демократів і «зелених». Новим канцлером став **Герхард Шрьодер**.

ФРН стала однією з перших держав Заходу, що 26 грудня 1991 р. визнала незалежність України. Відтоді між державами розвивається ширококомасштабна співпраця в різних сферах.

3

Німеччина в 1998—2017 рр. Із 1999 р. засідання бундестагу відбувалися в будівлі рейхстагу в Берліні. У своїй внутрішній політиці уряд Г. Шрьодера використовував досвід британського прем'єр-міністра Т. Блера. Головним у політиці канцлера стали модернізація суспільного сектору економіки, зниження податків для підприємств і скорочення витрат на оплату праці. Цими заходами його уряд намагався подолати кризу, у якій перебувала економіка ФРН.

У березні 2003 р. Г. Шрьодер подав до бундестагу програму реформування всієї соціальної системи країни. Серед її основних положень були зниження податків із громадян, збільшення видатків на освіту, стимулювання конкуренції у сфері охорони здоров'я. Програма також містила досить непопулярні заходи — скорочення видатків на страхування з безробіття, охорону здоров'я і соціальну допомогу, запровадження спрощеної процедури звільнення працюючих осіб. Однак здійснення цих заходів не допомогло уряду в подоланні кризи. У зовнішньополітичній діяльності уряд Г. Шрьодера значну увагу приділяв розвитку європейської інтеграції. Із 1999 р. розпочалося формування єдиного європейського економічного простору зі спільною валютою (євро), зовнішньополітичним курсом і політикою безпеки. ФРН брала активну участь у миротворчих акціях ООН. Проте від участі в операції НАТО проти режиму С. Хусейна в Іраку уряд Г. Шрьодера відмовився.

Після парламентських виборів 2005 р. канцлером ФРН уперше в її історії стала жінка — представниця християнських демократів **Ангела Меркель**. Вона заявила, що має намір продовжувати політику свого попередника, але «іншими способами». У 2006 р. було проведено реформу федералізму, яка суттєво оновила відносини між центром і землями у складі федерації. Уряд А. Меркель докладав зусиль для створення нових робочих місць і підтримки економіки за рахунок звільнення її від значного соціального навантаження. Під впливом політики уряду до 2003 р. в економіці Німеччини відбувалося пожвавлення, потім розвиток уповільнився. У 2008 р. проявилися перші ознаки фінансової кризи, яка поширилася й на

Ангела Меркель

інші сектори господарства. Антикризові заходи уряду А. Меркель дали змогу подолати кризу.

Найскладнішою внутрішньою проблемою ФРН у цей час залишалися східнонімецькі землі. За 17 років у розвиток їхньої інфраструктури, освіти, медицини, соціальної сфери й житлового будівництва держава вклала близько 1,5 трлн євро. Однак цієї суми було недостатньо. У результаті значна частина працездатного населення була змушена переїхати до західнонімецьких земель. Кількість населення східнонімецьких земель за цей період скоротилася на 17 %.

У зовнішній політиці уряд А. Меркель загалом поєднував підтримку американського курсу з розвитком європейської інтеграції. До євроатлантичних прагнень України ФРН ставилася досить стримано. Після збройної агресії Російської Федерації проти України у 2014 р. А. Меркель підтримала запровадження санкцій проти Росії. Наступного року голова уряду зробила заяву, що ФРН не постачатиме в Україну зброю, і наголосила на необхідності мирного вирішення конфлікту на Донбасі.

У період перебування А. Меркель на посаді канцлера ФРН пережила багато проблем. Однак уряд й особисто А. Меркель завжди демонстрували конструктивний підхід до їх розв'язання. Цим перш за все обумовлюється високий рівень довіри населення до її діяльності.

Населення Німеччини налічує близько 82 млн осіб. На її території проживає 272 тис. осіб українського походження, що становить 0,5 % населення країни. У ФРН діють 34 українські громадські організації. Найвпливовішим є Об'єднання українських організацій у Німеччині. Його метою є координація діяльності всіх інших організацій і захист інтересів українства в Німеччині. Понад 8 тис. студентів з України зараз навчається в німецьких вищих навчальних закладах. У Мюнхені діє Український вільний університет, що надає вищу освіту українською мовою.

4

Італія в 1945—1975 рр. У червні 1945 р. виник перший післявоєнний коаліційний антифашистський уряд Італії, який розгорнув процес дефашизації та демократизації країни. Усі фашистські установи та організації було ліквідовано, а звинувачених у порушенні правових норм притягували до відповідальності.

Політичній системі післявоєнної Італії була притаманна багатопартійність. Центром, навколо якого гуртувалися демократичні сили, стала Християнсько-демократична партія. Саме її лідер **Альчіде де Гаспері** очолив створений соціалістами, комуністами й християнськими демократами уряд антифашистської коаліції.

У 1946 р. в Італії було прийнято закон, який удвічі збільшив кількість виборців і надав виборче право жінкам.

Глава Італії Енріко де Нікола підписує Конституцію. Рим (Італія). 1947 р.

Однією із головних політичних проблем післявоєнної Італії став її державний лад. Монархія втратила популярність у країні. На референдумі 2 червня 1946 р. більшість населення Італії висловилося за республіку. Відповідно до Конституції 1947 р. формою правління в Італії було обрано парламентську республіку. За новою Конституцією Італія відмовлялася від війни як засобу вирішення міжнародних проблем. Райони проживання німецької, французької та словенської національних меншин отримали особливі умови автономії. Так, їхні керівники мали право брати участь у засідан-

нях Ради міністрів. Конституція Італії 1947 р. стала найбільш демократичною в Західній Європі.

У 1948—1963 рр. уряди Італії формувалися з представників правополітичних сил. Вони спиралися на фінансову допомогу конфедерації італійських промисловців і підтримку урядових кіл США, Великої Британії та Франції.

У 1948 р. США надали Італії за «планом Маршалла» 1,5 млрд доларів допомоги та позику 2 млрд доларів. Завдяки цьому до кінця року обсяги промислового виробництва сягнули довоєнного рівня, а через два роки його наздогнало сільське господарство. Загалом вважається, що відбудова економіки завершилася в 1949 р.

На початку 1950-х рр. Італія за темпами приросту промислової продукції випереджала всі західноєвропейські країни. Період другої половини 1950 — 1960-х рр. увійшов в історію країни як італійське «економічне диво». Щорічне зростання промислового виробництва в цей час становило близько 10 %. Національний дохід збільшився вдвічі. За 15 років Італія перетворилася на високорозвинену індустріальну країну. Звичними предметами побуту італійського суспільства стали автомобілі, телевізори, електропобутові прилади тощо. Ідеологічну основу італійського «економічного дива» склала доктрина неолібералізму, якої дотримувався голова уряду Італії в 1953 р. А. де Гаспері. Вона базувалася на свободі ринкової торгівлі, розвитку приватного підприємництва й конкуренції.

Наслідком італійського «економічного дива» стало виникнення нової «патерналістської» політики підприємців. Вона полягала в їхній турботі про соціальні потреби робітництва в обмін на його лояльність. У 1960 р. було прийнято закон, що сприяв гендерному рівноправ'ю населення країни. Зокрема, він установлював рівну оплату праці чоловіків і жінок за однакову роботу, усував інші форми дискримінації жіноцтва.

Негативним наслідком італійського «економічного дива» було поглиблення нерівномірності в розвитку промислової Півночі та аграрного

Півдня. Безробіття на аграрному Півдні примушувало багатьох людей виїздити на заробітки до інших країн.

У зовнішній політиці Італія здійснювала прозахідну, атлантичну політику співробітництва із Францією, Великою Британією та США. У 1949 р. вона стала членом НАТО і країною — співзасновницею Ради Європи. У 1951 р. Італія підписала угоду про створення Європейського об'єднання вугілля і сталі, а в 1955 р. увійшла до ООН. У 1957 р. Італія уклала договори про вступ до ЄЕС та Євроатому.

У 1963—1976 рр. Італією керували ліво-центристські уряди з християнських демократів і представників партій лівого спрямування. На початок їх правління припадає сповільнення економічного розвитку, яке через кілька років змінилося піднесенням. У 1968 р. національний дохід знову подвоївся.

У 1968—1969 рр. під впливом подій у Франції значних масштабів набули студентські виступи. У протестах «спекотної осені» 1969 р. взяли участь майже 20 млн осіб. Головним здобутком робітництва, яке підтримало протести, стало зростання заробітної плати й запровадження механізму захисту від звільнень з економічних причин.

В економіці Італії в 1973—1975 рр. спостерігалася економічна криза. Саме нездатність урядів її подолати спричиняла активізацію терористичної діяльності ультралівих та ультраправих груп.

Протести «спекотної осені». Рим (Італія). 1969 р.

? Яку інформацію про зображену подію можна отримати за ілюстрацією?

У 1960-х рр. в Італії виникали різноманітні ультраліві та ультраправі групи. Найбільш відомим серед терористичних угруповань крайніх лівих стали «Червоні бригади». Вони прагнули шляхом терору зруйнувати владу в країні для майбутньої побудови соціалістичного суспільства. Поряд із ними діяли ультраправі неонацистські угруповання. Лише в першій половині 1972 р. ультраправі здійснили 271 теракт, що супроводжувався людськими жертвами. Своїми діями вони намагалися налякати суспільство й схилити його до думки про необхідність запровадження жорсткої влади, яка наведе порядок у країні.

5

Італія в 1976 — 1990-х рр. У 1976—1979 рр. уряди Італії очолював християнський демократ Джуліо Андреотті. Його діяльність розпочалася у складній ситуації початку спаду в економіці й активізації терористичних організацій. У березні 1978 р. «Червоні бригади» захопили лідера лівих християнських демократів Альдо Моро. Вони вимагали обміняти

Альдо Моро в полоні в «Червоних бригад». Рим. 1978 р.

його на 13 своїх заарештованих соратників. У травні А. Моро знайшли мертвим у центрі Рима. У таких умовах уряду Дж. Андреотті довелося розпочати реформи, які наприкінці 1978 р. помітно покращили економічну ситуацію в країні. Також він здійснив перетворення, спрямовані на демократизацію армії, поліції, таємних служб і боротьбу з тероризмом. Важливе значення мала реорганізація системи університетської освіти.

У 1980—1983 рр. Італію охопила економічна криза. Активізували свою діяльність праві терористичні організації. Здійснені ними теракти зі значною кількістю загиблих викликали в Італії масові акції протесту. Для політичних сил стало зрозумілим, що ліберально-реформістський курс є неефективним. Це обумовило перехід на початку 1980-х рр. до неоконсервативної політики. Уряди Італії, які в 1981—1983 рр.

виводили економіку країни з кризи, діяли з урахуванням вимог неоконсервативних підприємницьких груп.

Найбільш послідовним провідником неоконсервативної політики став соціаліст **Беттіно Краксі**, який очолював уряд у 1983—1987 рр. Він розпочав часткову приватизацію або ліквідацію збиткових державних підприємств. Одночасно стимулювався розвиток дрібного підприємництва. Уряд запровадив режим жорсткої економії та обмежив зростання заробітної плати відповідно до інфляції, зменшив витрати з бюджету на соціальні потреби. Водночас до кримінальної відповідальності було притягнуто членів мафії. У 1986 р. в країні відбувся найбільший за її історію судовий процес над мафією.

Із другої половини 1980-х рр. розпочалося піднесення економіки. У центрі та на Півночі Італії розгорнулися процеси модернізації промислового виробництва. Збільшилася кількість зайнятих у сфері послуг. У 1986 р. вони становили понад 56 % працюючого населення. На Півдні Італії оновлювалася база сільського господарства, споруджувалися нові промислові підприємства й будувалися дороги. У зовнішньополітичній діяльності уряд Б. Краксі активно розвивав атлантичну солідарність і приєднав Італію до американської програми СОІ.

Пробувши на чолі уряду рекордні для Італії чотири роки, Б. Краксі внаслідок чергового загострення суперечностей подав у відставку. Період кінця 1980-х — 1990-ті рр. в Італії характеризувався політичною нестабільністю. У 1990 р. Італія увійшла розвинутою індустріальною країною, яка посідала п'яте місце у світі за обсягом ВВП. Роль провідної галузі

її промисловості набуло машинобудування. Країна також утримувала лідерство в харчовій, хімічній, будівельній, легкій промисловості та виробництві побутової електротехніки. У сільському господарстві розвивалися виробництво й переробка рослинної продукції «середземноморського» типу. Унаслідок цього досить багато видів продукції сільського господарства країні доводилося імпортувати.

Провідне місце в зовнішній торгівлі Італії посідали готові промислові товари. На світовому ринку модного одягу та взуття італійська продукція здобула популярність. Із 2002 р. грошовою одиницею Італії став євро.

Наприкінці грудня 1991 р. Італія визнала незалежність України. У 1995 р. держави підписали Договір про дружбу і співробітництво. Україна здебільшого експортує до Італії сировину, а імпортує промислову продукцію.

За результатами референдуму 1993 р. виборчу систему Італії з прямої пропорційної було перетворено на майже мажоритарну. Ці зміни в Італії називають «Великою реформою», або початком переходу від Першої до Другої Республіки.

У 1992 р. значного суспільного резонансу набула операція «Чисті руки» — так у пресі назвали наймасштабнішу в історії країни кампанію боротьби з корупцією. Кримінальні справи було відкрито проти 3 тис. осіб: проти кожного четвертого депутата, кожного шостого міністра, мерів великих міст тощо. Понад 20 політичних діячів наклали на себе руки. Б. Краксі, засуджений на 13 років, утік з Італії. Загальні збитки, завдані країні італійськими політиками-корупціонерами, оцінювалися у 150—180 млрд доларів.

Політичний вакуум в Італії заповнювали нові політичні сили. Найпопулярнішими в цей час стали партії «Вперед, Італіє!» Сільвіо Берлусконі, «Ліга Півночі — федеративна Італія» та реформована неофашистська партія «Національний альянс». Ці три сили здобули перемогу на парламентських виборах 1994 р. До утвореного за їхніми результатами уряду С. Берлусконі вперше за післявоєнну історію увійшли п'ять представників неофашистів. Ці вибори унаочнили крах старої партійної системи з майже 50-річним домінуванням християнських демократів та завершили період Першої Республіки в історії Італії.

Перший уряд Другої Республіки не зміг швидко й успішно вирішити нагальні проблеми країни й подав у відставку. На позачергових виборах до парламенту 1996 р. перемогли лівоцентристські сили. Створений ними

Прокурори — виконавці операції «Чисті руки» в коридорах Палацу правосуддя в Мілані. 1992 р.

уряд очолював лівий християнський демократ **Романо Проді**, що відстоював ідеали соціального християнства. Він керував країною 2,5 року й не домогся помітних зрушень на краще. Після нього уряд очолив колишній комуніст **Массімо Д'Алема**, який також не здійснював радикальних перетворень. Після поразки лівих на місцевих виборах 2000 р. він подав у відставку.

Пріоритетами зовнішньої політики тогочасної Італії залишалися відносини з країнами ЄС, участь у європейській інтеграції та зв'язки зі США і НАТО. Італія була членом «групи семи». Спільно зі США Італія брала участь у військовій операції проти режиму С. Хусейна в Іраку.

6 Італія на початку XXI ст. За результатами парламентських виборів 2001 р. уряд Італії знову очолив лідер правоцентристського блоку «Вперед, Італіє!» С. Берлусконі. Він почав реалізовувати свою неоконсервативну програму — зменшив податки, створив 1,5 млн робочих місць, збільшив пенсії та продовжив боротьбу зі злочинністю. Подолавши всі звинувачення у зв'язках із мафією, С. Берлусконі здобув високий авторитет у суспільстві.

С. Берлусконі прийшов до політики у 57 років. Він став першим мільярдером, який очолив уряд європейської держави, і рекордсменом Італійської Республіки за часом перебування на посаді голови уряду. С. Берлусконі належить ще один політичний рекорд: у 1994 р. він заснував свою першу партію «Вперед, Італіє!» і через 60 днів виграв із нею парламентські вибори в Італії.

У квітні 2008 р. на парламентських виборах правоцентристська коаліція знову здобула перемогу. Це дозволило С. Берлусконі з травня 2008 до листопада 2011 р. очолювати уряд Італії. Його головною проблемою в цей час стало виведення країни зі світової фінансово-економічної кризи, яка охопила Італію у 2008 р. Національна економіка скоротилася приблизно на 5 %. Для її подолання уряд С. Берлусконі розпочав активні міжнародні запозичення. Унаслідок цього державний борг Італії на 2011 р. досяг 120 % від обсягу ВВП країни. Проте ситуація в Італії була більш сприятливою, ніж в Іспанії, Бельгії, Португалії та Греції. При цьому С. Берлусконі категорично відмовився брати позику в МВФ, вважаючи, що це призведе до втрати країною суверенітету та спричинить нав'язування Італії умов, вигідних МВФ. С. Берлусконі погодився прийняти пропозиції щодо реформ, спрямованих на економію коштів бюджету, висловлені Європейською комісією. Однак ситуація в економіці країни не змінилася на краще.

Сільвіо Берлусконі

У листопаді 2011 р., коли уряд С. Берлусконі пішов у відставку, темпи економічного розвитку Італії були нижчими за середні в країнах ЄС. Надійність італійської фінансової системи знизилася до катастрофічного рівня. Політичне життя також залишалось нестабільним. У період із листопада 2011 до березня 2018 р. в Італії змінилося п'ять урядів. Три з них очолювала Демократична партія, два — незалежні. На виборах у березні 2018 р. коаліція, очолювана 81-річним С. Берлусконі, здобула перемогу.

У червні 2018 р. уряд Італії очолив **Джузеппе Конте**, який у своїй політичній промові заявив, що виступає за скасування санкцій, накладених на Росію за її агресивну політику щодо України.

Населення Італії станом на 2016 р. налічувало 60,6 млн осіб. Українці, що мають офіційний дозвіл на проживання, становлять понад 240 тис. осіб. Найбільша частина з них — трудові мігранти, які приїздили сюди із середини 1990-х рр. У 2016 р. в Італії діяло понад 25 українських шкіл. Найбільшим україномовним виданням, що розповсюджується накладом 23 тис. примірників по всій Італії, є «Українська газета», заснована у 2006 р.

Висновки

- ▶ ФРН та Італія, подолавши труднощі післявоєнної відбудови, відновили розвиток своїх моделей західного демократичного суспільства з ринковою економікою. У цей період економіка, як і раніше, демонструвала здатність успішно еволюціонувати, пристосовуючись до нових умов і долаючи різноманітні проблеми.
- ▶ Обидві країни обрали формою державного устрою парламентські республіки, вважаючи їх найбільш відповідними для реалізації принципів демократії.
- ▶ У зовнішній політиці ФРН та Італія послідовно дотримувалися курсу на євроатлантичну інтеграцію.

Запитання та завдання

1. Який орган влади здійснював законодавчу діяльність у ФРН? 2. Хто очолив уряд ФРН у 1974 р.? 3. Коли А. Меркель уперше очолила уряд ФРН? 4. Які райони Італії отримали особливі умови автономії за Конституцією 1947 р.? 5. Коли Італія стала членом ООН? 6. Укажіть, як назвали загальноіталійську антикорупційну операцію, що відбулася в 1992 р.

7. Проаналізуйте розвиток ФРН у 1949—1974 рр. 8. Якими були особливості розвитку ФРН у 1974—1998 рр.? 9. Охарактеризуйте розвиток Італії в 1945—1975 рр. 10. Що було характерним для розвитку Італії в 1976—1990-х рр.? Обґрунтуйте свою думку. 11. Порівняйте розвиток ФРН та Італії наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

12. Складіть порівняльну таблицю «Особливості розвитку ФРН та Італії в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.».

Період	ФРН	Італія

13. Журнал «Форбс» вважає А. Меркель найвпливовішою жінкою сучасності. Наведіть факти, що підтверджують цю думку. **14.** Підтримавши рішення С. Берлусконі відмовитися від допомоги МВФ, міністр фінансів Італії сказав: «Я знаю красивіші способи самогубства, ніж попросити допомоги у МВФ». Поясніть, як ви розумієте наведений вислів. Оцініть позицію його автора як громадянина і політика. **15.** Підготуйте політичний портрет К. Аденауера, А. Меркель, А. де Гаспері, С. Берлусконі (за вибором). **16. Проведіть дискусію** за проблемним питанням: «Важливість діяльності партій “зелених” та екологічної проблематики для будь-якої країни сучасного світу (на прикладі України)».

Практичне заняття

Процеси демократизації в країнах Західної Європи та Америки в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.: причини, специфіка, наслідки

**Узагальнення знань за розділом I та розділом II
Облаштування післявоєнного світу.
Держави Північної Америки та Західної Європи:
формування постіндустріального суспільства**

**Тестові завдання для підготовки
до тематичного оцінювання
за розділом I та розділом II
Облаштування післявоєнного світу.
Держави Північної Америки та Західної Європи:
формування постіндустріального суспільства**

РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

§9. Особливості розвитку країн Центрально-Східної Європи в другій половині 1940 — першій половині 1950-х рр.

1. Покажіть на карті атласу та назвіть країни Центрально-Східної Європи. 2. Назвіть особливості розвитку країн Центрально-Східної Європи в 1918—1939 рр. 3. Як країни Центрально-Східної Європи було звільнено від нацистської окупації? 4. Назвіть характерні риси сталінської моделі соціалізму. 5. Якими були особливості розвитку України в другій половині 1940 — першій половині 1950-х рр.?

Розміщення Радянської армії в більшості країн Центрально-Східної Європи після завершення Другої світової війни, подальша «холодна війна» і формування біполярного світу обумовили поділ Європи на Західну і Східну. У Східній Європі СРСР нав'язав країнам сталінську модель суспільного розвитку.

Польща. У Польщі 1945—1948 рр. визначають як період режиму «народної демократії». У цей час за підтримки командування Радянської армії та за допомогою радянських радників формувалася нова система охорони влади — армія, внутрішні війська, робітничка міліція та служба безпеки. Усе перебувало під контролем комуністів, об'єднаних у Польську робітничу партію (ПРП). Спираючись на новостворені силові структури й радянську підтримку, застосовуючи відвертий терор щодо своїх опонентів, комуністи боролися за владу. Їхні дії підтримували соціалісти з Польської соціалістичної партії (ПСП). Комуністи проголошували курс на об'єднання всіх сил для радикальних соціально-економічних перетворень, коаліційності формування нової влади, поліпшення становища населення, а в реальному житті діяли авторитарно-тоталітарними методами. Більшість польського населення сприймала це як «радянізацію» Польщі.

«Народна демократія» — форма політичної організації суспільства, яка виникла в деяких країнах Центрально-Східної Європи після завершення Другої світової війни.

Меморіальна дошка, присвячена операції «Вісла» (польською та українською мовами). Низькі Бескиди (Польща)

У січні 1946 р. було прийнято закон, за яким підприємства, де кількість працівників перевищувала 50 осіб, націоналізували. Господарське освоєння повернутих Польщі західних земель супроводжувалося міграційними процесами. У 1947 р. під час операції «Вісла» до північних і західних воєводств Польщі з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя й Холмщини було виселено близько 156 тис. осіб.

У 1945—1947 рр. підрозділи Української повстанської армії (УПА) на території Польщі вели боротьбу з польською комуністичною владою та шовіністичними елементами польського суспільства, захищаючи місцеве українське населення та перешкоджаючи його примусовому виселенню. Для протидії УПА влада направила у східні райони країни дві дивізії, однак це не дало значних результатів. Після загибелі в засідці УПА заступника міністра оборони генерала К. Сверчевського влада збільшила сили польської армії в Закерзонні до 17 тис. вояків. У цей самий час вона скоординувала дії з керівництвом СРСР, яке зосередило на кордоні з Польщею 13 тис. вояків. Тим часом у загонах УПА в Закерзонні налічувалося близько 2 тис., а в підпіллі — близько 4 тис. осіб.

У результаті операції «Вісла», втративши підтримку населення, загони УПА залишали Закерзоння. Частина перейшла до УРСР, а близько 400 осіб рейдами дісталися американської окупаційної зони в Західній Німеччині. Нечисленні групи продовжували діяти в Закерзонні до осені 1953 р.

На виборах 1947 р. до Установчого сейму перемогу здобув Демократичний блок, у якому провідну роль відігравали комуністи й соціалісти. Вибори супроводжувалися численними порушеннями владою прав виборців та опозиційних кандидатів. Однак держави Заходу на це не відреагували, оскільки Польща входила до сфери радянського впливу.

Установчий сейм обрав президентом Польщі комуніста **Болеслава Бєрута**, а головою уряду — соціаліста **Ю. Циранкевича**.

Важливе значення для встановлення соціалізму за радянським зразком мало створення в 1947 р. на нараді представників європейських компартій у Польщі **Комінформбюро**. Воно мало запроваджувати в країнах Центрально-Східної Європи сталінську модель соціалізму, відкидаючи будь-які національні особливості. Власне президент Польщі **Б. Берут** був палким прихильником «сталінського шляху до соціалізму».

У грудні 1948 р. в результаті об'єднання ПРП та ПСП утворилася **Польська об'єднана робітничая партія (ПОРП)**. Її програма засвідчувала намагання будувати в Польщі соціалістичне суспільство, копіюючи радянські зразки без урахування місцевих національно-культурних особливостей.

Після створення ПОРП розпочався процес формування в Польщі тоталітарного політичного режиму й здійснення у стислі строки перебудови польського суспільства відповідно до сталінської моделі соціалізму. У Польщі посилилася агресивність офіційної пропаганди, розпочалися масові чистки як у ПОРП, так і серед її опонентів, розгорнулася

ідеологізація культури, освіти, науки. У країні насаджувався культ особи Б. Берута, якого називали «польським Сталіним».

Знищивши ліберально-демократичну опозицію, ПОРП не наважилася встановити однопартійність. За умови повної згоди з її курсом свою діяльність продовжили Об'єднана селянська партія та Демократична партія. Фактично виникла політична система тоталітарного типу, яка витіснила опозицію. Єдиною незалежною структурою залишилася римо-католицька церква. Вона гарантувала свою лояльність до існуючого політичного режиму, тому її діяльності спочатку не перешкоджали. У лютому 1953 р. спеціальним декретом внутрішнє життя католицької церкви підпорядкували світській владі.

Конституція 1952 р. завершила оформлення тоталітарної політичної системи. Відповідно до неї країна отримала назву **Польська Народна Республіка (ПНР)**.

Згідно із запровадженою в країні сталінською моделлю соціалізму в промисловості розгорнулася індустріалізація, а в сільському господарстві — насильницька колективізація. Обраний владою курс обумовлював розвиток Польщі як аграрно-індустріальної держави, яка за темпами розвитку та рівнем життя населення значно поступалася країнам Заходу.

2 Угорщина. Найбільш популярною політичною силою в післявоєнній Угорщині була **Партія дрібних сільських господарів (ПДСГ)**, яка орієнтувалася на ліберально-демократичні ідеї. Підтримка радянського військового командування сприяла посиленню позицій **Угорської комуністичної партії (УКП)**. Значну частину робітництва традиційно об'єднувала **Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ)**. Вибори до Національних зборів у листопаді 1945 р. дали ПДСГ 58 % голосів виборців, а УКП та СДПУ — по 17 % на кожну партію. Із лютого 1946 р. було відновлено республіканський устрій Угорщини.

Ліві після виборів вдалися до дестабілізації суспільного життя з метою захоплення влади в країні. Вони взяли курс на витіснення ПДСГ із влади й блокування її ініціатив. У свою чергу ПДСГ намагалася втілювати в життя принципи парламентської демократії і ринкової економіки. Комуністи виступали за «народну демократію», вбачаючи в ній особливий шлях поступового просування до соціалізму.

У 1947 р. за активної підтримки СРСР УКП перетворилася на найвпливовішу політичну силу в країні. Саме завдяки їй в Угорщині розпочалися націоналізація промислових

Першотравнева демонстрація в Будапешті з портретами керівників УКП. Угорщина. 1947 р.

? Як ілюстрація відображає особливості суспільного життя тогочасної Угорщини?

підприємств, банків і запровадження в управлінні командно-розподільчих методів. Одночасно комуністи всіляко дискредитували інші політичні сили. Виконуючи вказівки Комінформбюро, керівництво УКП, очолюване **Матяшем Ракоші**, узяло курс на монополізацію влади й одержавлення економіки. Фактично це свідчило про запровадження в країні радянської політичної моделі. У 1948 р. СДПУ майже примусово об'єднали з УКП у новоствореній **Угорській партії трудящих (УПТ)** на чолі з М. Ракоші.

У **серпні 1949 р.** новообрані Державні збори проголосили створення **Угорської Народної Республіки (УНР)**.

На судовому процесі у вересні 1949 р. групу комуністів, що не поділяли погляди М. Ракоші, звинуватили в державній зраді та «співробітництві з американськими та югославськими спецслужбами» і стратили. Це унаочнювало, що в Угорщині, якою управляло від імені робітництва угруповання комуністичної верхівки, встановився тоталітарний режим сталінського типу.

Економічне співробітництво країн «соціалістичного табору» здійснювалося за допомогою створеної в **1949 р. Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ)**. Інтеграційна модель РЕВ передбачала розподіл праці серед країн «соціалістичного табору», виходячи зі структури народного господарства СРСР. На думку сучасних дослідників, фактично відбувався бартерний обмін радянської сировини на промислову продукцію інших країн — учасників РЕВ. У господарстві цих країн переважали не інтенсивні, а екстенсивні тенденції розвитку. Саму організацію радянське керівництво розглядало як «економічний додаток» до ОВД.

У **1950 р.** було ліквідовано традиційне угорське місцеве самоврядування й запроваджено систему рад. «Ворогами народу» оголошували представників римо-католицької церкви, опозиційно налаштованих комуністів, соціал-демократів, діячів культури, робітників, селян. За роки панування режиму М. Ракоші переслідувань зазнало близько **10 %** угорського населення.

На початковому етапі будівництва в країні соціалізму за першим п'ятирічним планом (1950—1954 рр.) відбувалося повне копіювання сталінської моделі соціалізму. За економічним рівнем Угорщина перетворилася на індустріально-аграрну державу. Проте їй довелося заплатити за

це високу ціну. У сільському господарстві насильницька колективізація призвела на початок 1950-х рр. до занепаду **65 %** господарств. Життєвий рівень населення порівняно з країнами Заходу залишався дуже низьким. Репресії, політичні переслідування й беззаконня стали звичними явищами життя.

Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) — міжурядова організація соціалістичних країн, створена для економічної інтеграції та взаємодопомоги. Організація виникла в Москві в січні 1949 р. Її країнами-засновниками стали Болгарія, Польща, СРСР, Румунія, Угорщина та Чехословаччина.

---

3 Болгарія. У післявоєнній Болгарії боротьбу за першість у суспільстві вели комуністи та аграристи, представлені **Болгарською робітничою партією (комуністи) (БРП(к))** та **Болгарським землеробським народним союзом (БЗНС)**. За результатами виборів до Народних зборів у листопаді 1945 р. комуністи та аграристи отримали по 94 депутатські мандати на кожну політичну силу. Велика Британія і США ці вибори не визнали через обмеженість участі в них опозиції.

За підсумками референдуму 1946 р. в країні було скасовано монархію, а дещо пізніше — проголошено створення **Болгарської Народної Республіки (БНР)**. Восени 1946 р. комуністи активізували діяльність. Хвилі чисток та арештів викликали негативну реакцію в суспільстві й були сприйняті опозицією як установа комуністичної диктатури.

За результатами виборів до Народних зборів у 1946 р. комуністи отримали понад 53 % голосів виборців і сформували уряд, який очолив **Георгій Димитров**. Новий уряд розпочав процес обмеження приватної власності й одержавлення економіки. Для нейтралізації політичних суперників комуністи організували судову справу проти лідера БЗНС П. Петкова й, звинувативши його у створенні «організованого центру англо-американських імперіалістів», стратили. Невдовзі БЗНС розпустили, а його депутатів позбавили мандатів. Така сама доля спіткала болгарських соціал-демократів. Це засвідчило, що замість демократичного парламентаризму в країні формується комуністична диктатура.

У грудні 1947 р. програмові положення комуністів було закріплено в новій Конституції країни. Відповідно до неї розвиток економіки відбувався на планових засадах. Земля мала належати тим, хто її обробляв, а держава отримала право націоналізувати як окреме промислове підприємство, так і галузь загалом.

У політичному житті Болгарії перетворення комуністів призвели до того, що всі партії, крім БРП(к) та БЗНС, зникли. Останню комуністи не наважилися ліквідувати через значну кількість її прихильників.

У грудні 1948 р. V з'їзд БРП(к) проголосив курс на побудову за 10—15 років основ соціалізму за сталінською моделлю. Свою партію комуністи перейменували на **Болгарську комуністичну партію (БКП)**. Реалізуючи цю програму, до кінця 1948 р. комуністи ліквідували приватний сектор у транспорті, оптовій торгівлі, промисловості й банківській справі.

У тісній співпраці із СРСР відбувалася індустріалізація країни. У першій п'ятирічці (1949—1953 рр.) було введено в дію понад 700 нових промислових підприємств. У сільському господарстві внаслідок колективізації

Мітинг у післявоєнній Болгарії.
Софія. 1948 р.

розгорнулося розкуркулення селянства. Станом на 1953 р. колективний сектор охопив 60 % сільськогосподарських угідь.

На 1952 р., як стверджувало комуністичне керівництво Болгарії, країна з відсталого аграрного перетворилася на індустріально-аграрну.

Одночасно з економічними перетвореннями відбувалося формування тоталітарної політичної системи з монопольною владою комуністів. У листопаді 1949 р. відбувся судовий процес над десятьма керівниками БКП, яких звинуватили в намаганнях перетворити Болгарію на «колонію англо-американського імперіалізму» і засудили до смертної кари.

4 Румунія. У першому післявоєнному уряді Румунського королівства, яке очолював П. Гроза, комуністи мали три із 17 міністерських посад — внутрішніх справ, юстиції, зв'язку та пропаганди. Під час чистки державного апарату від прихильників старого режиму **Комуністична партія Румунії (КПР)** намагалася поставити армію, органи правопорядку й засоби масової інформації під свій повний одноосібний контроль. Це викликало невдоволення інших політичних сил. За результатами перших післявоєнних парламентських виборів 1946 р. комуністи отримали лише 68 депутатських мандатів, але почали фактично домінувати в парламенті. В оновленому уряді КПР отримала нові посади. Із початку 1947 р. вона взяла курс на встановлення повного контролю над владою в країні.

При цьому КПР спиралася на підтримку СРСР. Надаючи економічну й фінансову допомогу, радянське керівництво одночасно нав'язувало Румунії сталінську модель соціалізму. Для захоплення влади комуністи здійснили політичну провокацію. У середині 1947 р. у пресі з'явилася інформація про викриття підпільних організацій, які готували збройний державний переворот. Це стало приводом до переслідування тих, хто не підтримував КПР. Їхні місця в державних структурах займали комуністи.

Наприкінці листопада 1947 р. Великі національні збори одногослоно скасували монархію й проголосили в країні **Румунську Народну Республіку (РНР)**. Це сприяло остаточній монополізації влади комуністами.

У 1948 р. в результаті приєднання Соціал-демократичної партії Румунії до КПР утворилася **Румунська робітничка партія (РРП)**. Її Генеральним секретарем став лідер КПР **Георге Георгіу-Деж**.

У румунському суспільстві в цей час панувала атмосфера шпигуноманії та залякування всіх незгодних із політикою РРП. У країні відбулися політичні судові процеси над лідерами опозиційних сил.

Люди розмальовують тротуар політичними символами. Румунія. 1940-ві рр.

У 1948 р. РРП оприлюднила програму створення «підвалин соціалістичного ладу» в Румунії. Усі старі політичні партії в 1947—1953 рр. припинили своє існування.

Встановлюючи в Румунії комуністичну диктатуру, РРП створила Плановий комітет і Комітет державного контролю, сформувала нові міліцію й службу безпеки, здійснила освітню й судову реформи. Під час цих перетворень РРП втрачала риси політичної організації та зрощувалася з апаратом управління державою.

У суспільстві комуністи мали досить значну підтримку. Це обумовлювалося привабливістю змін, які вони обіцяли здійснити в країні для пересічних громадян.

В економіці РРП розгорнула перетворення за радянським зразком. У промисловості після націоналізації підприємств розпочалася індустріалізація. У сільському господарстві під час колективізації створювалися державні господарства, машинно-тракторні станції та сільськогосподарські кооперативи. У 1950 р. з'явився перший п'ятирічний план (1951—1955 рр.) розвитку економіки Румунії.

5 Чехословаччина. У квітні 1945 р., відповідно до Кошицької декларації, виник коаліційний уряд чехів і словаків. Його очолив соціал-демократ З. Фірлінгер. Одночасно відновлювалися Конституція 1920 р. та посада президента, яким став **Едвард Бенеш**.

У перші три післявоєнні роки головним для Чехії та Словаччини стало питання обрання напряму подальшого розвитку. Комуністи, намагаючись повернути на свій бік суспільство, спиралися на допомогу СРСР. Їхніх опонентів об'єднувало прагнення відновити довоєнний соціально-політичний устрій. Комуністи в уряді країни мали три міністерські посади, але утримували панівні позиції в крайових і районних національних комітетах, які були місцевими органами влади. Саме спираючись на них, комуністи розгортали боротьбу за владу.

Влітку 1945 р. комуністи домоглися прийняття урядом декретів про націоналізацію промислових підприємств, конфіскованих у колабораціоністів, та банків. За аграрною реформою конфісковані землі передавалися селянству. Декрети про націоналізацію формували державний сектор як економічну основу впровадженної в країні комуністами сталінської моделі соціалізму.

На виборах 1946 р. до Установчих національних зборів чеські та словацькі комуністи

Колона комуністок із дітьми у візках на першотравневій демонстрації. Табор (Чехословаччина). 1948 р.

? Що, на вашу думку, прагнула продемонструвати влада країни цим заходом?

отримали 38 % голосів і посіли перше місце за кількістю депутатів. Новий уряд країни очолив лідер чеських комуністів **Клемент Готвальд**. Курс на монополізацію влади в країні комуністи назвали лінією «на завоювання більшості нації». Для цього вони ініціювали заходи, привабливі для більшості населення, — податок на мільйонерів, допомога постраждалим від посухи 1947 р., встановлення державного контролю над розподілом текстильної продукції для подолання спекуляції тощо.

Щодо своїх політичних опонентів комуністи здійснювали кампанії репресій і викриття змовників. Загалом політика комуністів здобула прихильність більшості незаможних верств населення країни. У лютому 1948 р. К. Готвальд, спираючись на підтримку своїх прибічників, які організували в країні загальний страйк, усунув з уряду 12 міністрів — опонентів комуністів. Одночасно в усіх державних установах, товариствах, профспілках, навчальних закладах та органах місцевого самоврядування комуністи створювали «комітети дій» та усували з них своїх опонентів. На підприємствах чистки здійснювали робітничі ради. Пізніше комуністи назвали ці події «перемогою соціалістичної революції в ЧСР».

Підсумки лютневого перевороту 1948 р. закріпили у прийнятій того ж року новій Конституції ЧСР. Уся повнота влади в країні опинилася в комуністів. Новим президентом республіки став К. Готвальд. Комуністична партія стала центром тоталітарного режиму, якому підпорядковувалися всі інші політичні організації в країні.

Відповідно до встановлюваної комуністами сталінської моделі соціалізму держава отримала монопольний контроль над економікою. У сільському господарстві відбувалася насильницька колективізація. Тих, хто її не підтримував, оголошували «куркулями» або «саботажниками» і репресували. Загальна кількість репресованих до 1953 р. досягла 280 тис. осіб. Із них близько 150 тис. осіб було страчено.

Розвиток економіки відбувався за п'ятирічними планами. Перший (1949—1953 рр.) мав на меті побудувати в країні матеріально-технічну базу соціалізму. У 1949 р. ЧСР, як і інші країни «соціалістичного табору», увійшла до РЕВ. Із цього часу її торгівля обмежувалася країнами «соціалістичного табору». У 1953 р. торгівля з країнами РЕВ досягла майже 80 % її зовнішньоекономічного обігу.

Економіка ЧСР у цей період розвивалася прискореними темпами. Цьому сприяла допомога СРСР. До ЧСР із СРСР постачалося 90 % вугілля, 80 % нафти, 80 % залізної руди, 70 % алюмінію тощо.

6 Югославія. Після звільнення Югославії від нацизму влада перебувала в Тимчасового народного уряду Демократичної Федеративної Югославії, який очолював **Йосип Броз Тіто**. Більшість уряду складали представники **Комуністичної партії Югославії (КПЮ)** та її союзники. Одночасно до нього увійшли шість представників антикомуністичної еміграції. На цей

крок комуністи пішли для усунення зовнішньополітичної критики створюваного ними режиму. За свої позиції комуністи в цей час не боялися, оскільки посідали панівне становище в армії, судочинстві, органах внутрішніх справ, службі безпеки, профспілках і громадських організаціях.

У серпні 1945 р. КПЮ, Союз соціалістичної молоді, Єдині профспілки робітників і службовців Югославії, Антифашистський фронт жінок, Об'єднаний союз антифашистської молоді та окремі діячі — учасники руху Опору об'єдналися в **Народний фронт Югославії (НФЮ)**. Своєю метою НФЮ визначив згуртування та єдність народів у федеративній державі.

У листопаді 1945 р. Установча скупщина проголосила створення **Федеративної Народної Республіки Югославія (ФНРЮ)**, до якої увійшли Сербія (з автономними Воєводиною, Косовом та Метохією), Хорватія, Словенія, Чорногорія, Македонія, Боснія і Герцеговина.

КПЮ, відповідно до сталінської моделі соціалізму, розпочала одержавлення економіки й запровадження її планового розвитку. До кінця 1945 р. у приватній власності залишилося лише 28 % підприємств.

У 1945 р. було прийнято Конституцію ФНРЮ, складену за зразком Конституції СРСР 1936 р. Країна оголошувалася об'єднанням рівноправних народів у федерацію, але права на вільний вихід із неї не передбачалося. В інших положеннях Конституції також були прояви тоталітарного устрою.

Наприкінці 1946 р. відповідно до закону про націоналізацію у власність держави перейшли оптова торгівля, банківські установи і транспорт. Перший п'ятирічний план (1947—1951 рр.) визначив основною метою перетворення ФНРЮ з аграрної на аграрно-індустріальну державу. Важливу роль у реалізації цих планів відігравала допомога СРСР. Він надав ФНРЮ кредит у 135 млн доларів, постачав матеріали й обладнання для промислових підприємств.

У 1948 р. між Й. Броз Тіто та Й. Сталіним виник конфлікт, причиною якого було прагнення югославського лідера діяти незалежно від СРСР та переглянути сталінську модель соціалізму. Радянське керівництво, звинувативши Й. Броз Тіто в **опортунізмі**, спробувало його усунути. У країнах Центрально-Східної Європи СРСР інспірував широку антиюгославську кампанію. Наприкінці 1949 р. СРСР розірвав із ФНРЮ Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу.

Демонстрація з портретами Й. Сталіна та Й. Броз Тіто. Белград (Югославія). 1946 р.

? Як ілюстрація відображає суспільно-політичне життя тогочасної Югославії?

Опортунізм — політичний курс, що характеризується пристосуванством, безпринципністю, зрадою інтересів певної політичної сили або ідеології.

Концепція «самоврядного соціалізму» — особливе розуміння соціалізму, яке утвердилося в Югославії в період її розвитку соціалістичним шляхом. Відповідно до нього перехід до самоуправління відбувався в період демократизації та децентралізації суспільства, яке функціонувало в умовах розвитку ринкових відносин.

Комінформбюро заявляло, що КПЮ перебуває під владою «вбивць і шпигунів» із банди Й. Броз Тіто, який «діє за вказівкою англо-американських імперіалістів», а керівники Югославії, у свою чергу, звинувачували Й. Сталіна та його прибічників «у переродженні соціалістичного ладу на державно-капіталістичний». Радянсько-югославський

конфлікт особливої напруженості досяг у 1949—1953 рр. і став поштовхом до посилення жорстокості комуністів стосовно незгодних із їхньою політикою в усіх країнах «соціалістичного табору». Правлячі верхівки цих країн прискорювали запровадження сталінської моделі соціалізму. Конфлікт змінив зовнішньополітичне становище ФНРЮ. В умовах загострення відносин між противниками в «холодній війні» Югославія залишилася сама. Усе це примушувало керівництво країни шукати інших союзників та обмірковувати власний шлях розвитку. У 1950 р. Й. Броз Тіто вперше оприлюднив термін «самоврядний соціалізм». В основу нової моделі розвитку, розробленої лідерами КПЮ, було покладено ідею відмирання держави, коли всі її інститути мають поступово перетворитися на ланки системи «безпосередньої демократії та самоврядування». В економічній сфері визначальними стали відмова від директивного планування й перехід до ринкових відносин.

Відповідно до нової моделі розвитку підприємства передавали в управління трудовим колективам і надавали їм господарську самостійність. Державне планування визначало лише загальні пропорції, відповідно до яких трудові колективи складали свої виробничі плани. В аграрній сфері селянству дозволялося виходити з кооперативів і створювати індивідуальні господарства. Вони могли продавати та брати в оренду землю, використовувати найману робочу силу. У політичній сфері збільшувалися повноваження республіканських структур і запроваджувалося самоврядування. Саме КПЮ змінила назву на **Союз комуністів Югославії (СКЮ)** і заявила, що головним у її діяльності стане ідейний і політичний вплив на події. Принцип самоврядування був покладений в основу всього суспільного життя й закріплений конституційним законом 1953 р.

Висновки

- ▶ У післявоєнний період компартії Польщі, Угорщини, Болгарії, Румунії, Чехословаччини та Югославії за підтримки СРСР закріпили свою монополію на владу й розпочали здійснення націоналізації, індустріалізації та насильницької колективізації. Піддавати сумніву доцільність запровадження скопійованої із СРСР сталінської тоталітарної моделі суспільного розвитку вважалося неможливим під загрозою покарання.

Запитання та завдання

1. Назвіть ім'я президента Польщі, обраного Установчим сеймом 1947 р. **2.** Яка політична сила користувалася найбільшою популярністю в післявоєнній Угорщині? **3.** Коли було проголошено Болгарську Народну Республіку? **4.** Хто очолював перший післявоєнний уряд Румунського королівства? **5.** Яку кількість голосів виборців отримали комуністи в Чехії та Словаччині на виборах 1946 р. до Установчих національних зборів? **6.** Назвіть основну мету в розвитку економіки, визначену першим п'ятирічним планом у ФНРЮ.

7. Проаналізуйте розвиток Польщі та Угорщини в другій половині 1940 — першій половині 1950-х рр. **8.** Визначте спільне й відмінне в розвитку Болгарії та Румунії в зазначений період. **9.** Які риси характеризують розвиток тогочасних Чехословаччини та Югославії?

10. Покажіть на карті атласу країни Центрально-Східної Європи, про які йшлося в параграфі, та назвіть їхні столиці. **11.** Складіть таблицю «Країни Центрально-Східної Європи в другій половині 1940 — першій половині 1950-х рр.».

Країна	Особливості розвитку

12. Обговоріть у малих групах спільне й відмінне в процесах затвердження в країнах Центрально-Східної Європи сталінської моделі соціалізму.

§ 10. Країни Центрально-Східної Європи в другій половині 1950 — 1960-х рр.

1. Що таке революція в суспільстві? Які риси їй притаманні? **2.** Дайте визначення поняття «модернізація». Наведіть приклади модернізаційних процесів у світі. **3.** Що таке інтервенція? Наведіть приклади інтервенцій в історії. **4.** Укажіть характерні риси розвитку України в другій половині 1950 — 1960-х рр.

Сталінська модель соціалізму, нав'язана країнам Центрально-Східної Європи, не відповідала їхнім реаліям та історичним традиціям. У країнах регіону в різних формах загострювалися економічні й соціально-політичні кризові явища. Неможливість їх подолати в межах існуючої моделі розвитку наближала й робила неминучою її системну кризу з подальшою руйнацією.

1 **Польща.** Після смерті в СРСР Й. Сталіна в Польщі вдалися до спроб змінити політичний курс розвитку. У 1956 р. в СРСР на XX з'їзді КПРС М. Хрущов у своїй доповіді розвінчав «культ особи» Й. Сталіна. У Польщі в цей час помер Б. Берут. Це стало поштовхом до початку критики проявів «культу особи» Б. Берута й засудження тогочасного

Хрести на знак пам'яті про протести в Познані в 1956 р. й подальші польські повстання проти комуністичної системи

режиму в країні. Наприкінці червня 1956 р. в Познані відбулися робітничі страйки й багатотисячна маніфестація. Їх учасники проголошували вимоги: «Хліба й свободи», «Виведення радянських військ» та «Вільних виборів». Силкові структури жорстоко придушили цей протест. Загинуло 74 особи, близько 600 осіб зазнали переслідувань. Керівництво ПОРП, намагаючись заспокоїти громадськість, пообіцяло здійснити реформи й реабілітувати репресованих. Однак багатьох ці обіцянки не задовольнили.

У жовтні 1956 р. новим лідером ПОРП обрали реабілітованого комуніста Владислава Гомулку. Він вважав, що в Познані протестували не проти соціалізму, а проти його перекручень Б. Берутом, які необхідно виправити.

Відповідно до розпочатих змін до планування залучали підприємства та робітничі ради. Проте через два роки повноваження робітничих рад були суттєво обмежені. Демократизації суспільного життя сприяли пом'якшення цензури, обмеження повноважень поліції та органів державної безпеки. З'явилися нові закони про сейм, народні ради, громадські організації та армію.

Зміни в аграрній сфері призвели до розпуску примусово створених сільськогосподарських кооперативів. У результаті їхня кількість за два роки скоротилася до 1,5 тис. Нормалізувалися відносини з римо-католицькою церквою. За бажанням батьків діти могли вивчати Закон Божий. Виборці отримали право обирати свого представника з кількох кандидатів. Спільно з економістами було розроблено програму децентралізації економіки країни та розширення прав господарств.

Реформаторські заходи нового керівництва Польщі, очолюваного В. Гомулкою, дозволили дещо покращити матеріальне становище населення та зменшити соціальну напруженість у суспільстві. Проте сама сталінська модель соціалізму як головна причина появи кризи продовжувала розвиватися і не викликала сумніву.

Наприкінці 1950-х рр., усвідомлюючи наростання суперечностей між існуючою моделлю розвитку країни та реформами, керівництво ПОРП поступово відійшло від свого курсу.

П'ятирічні плани 1961—1965 та 1966—1970 рр., як і раніше, передбачали збереження централізованого планування та управління й переважання екстенсивних методів господарювання. Однак навіть за цих умов національний дохід ПНР за 1966—1970 рр. зріс на 80 %. У межах РЕВ Польща почала спеціалізуватися на виробництві залізничних вагонів, обладнання для текстильних, електротехнічних та інших підприємств.

Сільськогосподарське виробництво за 1960-ті рр. зросло на 25 %, а основну частину селянства тепер становили індивідуальні господарства.

На початку 1960-х рр. польське керівництво забуло про кризу в Познані. Прихильників реформ усунули з керівництва країни. Сам В. Гомулка перетворився на нетерпимого до критики авторитарного діяча.

У 1961—1965 рр. поступово загострився конфлікт керівництва ПОРП із творчою інтелігенцією. Викладачів Варшавського університету К. Модзолевського і Я. Куроня за звернення з «відкритим листом» до всіх членів ПОРП було ув'язнено на 3,5 року. Наприкінці березня 1968 р. під впливом подій у Чехословаччині країною прокотилася хвиля студентських демонстрацій. Під час їх придушення десятки осіб було поранено, 360 — засуджено, а весь викладацький склад, що взяв участь у виступах, звільнено з роботи.

На кінець 1960-х рр. припало також зростання невдоволення різних верств населення країни своїм матеріальним становищем. Порівняння умов життя в країнах Заходу та соціалістичній Польщі було не на користь останньої.

У грудні 1970 р. у відповідь на підвищення цін на більшість продуктів харчування у Гданську, Гдині та Сопоті відбулися масові страйки. Для придушення виступів влада застосувала армію. Розстріли демонстрацій військовими викликали загальне обурення в країні. Вихід із кризи влада здійснила шляхом збільшення мінімальної заробітної плати, пенсії і соціальної допомоги. Одночасно В. Гомулку було усунуто з посади, а новим лідером ПОРП обрано **Едварда Герека**.

Із завершенням «доби Гомулки» відбулося певне ідеологічне оновлення партії. Поряд із традиційними комуністичними настановами лунало гасло «національної солідарності». ПОРП відмовилася від тотального контролю над культурою і наукою. Одночасно робітництво під впливом грудневих подій відчувало свою силу й можливість впливати на події в країні.

2 Угорщина. В Угорщині процес демократизації політичного життя розпочав у 1953 р. голова уряду країни **Імре Надь**. Було ліквідовано концтабори, звільнено політв'язнів, зменшено обсяг капіталовкладень у важку промисловість. Селянам дозволили вихід із кооперативів. При цьому «угорський Сталін» М. Ракоші залишався на посаді керівника УПТ. Реформаторську діяльність голови уряду він не сприймав і чинив опір.

У 1955 р., переконавши керівництво СРСР у шкідливості перетворень голови уряду, М. Ракоші усунув І. Надя з посади й зупинив в Угорщині процес демократизації. Кризові явища в країні поступово наростали. Громадськість вимагала докорінних змін. У липні 1956 р. М. Ракоші усунули з посади «за станом здоров'я».

6 жовтня 1956 р. перепоховання праху репресованих владою в 1949 р. перетворилося на масштабну антикомуністичну маніфестацію. Ситуацію

Прапор Угорщини з вирізаним комуністичним гербом, що став символом революції 1956 р. Будапешт

? Що, на вашу думку, хотіли сказати цим учасники революції 1956 р. в Угорщині?

загострювали повідомлення про антикомуністичні виступи в Польщі. Окремі маніфестації переросли в народне повстання.

Керівництво країни звернулося з проханням про допомогу в його придушенні до радянського військового командування. 24 жовтня на вулицях Будапешта з'явилися радянські війська. У місті відбувалися збройні сутички, у результаті яких десятки угорців і радянських військових загинули.

Криваві події в Будапешті не зупинили Угорську революцію, а сприяли її поширенню. Радикальні елементи чинили на вулицях самосуди над представниками влади.

Наприкінці жовтня 1956 р. УПТ очолив представник реформаторських сил **Янош Кадар**. Одноразом І. Надь, перейшовши на бік повстанців, почав формувати багатопартійний уряд. Він підписав укази про припинення вогню й виведення радянських військ із Будапешта. Для учасників

збройного протистояння оголошувалася амністія. Усі ці заходи схвалили присутні в Угорщині представники СРСР.

Після виведення радянських військ у Будапешті відбувалися численні стихійні напади на осередки комуністів, а на їхніх керівників влаштовували справжнє полювання на вулицях. За цих умов США розглядали можливість втручання в події в Угорщині. Намагаючись випередити США, радянське керівництво здійснило військову інтервенцію в Угорщину.

Під час запеклих боїв у Будапешті протягом дев'яти днів Радянській армії чинили опір близько 15 тис. повстанців. Сили інтервентів, що переважали, придушили Угорську революцію. У боях загинуло близько 3 тис. угорців, а 19 тис. осіб було поранено.

У листопаді 1956 р. за допомогою радянських військ Я. Кадар та його прибічники повернулися до столиці країни й заявили про свою перемогу. І. Надь і його прихильники залишили Угорщину, а нова влада розпочала відновлення комуністичного режиму. Замість УПТ було створено **Угорську соціалістичну робітничу партію (УСРП)**, яку очолив Я. Кадар. Події 1956 р. комуністи назвали «спробою контрреволюції». Майже 1,5 тис. осіб, які брали в них участь, засудили до смертної кари, а 16 тис. осіб потрапили до в'язниці. У 1958 р. І. Надя після повернення до країни було страчено.

Однак Я. Кадар не лише карав, але і йшов на поступки. Він задовольнив значну частину вимог, які висувалися під час Угорської революції 1956 р. Розвиток важкої промисловості було вповільнено, діяльність сільськогосподарських кооперативів перевели на комерційну основу. Ці та інші досягнення УСРП назвали «побудовою основ соціалізму» в Угорщині.

У політичній сфері країна повернулася до однопартійної системи й закріпила в Конституції провідну роль УКП у суспільстві. Із 1967 р. в країні створювалися індивідуальні «виборчі округи», де на одне депутатське місце висувалося кілька кандидатів.

На початку 1968 р. в Угорщині розпочалася економічна реформа. Вона полягала в запровадженні в господарстві елементів ринкових відносин і зменшенні командно-адміністративних методів управління. Підприємства отримали певну самостійність, а працівники — матеріальну зацікавленість у результатах своєї праці. Проте на початку 1970-х рр. під тиском радянського керівництва економічну реформу було зупинено.

3 Болгарія. Зміни, що відбувалися в СРСР після смерті Й. Сталіна, спонукали керівництво БНР до оновлення своєї політики. Так, було ліквідовано трудові табори, пом'якшено норми законів щодо дисципліни працівників, підвищено зарплати та знижено ціни на товари. У зовнішній політиці розпочалася нормалізація відносин зі США, Югославією та Грецією.

У 1954 р. першим секретарем БКП став **Тодор Живков**. У 1956 р. із його ініціативи було засуджено прояви «культу особи», оголошено про повернення до «ленінських принципів» партійного життя в БКП і сприяння участі трудових колективів і громадських організацій у суспільному житті. Однак під впливом подій в Угорщині влада знову посилила боротьбу з проявами інакомислення.

У середині 1958 р. болгарські комуністи заявили про створення в країні матеріально-технічної бази соціалізму, а наступного року оголосили курс на прискорення економічного розвитку країни. Відповідно до нього в сільському господарстві розпочалося укрупнення кооперативів і оснащення їх технікою. Проте незважаючи на це, рівень сільськогосподарського виробництва ледь сягав довоєнних показників. Із 1962 р. Болгарія імпортувала зерно з Канади.

У промисловості з 1966 р. розпочали поступову заміну застарілої техніки та механізацію ручної праці. Ці зміни відбувалися відповідно до затвердженого комуністами перспективного плану розвитку країни на 1961—1980 рр. Він передбачав завершити будівництво в Болгарії соціалізму й розпочати перехід до комунізму. У 1962 р. завдяки підтримці СРСР Т. Живков очолив уряд країни, а через дев'ять років став також головою Державної ради БНР. Так, у його руках опинилися всі головні посади в країні.

4 Румунія. Після початку в СРСР десталінізації румунське керівництво було змушене визнати існування в країні проявів сталінізму й заявити, що розпочне з ними боротьбу. Однак процес подолання сталінізму обмежився усуненням його зовнішніх проявів. У 1956 р. КПР заявила,

що ліквідувала всі прояви «культу особи», а порушень законності в Румунії не було, тому в реабілітації немає потреби. Фактично все завершилося зміною назв вулиць і навчальних закладів із російських на румунські.

Під час Угорської революції 1956 р. керівництво країни, побоюючись, що до виступів приєднаються румунські мадяри, посилило тиск на цю національну групу. Румунія повністю підтримала радянську інтервенцію до Угорщини. Будь-які зв'язки місцевих мадяр з Угорщиною заборонили. Під приводом боротьби з угорським націоналізмом було закрито багато мадярських навчальних закладів і ліквідовано Угорський національний район.

Наприкінці 1950-х рр. відносини Румунії із СРСР ускладнилися через намагання радянського керівництва запровадити господарську спеціалізацію країн — членів РЕВ. Відповідно до неї Румунія мала стати постачальником сировини та сільськогосподарської продукції.

На початку 1960-х рр. у середовищі румунських комуністів сформувалося нове покоління. Воно виступало за побудову в країні «національного комунізму», рівноправні відносини з усіма соціалістичними країнами без пріоритетних відносин із СРСР.

У 1965 р. прибічника концепції «національного комунізму» **Ніколае Чаушеску** обрали новим лідером РРП, яка змінила назву на **Румунську комуністичну партію (РКП)**. Також було змінено назву країни на **Соціалістичну Республіку Румунія (СРР)**. На початку своєї діяльності Н. Чаушеску мав високий рівень підтримки в країні. Цьому сприяла стабільна ситуація в економіці, а також загравання з національними почуттями румунського народу.

Однак економіка розвивалася екстенсивним шляхом. Усі кошти спрямовувалися на розвиток промисловості, а сільське господарство фінансувалося за залишковим принципом.

Майже всі міжнародні домовленості й угоди серед країн «соціалістичного табору» супроводжувалися «особливою румунською думкою». Країни Заходу вважали Румунію за її позицію стосовно РЕВ та ОВД «дисидентом серед союзників Москви». Унаслідок цього Румунія отримала від Заходу режим найбільшого сприяння в торгівлі й можливість брати позики на пільгових умовах.

Політика лавірування між СРСР і Заходом дозволяла Н. Чаушеску утримувати владу в країні й демонструвати радянському керівництву, що чинити на нього тиск не варто. Так, у 1968 р. Н. Чаушеску засудив окупацію Чехословаччини

Н. Чаушеску на мітингу проти введення радянських військ до Чехословаччини. Бухарест (Румунія). 1968 р.

військами ОВД і здобув схвалення своєї позиції на Заході. Це дозволило йому перейти в наступ проти опонентів усередині країни в 1969 р.

У 1971 р. керівництво румунських комуністів заявило, що йтиме власним шляхом, будуючи в країні всебічно розвинене соціалістичне суспільство.

5 Чехословацьчина. Процеси десталінізації в СРСР сприяли певній політичній лібералізації в ЧСР. Активізувалася діяльність громадських організацій і католицької церкви. Розпочалися дискусії стосовно попередньої політики **Комуністичної партії Чехословацьчини (КПЧ)** та її бачення перспектив розвитку країни.

У 1956 р. керівництво КПЧ засудило сталінізм і його прибічників у партії. Було здійснено досить обережні й обмежені кроки з децентралізації управління економікою країни. Під впливом подій 1956 р. в Угорщині та Польщі КПЧ посилила тиск на тих, хто вимагав її оновлення. Однак саме в цей час у країні поширювалося розчарування в соціалістичних ідеях та їх втіленні в життя комуністами. Під впливом цього посилювалася критика правлячого режиму й усвідомлення необхідності демократизації суспільного життя.

У 1960 р. Національні збори прийняли нову Конституцію, яка проголосила завершення побудови соціалістичного суспільства. Назву країни було змінено на **Чехословацьку Соціалістичну Республіку (ЧССР)**. Водночас Конституція фактично ліквідувала словацькі вищі органи влади. Усіма питаннями життя Словацьчини керували з Праги. Словацьчина у складі єдиної держави із Чехією не отримала політичної та державної рівноправності.

На початку 1960-х рр. керівництво КПЧ ініціювало розробку економічної реформи. У її основі були поступова ліквідація централізованого планування й контрольований перехід до ринкових відносин. У 1965 р. реформу затвердили.

За цих умов у керівних колах чеських і словацьких комуністів з'явилися прибічники створення нових моделей «соціалістичної демократії», що відповідали економічним реформам. Поширення цих поглядів призвело до того, що в другій половині 1960-х рр. у країні виник громадський рух за поглиблення реформ в економічній і політичній сферах із

Демонстрація із плакатом «Ніколи із СРСР!» — перефразування комуністичного гасла «Навіки із СРСР!». Карлові Вари (Чехословацьчина). 1968 р.

? Чим, на вашу думку, була обумовлена поява таких гасел?

«Соціалізм із людським обличчям» — вислів, яким характеризували спробу реформування комуністичного режиму в Чехословаччині в 1968 р. під час «Празької весни». У широкому розумінні — спроба поєднати соціалістичні ідеї з елементами демократичного суспільства.

«Празька весна» 1968 р. — період політичної лібералізації і суспільно-політичних реформ у Чехословаччині в січні—серпні 1968 р., спрямованих на побудову «соціалізму з людським обличчям».

метою побудови «соціалізму з людським обличчям». Так обґрунтовував необхідність реформування існуючого комуністичного режиму в країні його прибічник **Александр Дубчек**.

Із 1966 р. розпочалося здійснення економічної реформи. Однак керівництво КПЧ, очолюване президентом країни **Антоніном Новотним**, відверто гальмувало її. Влада перейшла до репресій, заявивши, що «демократія та свободи мають свої межі».

У жовтні 1967 р. в Празі розпочалися студентські демонстрації, учасники яких вимагали демократизації суспільства. Застосування проти них владою силових методів різко засудили в суспільстві.

Країну та її керівництво охопила криза. У січні 1968 р. противника демократизації **А. Новотного** усунули з посади першого секретаря ЦК КПЧ та обрали на його місце реформатора **А. Дубчека**. Однак **А. Новотний** зберіг посаду президента ЧССР. Події, які відбувалися в країні після цього, увійшли в історію як «**Празька весна**» 1968 р.

Зміни, які збиралися здійснити реформатори, мали на меті усунути деформацію соціалізму й демократизувати суспільне життя. Одним із важливих питань вони також вважали вирішення проблеми стосовно прав Словаччини. У березні 1968 р. було скасовано цензуру, що сприяло підйому громадської активності. З'явилися нові громадсько-політичні об'єднання, набув поширення рух «профспілки без комуністів». Словачину охопив національний рух.

Одночасно в середовищі КПЧ загострилося протистояння між прибічниками і противниками реформ. Під тиском громадськості **А. Новотний** залишив посаду президента. На кінець березня реформатори обіймали більшість державно-політичних посад у країні.

Радянське керівництво, занепокоєне зростанням популярності реформаторів, чинило відвертий тиск, вимагаючи від чехословацького керівництва згорнути реформи. При цьому воно спиралося на чехословацьких неосталіністів, що вважали реформаторів ревізіоністами, завдяки яким країна «втрачає завоювання соціалізму».

Повне несприйняття дій реформаторів у Чехословаччині обумовило рішення СРСР та його союзників зупинити цей експеримент силовими заходами. 21 серпня 1968 р. розпочалося введення до ЧССР військ ОВД (крім Румунії) для «захисту соціалістичних цінностей». Майже 500-тисячна армія ОВД безперешкодно окупувала Чехословаччину. За наказом президента **Людвіка Свободи** чехословацька армія не чинила опору.

Серед населення країни окупація викликала обурення. У стихійних акціях протесту загинули десятки осіб. Керівників-реформаторів на чолі з А. Дубчеком заарештували й відправили до Москви.

Л. Свободі й тим, кого радянське керівництво залишило на посадах, нав'язали «програму виходу з кризової ситуації». Радянські війська на території країни «тимчасово» залишилися. Країну перетворили на федерацію Словацької і Чеської республік. Усі реформи попереднього керівництва скасували. Окупацію Чехословаччини, крім країн Заходу, застали і соціалістичні країни — Югославія, Румунія, Албанія та Китай.

Окупація країни зупинила спробу реформування запровадженої сталінської моделі соціалізму. Новим керівником чеських комуністів обрали прибічника неосталінізму **Густава Гусака**. Режим, який встановився в країні, назвали «нормалізацією». У її основі було досягнення стабілізації за відновлення керівної ролі КПЧ у суспільстві й дотримання «принципів марксизму-ленінізму». Здійснюючи «нормалізацію», нове керівництво розгорнуло боротьбу проти «антикомуністичної ідеології та пропаганди». Із 1969 р. в Чехословаччині відновили цензуру. Розпочалися переслідування прибічників реформ і критиків влади. Активним прихильникам реформ заборонили професійну діяльність, 117 письменників позбавили можливості друкувати свої твори. Близько 40 % працівників театральних установ звільнили без права працювати за фахом. Лише протягом 1969 р. з країни через переслідування емігрувало близько 140 тис. осіб.

6 Югославія. Головними напрямками розвитку країни в середині 1950-х рр. керівництво СКЮ вважало десталінізацію, демократизацію, децентралізацію, дебіюрократизацію, розвиток ринкової економіки й співробітництво з країнами Заходу. Однак в умовах розгортання «холодної війни» здійснити ці плани в повному обсязі воно не могло. При цьому плани комуністів щодо будівництва в Югославії «самоврядного соціалізму» в суспільстві сприймали не всі. Тому, проголошуючи курс на демократизацію, югославське керівництво застосовувало репресії проти незгодних із його політикою.

У другій половині 1950 — на початку 1960-х рр. економіка Югославії демонструвала високі темпи розвитку. У промисловості щорічний приріст продукції становив 14 %. Успішно залучалося до товарно-грошових відносин сільське господарство. Водночас виникли суперечності між республіками федерації, економічний розвиток яких відрізнявся. Багатші прагнули більшої господарської самостійності, бідніші — державної допомоги. Дискусії з питань обсягів і сутності їх самоврядування поступово набували націоналістичного забарвлення.

Відповідно до нової Конституції 1963 р. держава змінила назву на **Соціалістичну Федеративну Республіку Югославія (СФРЮ)**. У 1965 р. в країні розпочалася масштабна економічна реформа. Вона передбачала перехід

до інтенсивних методів господарювання, активну участь у міжнародному поділі праці, підвищення продуктивності праці та інші заходи, спрямовані на якісне оновлення економіки. При цьому права й самостійність суб'єктів федерації суттєво розширювалися. У результаті здійснення економічної реформи на початок 1970-х рр. Югославія досягла рівня середньорозвинених країн Європи. Однак негативним її наслідком стало збільшення відмінностей у рівні економічного й культурного розвитку суб'єктів федерації.

Модель «самоврядного соціалізму» пом'якшувала прояви комуністичного режиму в країні. Однак існуючий устрій зберігав авторитарні риси, які перш за все проявлялися в «культі особи» Й. Броз Тіто.

Після відкриття кордонів СФРЮ в 1967 р. позбавилися контакти країни із Заходом. Це сприяло докорінним змінам у суспільній свідомості громадян (перш за все молоді). У травні 1968 р. країну охопили демонстрації студентства, яке вимагало подальшої демократизації суспільно-політичного життя. Для їх придушення влада застосувала силові методи. Однак це не зупинило рух за демократизацію. У різних регіонах країни він часто поєднувався з національними вимогами. У 1970 р. акції протесту під гаслами «відродження Хорватії» охопили республіку. Оцінюючи ситуацію, Й. Броз Тіто заявив, що «Югославія опинилася на порозі міжетнічної громадянської війни». Лише восени 1971 р. органи правопорядку змогли придушити виступи хорватської опозиції.

Висновки

- ▶ У другій половині 1950 — 1960-х рр. у країнах Центрально-Східної Європи, де встановилися комуністичні режими, виникли кризи.
- ▶ Спроби модернізації існуючих моделей розвитку викликали протидію з боку керівництва СРСР і жорстоко придушувалися.
- ▶ Югославія, відмовившись від сталінської моделі соціалізму, реалізувала власну концепцію «самоврядного соціалізму».

Запитання та завдання

1. У якому місті Польщі в червні 1956 р. відбулися робітничі страйки й багатотисячна маніфестація? 2. Якою була кількість жертв серед повстанців під час Угорської революції 1956 р.? 3. Коли секретарем БКП став Т. Живков? 4. Назвіть привід, який використала румунська влада для ліквідації Угорського національного району. 5. Що таке «Празька весна»? 6. Які події Й. Броз Тіто характеризував як переддень міжетнічної громадянської війни?

7. Розкрийте особливості прояву кризи комуністичного режиму в тогочасній Польщі. 8. Визначте й розкрийте характерні риси розвитку Угорщини в цей період. 9. Порівняйте розвиток комуністичних режимів у Болгарії та Румунії. 10. Охарактеризуйте спроби модернізації суспільно-політичного устрою та радянську інтервенцію в Чехословаччині. 11. Чим розвиток тогочасної Югославії відрізнявся від розвитку інших країн Центрально-Східної Європи?

12. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Етичні принципи, притаманні людині, що бореться з владою в країні (на прикладах діячів антикомуністичної опозиції в тогочасних країнах Центрально-Східної Європи)». **13.** Складіть таблицю «Країни Центрально-Східної Європи в другій половині 1950 — 1960-х рр.».

Країна	Особливості розвитку

14. Виступаючи на чеському телебаченні в липні 1968 р., А. Дубчек закликав здійснювати політику, щоб «соціалізм не втратив своє людське обличчя». Висловіть свою думку про те, якою має бути політика прибічників будь-якої ідеології, щоб вона не втратила своє людське обличчя. **15.** До уроку узагальнення знань за розділом підготуйте навчальний проект «"Празька весна" 1968 р.».

§ 11. Країни Центрально-Східної Європи в 1970—1980-х рр.

1. Наведіть приклади кризових явищ у розвитку країн Центрально-Східної Європи в 1950—1960-х рр. **2.** Які передумови до повалення комуністичних режимів у регіоні формувалися в цей час? **3.** Якими були особливості розвитку України в 1970—1980-х рр.?

Польща. Зміна керівництва ПОРП після подій грудня 1970 р. не принесла заспокоєння в країну, яка очікувала на реальні зміни. У 1971 р. нові страйки робітництва відбулися в Щецині та Лодзі. ПОРП, ураховуючи настрої суспільства, висунула гасло «модернізації Польщі».

Для реалізації цих планів було вирішено скористатися технологіями та кредитами країн Заходу. Загальна сума кредитів, отриманих Польщею в 1970-х рр., перевищила 24 млрд доларів. Одночасно це сприяло зменшенню напруженості у відносинах із країнами Заходу. У промисловості поряд із новим обладнанням закуповувалися ліцензії на випуск готової продукції. В аграрній сфері скасовували обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції. Громадянам дозволили створювати малі підприємства, полегшили виїзд за кордон. Завдяки цим та іншим заходам національний дохід зріс на 10 %. Матеріальне становище населення покращилося. ПОРП заявила, що країна розпочала створення «розвиненого соціалістичного суспільства».

Однак досягнуті успіхи не змінювали сутності радянської моделі розвитку й значною мірою були результатом іноземних запозичень, які необхідно було повертати. Болючого удару Польщі завдала також світова енергетична криза 1974—1975 рр.

У 1975 р. Польщу, неспроможну сплачувати відсотки за своїми боргами, оголосили країною-банкрутом. Ситуацію суттєво ускладнила

Лех Валенса. 1981 р.

необхідність імпортувати продовольство після неврожаїв 1974—1975 рр.

У другій половині 1970-х рр. становище в Польщі погіршувалося. Поштовхом до активізації опозиційних настроїв серед різних суспільних верств стали робітничі страйки й демонстрації, що відбулися в деяких містах Польщі в червні 1976 р. Поступово в країні сформувався легальний опозиційний рух.

Економічна ситуація в Польщі залишалася складною. Зменшувався національний дохід. Унаслідок цього матеріальне становище населення постійно погіршувалося, полиці магазинів порожніли. Натомість процвітали спекуляція й «чорний ринок». Польське керівництво на

чолі з Е. Гереком демонструвало повну нездатність змінити ситуацію.

У середині 1980 р. Польщу охопила системна соціально-економічна та політична криза. Відбувалися страйки, у яких брали участь понад 700 тис. осіб. Страйкарі Гданська, Гдині й Сопота утворили Міжзаводський страйковий комітет, який очолив **Лех Валенса**. Такі комітети виникли і в інших містах. У серпні 1980 р. керівництво ПОРП пішло на поступки страйкарям і погодилося на створення незалежних профспілок, здійснення економічних реформ, підвищення заробітної плати, обмеження цензури тощо. Проте страйки не припинялися. Економіка занепадала. Країна опинилася на межі повного економічного краху. У вересні 1980 р. Е. Герека усунули з посади й обрали нове керівництво ПОРП, яке очолив **Станіслав Каня**. 17 вересня 1980 р. у Гданську незадоволені існуючим у країні режимом заснували **Незалежну самоврядну професійну спілку «Солідарність»** на чолі з Л. Валенсою. Через рік вона налічувала 10 млн членів. Хоча профспілка насамперед проголошувала себе захисником інтересів робітництва, насправді вона прагнула повалення комуністичного режиму.

Водночас «Солідарність» намагалася стримувати ситуацію, щоб не дати СРСР приводу ввести до Польщі війська. У країні стрімко поглиблювалася економічна криза, поширювалися страйки й мітинги. Влада в усьому звинувачувала страйкарів, а ті — уряд. У квітні 1981 р. в Польщі запровадили карткову систему розподілу м'ясопродуктів. Восени 1981 р. в умовах загострення кризи новим керівником ПОРП обрали прибічника жорсткого курсу, міністра оборони ПНР, генерала **Войцеха Ярузельського**. Відбулося це в умовах, коли СРСР та керівництво ОВД розглядали можливість інтервенції до Польщі.

13 грудня 1981 р. В. Ярузельський запровадив у країні воєнний стан. Кілька тисяч опозиціонерів (переважно із «Солідарності») затримали й розмістили в майже 50 спеціально обладнаних таборах. Воєнний стан передбачав численні обмеження політичних і громадянських прав населення країни.

Запровадження воєнного стану тимчасово послабило гостроту політичного протистояння в Польщі. Країни Заходу у відповідь застосували проти неї та СРСР економічні санкції. Ватикан і США уклали таємну угоду про політичну підтримку польської опозиції.

В. Ярузельський розпочав у країні широку економічну реформу. Вона передбачала запровадження самофінансування, самоврядності й господарської самостійності підприємств.

Тим часом «Солідарність», хоча й була ослаблена переслідуваннями владою, продовжувала діяльність в умовах підпілля. Країни Заходу надавали їй матеріальну допомогу на підтримку активістів підпілля та їхніх родин. Водночас у Польщі військова влада з 1982 р. поступово пом'якшувала свій режим. Було звільнено частину інтернованих, скасовано комендантську годину тощо.

У липні 1983 р. воєнний стан скасували. Однак у польських в'язницях залишалося понад 200 опозиціонерів, а близько 5 тис. осіб вимушено перебували за кордоном. Комуністична влада не змогла нормалізувати ситуацію в економіці. У 1983 р. країна перебувала у стані економічної стагнації.

Процеси «перебудови», які з 1985 р. розпочалися в СРСР, сприяли активізації суспільно-політичного життя в Польщі. Висунуті в 1986 р. ПОРП гасла оновлення соціалістичних відносин не здобули підтримки народу. У 1988 р. вона офіційно визнала свою нездатність змінити на краще ситуацію в країні.

У лютому—квітні 1989 р. у Варшаві проходили засідання «круглого столу» представників ПОРП, римо-католицької церкви й «Солідарності», за результатами яких прийняли документи з реформування країни. У політичній сфері призначили вибори до нового парламенту й запровадили посаду президента. Фактично це започаткувало демонтаж тоталітарної комуністичної політичної системи в країні. Першим президентом Третьої Речі Посполитої в 1989 р. обрали В. Ярузельського.

Уряд «національної відповідальності» очолив радник «Солідарності» Т. Мазовецький. Нова влада розпочала демонтаж комуністичного устрою Польщі. Наприкінці 1989 р. країна отримала нову назву — Республіка

Мітинг прихильників профспілки «Солідарність». Варшава (Польща). 1981 р.

«Перебудова» — загальна назва сукупності політичних та економічних реформ, що проводилися в СРСР у 1985—1991 рр. Складові цієї політики у внутрішньополітичній сфері — гласність та демократизація, в економіці — запровадження елементів ринкових відносин, у зовнішній політиці — нормалізація відносин із країнами Заходу.

Періодизація історії Польської держави

Назва	Період
Перша Річ Посполита	1569—1795 рр.
Друга Річ Посполита	1918—1939 рр.
Польська Народна Республіка	1944—1989 рр.
Третя Річ Посполита (Республіка Польща)	1989 р. — до сьогодні

Польща. Из Конституції вилучили статті про керівну роль ПОРП, дружбу із СРСР, соціалістичну державу й соціалізм.

Из січня 1990 р. відповідно до заходів із реформування економіки розпочалося здійснення нової програми. Міністр фінансів **Лешек Бальцерович**, що був прибічником принципів монетаризму, запровадив план найшвидшого переходу від планової державної до

ринкової економіки з приватною власністю, що отримав назву «**шокова терапія**» («план Бальцеровича»). Він передбачав лібералізацію цін, замороження заробітної плати, девальвацію злогого, приватизацію державної власності, лібералізацію торгівлі тощо.

У 1990 р. сталися дві важливі політичні події: ПОРП заявила про саморозпуск і В. Ярузельський достроково склав президентські повноваження. Новим президентом у грудні 1990 р. населення країни обрало Л. Валенсу.

2 Угорщина. Після згортання економічної реформи ситуація в Угорщині поступово погіршувалася. Зростання заборгованості країни західним кредиторам у поєднанні з неефективною економікою призвело до формування кризової ситуації та падіння життєвого рівня населення. У наступному десятилітті становище в економіці лише ускладнювалося. Політичне життя Угорщини також набувало застійного характеру.

На середину 1980-х рр. країна вичерпала можливості екстенсивного розвитку й потребувала якісного оновлення. Угорщина суттєво поступалася країнам Заходу за рівнем розвитку, а її зовнішня заборгованість на 1989 р. досягла 20 млрд доларів. Під впливом процесів «перебудови», що відбувалися в СРСР, й оновлення в інших країнах «соціалістичного табору» в країні активізувалася критика існуючого режиму. Из середини 1988 р. в Угорщині виникали різні за політичною спрямованістю організації та рухи. Деякі з них відверто закликали до демонтажу комуністичного режиму й повернення до парламентської демократії. Таким чином, у ситуації, коли комуністи не чинили перешкод змінам, багатопартійність в угорському суспільстві стала реальністю.

У жовтні 1989 р. країна отримала нову назву — **Угорська Республіка**. В економіці країни розпочалося повернення до ринкових механізмів її функціонування. Того ж року УСРП змінила назву на **Угорську соціалістичну партію (УСП)** і заявила про остаточний розрив зі сталінізмом.

У березні 1990 р. відбулися багатопартійні вибори до Державних зборів. УСП отримала на них 9 % голосів виборців. Ця подія завершила період існування комуністичного режиму в Угорщині.

3 Болгарія. Основою комуністичного режиму в тогочасній Болгарії залишалася сталінська модель соціалізму. У прийнятій у 1971 р. Конституції країна проголошувалася соціалістичною державою, а БКП — керівною силою суспільства. Усі важелі влади утримував у своїх руках її керівник Т. Живков. Складалося враження, що ситуація в Болгарії стабільна, проте кризові явища поступово накопичувалися. Зниження життєвого рівня населення обумовлювало зростання невдоволення особистою владою Т. Живкова, яка мала ознаки авторитарного режиму.

Через необхідність сплатити 4,4 млрд доларів зовнішнього боргу в енергетиці Болгарії виникла криза. Запровадження графіків постачання електроенергії населенню викликало обурення більшості болгарського суспільства.

Відображенням загострення суспільно-політичної кризи й набуття нею системного характеру стала поява опозиційних організацій, які діяли в підпіллі або за кордоном. Це були «Вільна і незалежна Болгарія», «Болгарська ліга прав людини», «Соціал-демократична партія», «Болгарський національний фронт» та інші.

Визначальними для долі режиму Т. Живкова стали процеси «перебудови», що розпочав у 1985 р. в СРСР М. Горбачов. Т. Живков одразу заявив про несприйняття змін, які відбувалися в СРСР, і непотрібність їх для Болгарії. Однак уже в 1987 р. керівники БКП заговорили про необхідність «перебудови» болгарського суспільства на засадах самоврядування. Проте режим Т. Живкова, намагаючись не втратити владу, діяв досить непослідовно. У результаті темпи зростання економіки в 1989 р. порівняно з 1988 р. знизилися більш ніж на 12 %. Проявом наростання невдоволення населення стали демонстрації, мітинги й поява нових громадських рухів.

Поштовхом до політичних змін у Болгарії наприкінці 1989 р. стали революційні перетворення, які відбувалися в інших країнах Центрально-Східної Європи. У листопаді 1989 р. під тиском прибічників реформ у середовищі БКП Т. Живков подав у відставку. Новим керівником став комуніст-реформатор **Петар Младенов**.

У січні 1990 р. Народні збори під тиском громадськості скасували статтю Конституції, що БКП є «керівною силою в суспільстві й державі». Навесні того ж року БКП змінила назву на **Болгарську соціалістичну партію (БСП)**.

У серпні 1990 р. президентом Болгарії обрали одного з лідерів опозиціонерів **Желю Желева**. У листопаді того ж року Великі народні збори затвердили нову назву країни — **Республіка Болгарія**.

4 Румунія. У 1970-х рр. Н. Чаушеску активно формував у країні режим особистої влади. Майже всі головні посади в Румунії обійняли представники його родинного клану, який становив понад 40 осіб. «Культ особи» Н. Чаушеску набув значних масштабів. Від дитячих садочків до

«добровільних» багатотисячних хорів на майданах усе румунське населення вихваляло «батька й матір усієї країни, усього народу», як називали Н. Чаушеску та його дружину Єлену. При цьому життєвий рівень населення стрімко знижувався навіть порівняно з іншими країнами «соціалістичного табору».

У другій половині 1970 — на початку 1980-х рр. унаслідок політики клану Н. Чаушеску країна опинилася в глибокій кризі. Економіка перебувала у стагнації. Зовнішня заборгованість країнам Заходу на середину 1980-х рр. досягла 11 млрд доларів. Народ цинічно ошукували, повідомляючи про досягнуті успіхи. Із 1982 р. в Румунії запровадили нормування продуктів харчування, споживання газу, палива й електроенергії. Взимку температура у квартирах пересічних румунських сімей становила 10—12 градусів. Режим «вождя всіх румунів» категорично відкидав можливість будь-яких змін.

На середину 1980-х рр. глибока криза охопила всі сфери життя Румунії. Серед населення запанували апатія і зневіра. Після початку процесів оновлення в інших країнах «соціалістичного табору» Н. Чаушеску заявив, що Румунії вони не потрібні. Ситуацію в країні ускладнювала відсутність організованої опозиції через репресії влади. Проте з кінця 1987 р. в різних районах Румунії періодично спалахували протести. Луннали гасла: «Дайте тепло!», «Нагодуйте населення!», «Геть диктатуру!» та «Геть Чаушеску!». Усі виступи жорстоко придушувалися.

У грудні 1989 р. влада придушила протести в місті Тімішоара у Трансильванії, унаслідок чого загинуло понад 100 осіб. Ці криваві події викликали обурення в усій країні. Для приборкання виступів на вулиці вивели війська й танки, що спричинило велику кількість жертв. Н. Чаушеску з дружиною на вертольоті втік із Бухареста. Біля міста Тирговіште їх схопили й після таємного двогодинного суду розстріляли. У багатьох містах Румунії тривали запеклі вуличні бої, у яких загинули тисячі осіб.

23 грудня 1989 р. новоутворений Фронт національного порятунку (ФНП) заявив про повалення режиму Н. Чаушеску й розпуск КПР. У травні 1990 р. в Румунії відбулися перші вільні парламентські вибори. На них перемогу здобув ФНП, отримавши 85 % голосів виборців. Президентом країни було обрано голову ради ФНП Йона Ілієску. Нова влада у важких умовах суспільного протистояння розпочала економічні й політичні реформи.

У 1991 р. парламент прийняв, а населення країни на всенародному референдумі схвалило нову Конституцію. Румунія оголошувалася

Протести проти режиму Н. Чаушеску. До портрета диктатора домальовані гітлерівські вуса. Тімішоара (Румунія). 1989 р.

національною, унітарною, правовою, демократичною і соціальною державою із формою правління у вигляді президентської республіки.

5 Чехословаччина. У Чехословаччині 1970-ті рр. стали періодом реваншу консервативних компартійних сил. Політичний курс режиму Г. Гусака, який очолював КПЧ, а з 1975 р. став президентом Чехословаччини, заводив країну у глухий кут.

Із другої половини 1970-х рр. у чехословацькій економіці з'явилися ознаки кризи. Темпи приросту промислового виробництва й національного доходу щорічно знижувалися. У 1980-х рр. посилилося технічне відставання від країн Заходу. Незважаючи на ці негативні тенденції, держава уникала зовнішніх позик і посідала друге місце за життєвим рівнем населення серед країн «соціалістичного табору». Поступово економіка Чехословаччини увійшла у фазу стагнації.

У суспільному житті влада переслідувала будь-які прояви вільнодумства. Однак зупинити їх поширення вона не могла. Із 1976 р. відбувся підпільний випуск самвидавських опозиційних видань. Наприкінці 1977 р. з'явилася декларація «Хартії 77» — опозиційної групи, що намагалася протидіяти свавіллю комуністичного режиму. Цей документ підписали 800 опозиціонерів. Вони вимагали демократизації суспільного життя в країні.

«Перебудова» в СРСР посилила в чехословацькому суспільстві сподівання на зміни в країні. Проте в 1986 р. керівництво КПЧ заявило, що необхідності переглядати свою політику немає. Г. Гусак і його прибічники все більше втрачали підтримку в партії та серед населення. КПЧ демонструвала нездатність до реформування, навіть коли сусідні Польщу й Угорщину охопили процеси оновлення. До остаточної дискредитації призвели гучні політичні скандали, пов'язані з керівництвом КПЧ, які відбулися в 1988 р.

Це створило сприятливі умови для активізації діяльності громадянської опозиції. До її масових заходів приєднувалися десятки тисяч учасників. Восени 1989 р. відозва опозиції з вимогами до влади «Де кілька слів» зібрала 40 тис. підписів. Ситуація в країні набула критичного характеру.

Восени 1989 р. в Чехословаччині відбулися події, які увійшли в історію як «оксамитова революція». Застосування владою сили проти 15-тисячної студентської демонстрації у Празі викликало в країні обурення. Наступні акції протесту призвели до падіння в Чехословаччині комуністичного режиму. За висловом

Виставка «Ми не могли мовчати. Люди Хартії 77». Прага (Чехія). 2017 р.

? Чому, на вашу думку, виставка мала таку назву?

у пресі, «те, на що полякам знадобилося десять років, угорцям — десять місяців, східним німцям — десять тижнів, чехи і словаки здійснили за десять днів!».

Наприкінці листопада 1989 р. з Конституції вилучили статтю про керівну роль КПЧ у країні, а в грудні Г. Гусак залишив посаду президента. Новим президентом став дисидент, засновник руху «Хартія 77» **Вацлав Гавел**.

«Оксамитовою», або «ніжною», революцією події в Чехословаччині називають через те, що багатотисячні протести відбувалися дуже організовано, а комуністичний режим було ліквідовано майже без конфліктів. Це пояснювалося перш за все демократичними традиціями, загальним прагненням змін населенням країни тощо.

У 1990 р. країна змінила назву на **Чеську і Словацьку Федеративну Республіку (ЧСФР)**, стрімко розпочала розбудову держави і демократизацію всіх сфер суспільного життя.

Югославія. Події в Хорватії 1970—1971 рр. спонукали владу вдосконалити устрій федеративної держави. Нова Конституція 1974 р. дещо змінила її структуру. Довічним президентом країни став **Й. Броз Тіто**. Однак недоліки концепції «самоврядного соціалізму» і перш за все неефективність «виробничого самоврядування» дедалі більше гальмували розвиток країни.

Смерть **Й. Броз Тіто** у травні 1980 р. стала рубіжною подією для розвитку Югославії, яка фактично трималася на його авторитеті. У 1980-х рр. у країні спалахнула криза, що поширилася на міжнародні відносини, економічну і політичну сфери.

Найбільш небезпечною для країни була міжетнічна складова кризи. У 1981 р. автономний край **Косово** охопили мітинги й демонстрації під гаслами «Косово — республіка!», які проводили різні етнічні громади. Сербі й чорногорці на цей час становили в Косові 8 % населення. Переважали албанці та інші народи ісламської віри. Саме події в Косові започаткували розпад Югославської федерації, а ситуація в країні призвела до дестабілізації становища в усій країні.

Проблема в Косові сприяла відродженню сербського національного руху. У 1986 р. керівництво Союзу комуністів Сербії (СКС), очолюване **Слободаном Мілошевичем**, висунуло вимогу обмежити права автономії. Усі заходи союзного уряду з нормалізації ситуації в Косові були марними. Щорічно дедалі більше сербів і чорногорців залишали край.

Наприкінці 1988 р. акції протесту проти політики Сербії охопили Воеводину. Усе це свідчило про недієздатність федерації. У відповідь на протести сербська влада позбавила Косово і Воеводину прав автономії. Це викликало опір косовських албанців. У Сербії спалахнули мітинги із

закликами покарати сепаратистів у Косові. Конфлікт ускладнювався. На тлі міжетнічного протистояння загострювалася ситуація в економіці. Союзний уряд розпочав реформування економіки Югославії, наближаючи її до економічної моделі країн Заходу. Однак єдину федеративну державу він прагнув зберегти. Оскільки республіканські етнополітичні клани в цьому зацікавлені не були, реформа фактично зупинилася.

У 1990 р. СКЮ розпався. Це стало провісником розпаду федерації, оскільки він був основою її державної структури.

Висновки

- ▶ У 1970—1986 рр. кризові явища в країнах Центрально-Східної Європи набули системного характеру.
- ▶ Системні кризи стали передумовою для демонтажу комуністичних режимів у країнах регіону.
- ▶ Різні шляхи повалення комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи були обумовлені характером їхньої політики та особливостями антикомуністичної опозиції.

Запитання та завдання

1. Коли в Польщі виникла Незалежна самоврядна професійна спілка «Солідарність»? **2.** Яку назву отримала Угорщина в 1989 р.? **3.** Хто став президентом Болгарії в серпні 1990 р.? **4.** Яка політична сила здобула перемогу на парламентських виборах 1989 р. в Румунії? **5.** Чому події 1989 р. в Чехословаччині називають «оксамитовою революцією»? **6.** Конфлікт у якому автономному краї започаткував розпад Югославської федерації?

7. Як виникла системна криза й було повалено комуністичний режим у Польщі? **8.** Порівняйте процеси наростання кризових явищ і повалення комуністичних режимів в Угорщині та Болгарії. **9.** Чим події, що відбувалися в тогочасній Румунії, відрізняються від подій в інших країнах Центрально-Східної Європи? **10.** Охарактеризуйте процес формування передумов, перебіг і результати «оксамитової революції» в Чехословаччині. **11.** Визначте та розкрийте особливості розвитку Югославії в цей період.

12. Складіть таблицю «Країни Центрально-Східної Європи в 1970—1980-х рр.».

Назва країни	Як формувалася системна криза правлячого режиму	Як було повалено комуністичний режим	Особливості демонтажу комуністичного режиму

13. До уроку узагальнення знань за розділом підготуйте навчальний проект за темою «Роль лідерів у трансформаційних процесах у країнах Центрально-Східної Європи на межі 1980—1990-х рр. (на прикладі одного діяча або діячки)». **14.** Книгу болгарського опозиціонера, філософа Ж. Желева «Фашизм» було заборонено в комуністичній Болгарії за виявлену в ній автором схожість між фашистською диктатурою і соціалістичним устроєм. Чи можливо, на вашу думку, визначити спільні риси цих двох політичних режимів? Обґрунтуйте свою точку зору. Виконайте завдання, працюючи в малих групах.

§ 12. Країни Центрально-Східної Європи в 1990-х рр. — на початку ХХІ ст.

1. Якими були спільні риси й особливості демонтажу комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи? 2. Що ви знаєте про відносини сучасної України з державами регіону? 3. Якими були особливості розвитку України після 1991 р.?

Польща. В економіці посткомуністичної Польщі початок 1990-х рр. був складним періодом. Рухатися вперед їй допомогли західні кредитори, які скасували 50 % зовнішнього боргу країни, що дорівнював 33 млрд доларів. Розгортанню **трансформаційних процесів** у країні сприяла міжнародна ситуація: крах комуністичних режимів в інших країнах Центрально-Східної Європи, ліквідація РЕВ та ОВД, розпад СРСР й утворення незалежних України, Білорусі та Росії. Польща обрала західний напрям розвитку. У 1991 р. вона стала членом Ради Європи й уклала угоду про співробітництво з ЄС. Країни Заходу скасували для Польщі візовий режим.

2 грудня 1991 р. Польща першою визнала незалежність України. Наступного року було підписано польсько-український договір про добросусідство, дружні відносини та співпрацю. У 1993 р. виник постійний польсько-український Консультативний комітет, що сприяв розвитку міждержавного співробітництва. На сучасному етапі Польща активно підтримує європейську інтеграцію України, вважаючи, що це відповідає національним інтересам нашої держави.

У жовтні 1992 р. було прийнято «малу конституцію», відповідно до якої Польща стала президентсько-парламентською республікою. Того ж року вона, як і інші країни регіону, приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру».

Подолавши найскладніший початковий етап ринкових реформ, Польща вийшла із тривалої економічної кризи. Поступово поживалися сільське господарство й промисловість, ефективніше запрацювали приватна торгівля і сфера послуг.

У 1995 р. новим президентом Польщі обрала соціал-демократа **Александра Квасневського**. Значних змін у політичному житті країни він не здійснював, а продовжував реформаторський курс. У 1997 р. парламент затвердив Конституцію, яка проголосила Польщу «демократичною правовою державою, що реалізує засади соціальної справедливості», і встановила парламентсько-президентську форму правління. На президентських виборах 2000 р. А. Квасневського переобрали на наступний термін. Він продовжив

Трансформація (політична) — історичний процес змін і перетворень у суспільстві.

реформування країни й послідовну реалізацію обраного напрямку розвитку. У 1999 р. Польща стала членом НАТО, а в травні 2004 р. увійшла до ЄС.

У 2005 р. президентом країни став колишній мер Варшави **Лех Качинський**, відомий боротьбою з корупцією. Після його трагічної загибелі у 2010 р. новим президентом обрали відомого дисидента доби ПНР **Болеслава Коморовського**. Він був прибічником демократичних цінностей і вирізнявся приязним ставленням до України. 9 квітня 2015 р. під час візиту до Києва, виступаючи з трибуни Верховної Ради України, Б. Коморовський сказав: «Не буде стабільної, безпечної Європи, якщо її частиною не стане Україна...».

У 2015 р. президентом Польщі обрали **Анджея Дуду**, який обіцяв бути «президентом усіх поляків» і гарантував позитивні зміни в польській політиці. Одним із найбільш резонансних заходів за його президентства стало реформування Конституційного суду. У країні та за її межами такий крок президента розцінили як спробу влади підпорядкувати собі цей орган. У 2016 р. з'явився закон про ЗМІ, який посилив контроль держави за їх діяльністю. Заходи президента А. Дуди також зазнали значної критики.

Населення Польщі становить близько 38 млн осіб. Понад 27 тис. польських громадян відносять себе до української нації. Громадська організація «Об'єднання українців у Польщі» вважає, що польське громадянство мають 250—500 тис. осіб українського походження. Станом на 2018 р. у вищих навчальних закладах Польщі навчалось 40 тис. осіб з України, а також перебувало близько 1,5—2 млн трудових мігрантів. У сучасній Польщі діють численні українські громадські об'єднання, існують різноманітні регіональні та професійні товариства: молодіжна організація «Пласт», Союз українок, Спілка українців — політ'язнів сталінського періоду, Українське вчительське товариство, Товариство підприємців тощо. Важливу роль у духовному житті української громади відіграє греко-католицька церква. Існує широка мережа українських шкіл. Кількість українських художніх колективів досягає 60 ансамблів. Виходять також україномовні друковані видання — «Загорода», «Ватра», «Бесіда» та інші.

2

Угорщина. У 1990 р. в країні відбувалися процеси демократизації суспільного життя: чистка державного апарату, силових структур, армії, установ, підприємств тощо від прибічників комуністичного режиму. У 1990 р. Державні збори обрали президентом Угорщини учасника революції 1956 р. письменника **Арпада Гьонца**. Він перебував на цій посаді два терміни, до 2000 р. Головними зовнішньополітичними пріоритетами тогочасної Угорщини стали вступ до НАТО та ЄС і захист угорських національних меншин у сусідніх державах. У грудні 1991 р., визнавши незалежність України, Угорщина підписала з нею угоду про основи добросусідства та співробітництва.

Угорщина підтримує курс України до Європи й сприяє впровадженню європейських стандартів у її суспільно-політичне життя.

У населенні Угорщини (9,8 млн осіб) українська громада налічує близько 5 тис. осіб. Переважно це закарпатські українці, які опинилися в її складі після 1945 р. Понад 1,6 тис. закарпатських українців проживають у Будапешті. Понад 30 % українців в Угорщині мають вищу освіту. Близько 3,3 тис. осіб вважають себе русинами. Значною є кількість українських трудових мігрантів.

В Угорщині діють українські та русинські культурні організації. Це «Товариство української культури в Угорщині», «Державне товариство угорських русинів», «Товариство української інтелігенції Угорщини», наукові товариства україністики та русиністики. Вони проводять активну інформаційну й видавничу діяльність. В Угорщині діють недільні українські школи, які фінансує держава. При трьох університетах працюють кафедри українознавства та русиністики. У країні також є українські музичні й хореографічні колективи та драматичний театр.

В економіці країни проводилися реформи з метою переходу до ринкових відносин і здійснення приватизації. У результаті в 1992 р. приватний сектор давав 25 % ВВП і третину промислової продукції. У західному світі Угорщина зарекомендувала себе як надійний партнер. Завдяки цьому вона отримувала значні іноземні інвестиції. Поступово скорочувалася заборгованість перед західними кредиторами, зберігалася соціальна стабільність і зростав рівень життя. У 1994 р. приватний сектор економіки забезпечував уже 40 % ВВП країни.

У 1997 р. в Угорщині відбувся референдум про вступ до НАТО. Цю пропозицію підтримали 85 % населення. У 1999 р. країна приєдналася до цієї організації.

У 2000 р. президентом країни став відомий угорський письменник **Ференц Мадл**. У 2004 р. Угорщина увійшла до ЄС. У 2005 р. президентом було обрано вченого **Ласло Шойома**. Найбільше його популярності сприяла прихильність до норм прямої демократії. У 2008 р. з ініціативи Л. Шойома в Угорщині відбувся референдум стосовно підготовленої урядом реформи системи охорони здоров'я. На ньому більшість населення виступила проти реформи, і її відхилили. Л. Шойом був автором концепції «екосоціальної глобалізації» і прибічником об'єднання зусиль світової спільноти у справі охорони навколишнього середовища. У 2007 р. він запропонував створити при ООН Міжнародну організацію охорони навколишнього середовища.

У 2010—2012 рр. президентом Угорщини був колишній спортсмен **Пал Шмітт**. У 2010 р. він відвідав Україну з офіційним візитом. У зв'язку зі звинуваченнями у плагіаті й анулюванням його докторської дисертації П. Шмітт подав у відставку. Новим президентом у 2012 р. став **Янош Адер**, який до цього був депутатом Європарламенту. У 2017 р. його переобрали на другий термін. За період свого перебування при владі він покращив

відносини Угорщини з країнами, із якими вони були досить напруженими. Так, у 2012 р., виступаючи в парламенті Ізраїлю, він публічно засудив злочини Голокосту й попросив пробачення за причетність до них угорського народу. За його словами, знищення єврейства нацистами та їх прибічниками в Європі «було трагедією, аналогів якої не існує». У 2013 р. в парламенті Сербії він вибачився за злочини угорських карателів на її території в роки Другої світової війни.

3 Болгарія. Після повалення комуністичного режиму Болгарія розгорнула реформування економіки з метою переходу до ринкових відносин. Влітку 1991 р. розпочалася мала приватизація невеликих підприємств, магазинів, кав'ярень тощо. У сільському господарстві земля поступово поверталася у власність селянства. Програма реформ узгоджувалася з МВФ, який підтримував її кредитами. У зовнішній політиці пріоритетними визнавалися відносини з розвиненими країнами Заходу.

5 грудня 1991 р. Болгарія визнала незалежність України.

Прийнята в липні 1991 р. Конституція проголосила Болгарію унітарною демократичною правовою державою із формою правління у вигляді парламентської республіки.

На парламентських виборах 1991 р. перемогу здобули демократи, а на президентських виборах 1992 р. знову переміг Ж. Желев. Новий уряд почав здійснювати заходи щодо «декомунізації» Болгарії. Однак Ж. Желев виступив проти цього, зазначивши, що така політика спричиняє ізоляцію демократів у суспільстві й зменшує соціальну підтримку реформ.

У 1993—1994 рр. економіка Болгарії перебувала в кризовому стані. Рівень життя більшості населення знижувався, а безробіття зростало. Швидкої переорієнтації Болгарії на західні ринки, яку намагався здійснити уряд, не відбулося. Зовнішній борг країни досяг 12 млрд доларів.

Демократи, звинувативши уряд у провалі реформ, домоглися дострокових виборів. На них перемогли соціалісти. Проте вони також не змогли покращити ситуацію. Криза набула катастрофічного характеру. Інфляція сягнула 300 %. За межею бідності опинилося 80 % населення країни. У Болгарії відбувалися численні мітинги й страйки проти політики уряду.

На президентських виборах 1996 р. переміг представник демократичних сил **Петар Стоянов**. На ініційованих ним позачергових парламентських виборах перемогу здобули демократи та їхні союзники. Сформований демократами уряд заявив, що проводитиме економічні реформи відповідно до вимог МВФ, боротьбу з корупцією та організованою злочинністю й обере вектор на вступ до НАТО та ЄС. Завдяки здійсненню у 1997—1998 рр. заходам ситуація в економіці Болгарії нормалізувалася.

Президентом Болгарії у 2002—2012 рр. був голова БСП **Георгій Пирванов**, який перебував на цій посаді два терміни. Під час його першого

терміну президентства країна стала членом НАТО, під час другого — увійшла до ЄС. У 2003 р. Г. Пирванов з офіційним візитом відвідав Україну й зустрівся з Президентом Л. Кучмою.

У 2012—2017 рр. президентом Болгарії був **Росен Плевнелієв**. За визначний особистий внесок у розвиток українсько-болгарських відносин він нагороджений українським орденом Ярослава Мудрого I ступеня. У 2017 р. новим президентом країни став висуванець БСП **Румен Радев**. Болгарія поділяє євроінтеграційні прагнення сучасної України.

Населення Болгарії становить 7,1 млн осіб. Українці в його складі налічують близько 1,8 тис. осіб. Офіційно зареєстровані українські громадські організації: фундація «Мати-Україна», «Співдружність українців у Болгарії», «Українська діаспора», товариство «Українська діаспора», «Балканська Січ», товариство «Діаспора України», товариство «Добруджа-Україна», товариство «Український дім», україно-болгарська асоціація «Пловдив». У місті Софія при фундації «Мати-Україна» діє недільна українська школа. У Болгарії є електронне видання українською мовою «Болгарсько-українські вісті». У ньому матеріали про Україну подаються болгарською мовою, а матеріали про Болгарію — українською.

4 Румунія. Перший посткомуністичний уряд Румунії в жовтні 1990 р. розпочав реформи з переходу до ринкової економіки у складних умовах соціальної нестабільності. Лібералізація цін викликала страйки та масові акції протесту. Однак, незважаючи на це, реформування тривало. Було ліквідовано директивне управління економікою, державну монополію зовнішньої торгівлі, визнано приватну власність, розпочато передачу землі селянству тощо. При цьому реформи потребували схвалення МВФ.

Після запровадження Конституції 1991 р. першим президентом Румунії в жовтні 1992 р. обрали Й. Ілієску. На початку січня 1992 р. Румунія визнала незалежність України та встановила з нею дипломатичні відносини.

Реформування економіки й далі призводило до наростання соціальної напруженості через постійне зниження життєвого рівня населення. У середині 1993 р. країну знову охопили страйки. Одночасно посилювалися націоналістичні настрої, відображенням яких стало виникнення партії «Велика Румунія».

У 1993 р. країна стала членом Ради Європи, а через два роки — асоційованим членом ЄС. Прагнення вступити до цих організацій спонукало румунську владу узгоджувати свої дії із загальноєвропейськими демократичними стандартами.

В економіці Румунії в 1992—1996 рр. у зв'язку зі зростанням соціальної напруженості влада зменшила темпи ринкових реформ. Вона почала посилювати регулюючу роль держави й активізувала соціальний захист працюючих верств населення.

На президентських виборах 1996 р. перемогу здобув правоцентристський політик **Еміль КонстантINESКУ**. На виборах до парламенту також перемогли правоцентристи. Такі результати унаочнювали розчарування населення в можливостях колишніх комуністів змінити країну. Нова влада діяла рішучіше в подоланні залишків минулого. Скоординовані дії президента й уряду дозволили активізувати ринкові перетворення в економіці. Понад 60 % сільськогосподарських земель перейшло в приватну власність. Утворювалися спільні із західним капіталом підприємства. Зростало дрібне й середнє підприємництво. У результаті цих та інших змін приватний сектор забезпечував 60 % ВВП.

У зовнішньополітичній сфері Румунія активізувала відносини з державами-сусідами. Відповідно до вимог НАТО вона налагодила зв'язки з Угорщиною та Молдовою. У 1997 р. була укладена українсько-румунська угода про відносини добросусідства й співробітництва. Досягнуті домовленості визначили принципи поділу континентального шельфу Чорного моря та виключних економічних зон обох держав. Одночасно обидві сторони взяли зобов'язання забезпечити, відповідно, права української і румунської меншин у своїх країнах. Румунія неодноразово висловлювалася на підтримку курсу України на досягнення європейських стандартів життя й політики.

Через кілька років президентства Е. КонстантINESКУ більшість населення в ньому розчарувалася. У Румунії встановилося засилля іноземного капіталу. Рівень життя впав майже вдвічі, загострилися екологічні проблеми.

За результатами виборів у грудні 2000 р. президентом Румунії знову став Й. Ілієску. Він представляв соціал-демократів, які також здобули більше місць у парламенті, ніж інші політичні сили. Населення сподівалося, що Й. Ілієску поверне країні соціальну стабільність і захищеність людини державою.

За даними Бухарестської академії економічних наук, 40 % населення тогочасної Румунії, або 9 млн осіб, перебувало за межею бідності. Однак суттєвих зрушень у підвищенні рівня життя румунського народу нова влада досягти не змогла. У 2004 р., наприкінці президентства Й. Ілієску, Румунія увійшла до НАТО.

У 2004—2014 рр. посаду президента Румунії обіймав **Траян БАСЕСКУ**. Він був прибічником ідеї об'єднання Румунії з Молдовою та вступу до ЄС однією державою. Проте керівництво Молдови не підтримало його. У 2007 р. Румунія стала членом ЄС. Т. БАСЕСКУ намагалися усунути з посади президента шляхом референдуму про його відставку та процедурою імпiчменту парламентом. Проте ці спроби були невдалими.

Масові протести проти корупції. Бухарест (Румунія). 2018 р.

У 2014 р. на президентських виборах переміг лідер Демократичного форуму німців у Румунії і голова Національно-ліберальної партії **Клаус Йоганніс**. На посаді президента він, як і обіцяв, розгорнув активну боротьбу з корупцією та ініціював удосконалення системи судочинства.

Населення Румунії становить близько 20 млн осіб. Українська громада в країні налічує понад 51 тис. осіб. Як офіційно визнана національна меншина вона має одне місце в парламенті країни. Із 1998 р. діє Союз українців Румунії. Держава виділяє кошти на розвиток освіти, видавничої справи й культури української національної меншини. У місті Сігет, де проживає значна кількість українців, діє Український ліцей ім. Т. Шевченка. У трьох румунських університетах вивчають українську мову та літературу. Українською мовою видаються книжки українських письменників Румунії, журнали «Наш голос», «Український вісник», «Вільне слово» і «Дзвоник».

Чехія і Словаччина. Початок 1990-х рр. для Чехословаччини став періодом політичних та економічних перетворень. Усі державні установи, силові структури й навчальні заклади департизували. За законом 1991 р. про люстрацію колишній партійній номенклатурі заборонили обіймати державні посади. Відповідно до закону про приватне підприємництво продовжувалося реформування економіки на ринкових засадах. У країні з'являлися нові й відновлені політичні сили. Оновлювалися місцеві органи влади. Відбувалося розмежування повноважень між федеративним центром і республіками.

Для розвитку економіки країни з 1991 р. визначальною була програма ринкових реформ міністра фінансів **Вацлава Клауса**. Відповідно до неї відбувалися лібералізація цін, стабілізація грошової одиниці й приватизація державної власності. У період їх здійснення 1 млн громадян стали співвласниками приватизованих підприємств. В аграрній сфері землі й майно повертали громадянам довоєнної ЧСР та їхнім спадкоємцям. У період ринкових перетворень країна отримувала допомогу від МВФ. Завдяки здійсненню заходам ситуація в економіці досить швидко змінилася на краще.

Одночасно з реформуванням економіки в розвитку федеративної Чехословаччини посилювалися відцентрові тенденції. У період підготовки до парламентських і президентських виборів 1992 р. вони досягли критичної межі. Загострилися національні суперечності між чехами і словаками. «Батько економічних реформ» В. Клаус, який після виборів очолив федеральний уряд, розробив порядок «розлучення» обох республік. При цьому словацька й чеська сторони звинувачували одна одну в розвалі федерації.

Влітку 1992 р. за згодою сторін було утворено чотири комісії, які до осені того ж року підготували документи про ліквідацію федеративної держави, розподіл її майна, збройних сил, транспорту тощо.

1 вересня 1992 р. Словаччина проголосила себе суверенною державою. Наприкінці листопада 1992 р. Федеральні збори заявили про припинення

існування ЧСФР і поділ її на дві окремі республіки. 16 грудня того ж року в Празі було прийнято Конституцію суверенної Чеської Республіки. До кінця року республіки підписали договір про добросусідство, дружбу й співробітництво. 1 січня 1993 р. на карті постали дві суверенні держави — Чеська Республіка і Словачька Республіка.

Першим президентом Чеської Республіки став В. Гавел. Чеське суспільство розпад федеративної держави сприйняло стримано. Більшість населення вважала, що окремо Чехії буде легше інтегруватися до західноєвропейських структур. Країна одразу почала активну співпрацю з НАТО. Вона приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру». В економіку Чехії надходило дедалі більше західних інвестицій. Понад 70 % акцій чеського підприємства «Шкода-авто» придбав концерн «Фольксваген» (Німеччина). До кінця 1994 р. приватний сектор чеської економіки забезпечував 60 % ВВП країни, а на початок 2001 р. — уже 75 %. У сільському господарстві після повернення землі селянству набуло розвитку фермерство. Однак поряд із цим усі бажаючі зберегли кооперативи.

Чехія належала до тих країн Центрально-Східної Європи, які завдяки вмілому державному регулюванню змогли уникнути гіперінфляції, масового безробіття й соціальної дестабілізації.

У 1996 р. Чехія стала членом ОБСЄ та Ради Європи. У 1999 р. вона увійшла до НАТО, а у 2004 р. — до ЄС.

8 грудня 1991 р. Чехословаччина визнала незалежність України. У квітні 1995 р. Чехія та Україна підписали договір про добросусідство й співробітництво.

У 2003 р. новим президентом Чеської Республіки обрали В. Клауса, який був відомий своїм скептицизмом щодо політичного майбутнього ЄС. Він різко засудив вторгнення США до Іраку, але підтримав присутність американських військових сил у Чехії для посилення її протиракетної оборони. В. Клаус останнім серед лідерів країн ЄС підписав Лісабонську угоду 2007 р. про інституційну реформу ЄС (лише після того, як Конституційний суд Чехії визнав, що вона не суперечить Конституції республіки).

У 2013 р. новим президентом Чехії став Мілош Земан. Він здобув популярність у країні своїми різкими висловлюваннями щодо чеських і світових політичних діячів й особливою думкою з приводу багатьох резонансних питань світової політики. Так, у 2014 р. про ситуацію у Криму він сказав, що «будь-яка військова інтервенція створює глибокий рив, який не може бути подоланий за життя цілого покоління, у нас є досвід військової інтервенції 1968 р.».

Вацлав Гавел

Кількість населення Чехії — близько 10,5 млн осіб, із них українська громада становить 163,5 тис. осіб. Українці є першою за чисельністю національною меншиною країни. У Чехії офіційно діють 17 українських громадських об'єднань та організацій. Найбільшими є «Українська ініціатива в Чехії» та «Форум українців у Чеській Республіці». Існують також українські ЗМІ — «Пороги», «Український журнал», «Українські новини».

Словаччину відповідно до Конституції 1993 р. було проголошено парламентською республікою. Її першим президентом обрали **Міхала Ковача**. Після здобуття незалежності Словаччину одразу визнали майже 120 держав світу. Невдовзі вона стала членом ООН, ОБСЄ, Ради Європи та інших міжнародних організацій. У 1995 р. Словаччина приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру».

Розподіл власності між Словаччиною і Чехією провели відповідно до їхньої кількості населення. Жодне спірне питання не набувало характеру нерозв'язаної проблеми. Основу економічного потенціалу Словаччини склали підприємства військово-промислового комплексу. Розрив єдиного ринку із Чехією спричинив падіння словацької економіки й пов'язані із цим соціальні проблеми. На цьому тлі загострилися відносини з угорською національною меншиною. Лише в 1995 р. їх вдалося владнати зусиллями Угорщини й Словаччини.

Незначне зростання економіки Словаччини розпочалося з 1994 р. У сільському господарстві внаслідок денационалізації державної власності з'явилися кооперативи та акціонерні товариства.

У 1999 р. новим президентом став **Рудольф Шустер**. Він розпочав здійснення прискореної інтеграції країни до західноєвропейських структур і широке залучення іноземних інвестицій для модернізації економіки. У 2004 р. Словаччину прийняли до НАТО та ЄС.

Словаччина має майже 100-кілометровий кордон з Україною. У 1993 р. держави уклали договір про добросусідство, дружні відносини й співробітництво.

Прагнення України змінити своє життя відповідно до європейських стандартів Словаччина поділяє й підтримує.

У 2004—2014 рр. президентом країни був **Іван Гашпарович**, а у 2014 р. ним став **Андрей Кіска**.

Населення Словаччини налічує 5,4 млн осіб, із них українська спільнота становить 55 тис. осіб. Основна її кількість компактно заселяє передгір'я Карпат або Пряшівщину. Більшість називає себе русинами. Існують українські громадські організації. Найчисленнішою є «Союз русинів-українців Словацької Республіки», до якого належать близько 4 тис. осіб. Громада має свої періодичні видання, що виходять українською мовою. Існують 11 українських дитячих садочків, десять шкіл і два вищі навчальні заклади у Пряшеві та Банська-Бистриці.

---

6 Югославія. У 1990 р. розпочалися процеси розпаду Югославської федерації. Ідеї антикомунізму в поєднанні із гаслами національного суверенітету в умовах демонтажу комуністичних режимів в інших країнах Центрально-Східної Європи знаходили дедалі більше прихильників.

Під впливом подій у Центрально-Східній Європі федеральна влада в 1990 р. погодилася на проведення виборів до законодавчих органів у суб'єктах федерації на багатопартійній основі. Першими їх провели Словенія і Хорватія. В обох республіках переконали перемогу здобули національно орієнтовані партії. На виборах у Сербії 80 % мандатів отримала **Сербська соціалістична партія** (колишній СКЮ). Її лідер С. Мілошевич, прагнучи здобути підтримку виборців, заявляв, що 30 % сербів проживає поза межами республіки, і їхні землі необхідно приєднати до Сербії. Це заклало підґрунтя до міжетнічних конфліктів у майбутньому.

У Чорногорії перемогу здобули комуністи, у Боснії та Герцеговині — національно орієнтовані мусульманські, сербські й хорватські сили, у Македонії — прибічники національного порятунку та македонського суверенітету. За підсумками виборів республіки почали приймати декларації про державну незалежність і конституції, якими закріплювали верховенство республіканських норм над федеральними. Унаслідок цього після розпаду єдиного економічного простору федерації припинила існування її спільна законодавча база.

Спроби федерального уряду домовитися з республіками про збереження єдиної країни через розбіжності в баченні її майбутнього виявилися безрезультатними.

Словенія першою із суб'єктів федерації почала формувати окрему армію. Дезінтеграційні процеси в Югославській федерації прискорилися під впливом розпаду СРСР у 1991 р. і проголошення незалежності колишніми радянськими республіками.

Країни ЄС погодилися визнати незалежність нових держав, що виникли замість Югославії, якщо вони забезпечать дотримання прав людини й національних меншин. На початку 1992 р. Хорватія та Словенія стали першими державами, які визнав ЄС.

У 1991 р. криза федерації набула незворотного характеру. Командування югославської армії оцінювало становище як «початок громадянської війни», вимагало запровадження надзвичайного стану й ліквідації незаконних збройних формувань. Однак представники республік у керівництві федерації відстоювали інтереси своїх народів. Дуже швидко дезінтеграційні процеси стали неконтрольованими.

Міжетнічне протистояння громадян раніше єдиної федеративної держави ускладнювалося конфесійними суперечностями католиків (хорвати, словенці), православних (сербі, чорногорці, македонці) і мусульман (боснійці, албанці).

Під час розпаду Югославії відбувалися збройні конфлікти: «десятиденна війна» Словенії за незалежність 1991 р., «вітчизняна війна» 1991—1995 рр. Хорватії за незалежність та Боснійська війна 1992—1995 рр. У заселених албанською спільнотою регіонах виділяють війну в Косові 1998—1999 рр., конфлікт у Південній Сербії 2000—2001 рр. та конфлікт у Македонії 2001 р. У цих війнах і конфліктах застосовували етнічні чистки та вбивства цивільного населення.

До проголошення в 1991 р. Словенією і Хорватією незалежності від федерації країни Заходу поставилися досить стримано. Проте початок **війни в Югославії** змінив ситуацію. Переконавшись у неможливості швидко примирити сторони конфлікту за столом переговорів, вони змінили тактику. ЄС

Югославські війни (війна в Югославії) — низка збройних конфліктів, що відбувалися на території колишньої федеративної Югославії в 1991—2001 рр. Їх суть полягала у прагненні народів здобути незалежність і протидіяти силам, які намагалися не допустити цього. Завершилися утворенням нових незалежних держав.

разом з ООН запропонували триетапний план розв'язання конфлікту — припинити вогонь, увести миротворчі сили ООН і шляхом переговорів визначити умови миру, кордони та статус територій. Однак реалізувати це через небажання учасників конфлікту йти на примирення було дуже важко. Югославські війни охопили територію всіх шести колишніх республік федерації та перетворилися на

два ланцюги взаємопов'язаних подій — війни під час розпаду Югославії та конфлікти в регіонах розселення албанського народу.

Миротворчі місії ООН у Югославії докладали величезних зусиль для припинення збройного протистояння в регіоні. У них узяло участь близько 14 тис. українських військовослужбовців, із яких 21 особа загинула.

Причини розпаду Югославської федерації

- ▶ Крах ідеї югославізму (об'єднання територій, населених південнослов'янськими народами) і заміщення його положеннями етнічного націоналізму
- ▶ Розрив традиційних економічних зв'язків та єдиного ринку суб'єктів федерації
- ▶ Крах концепції «самоврядного соціалізму» та правлячої партії (СКЮ), яка її поширювала
- ▶ Ослаблення вертикалі влади внаслідок кризи політичної системи й перенесення основних владних функцій із федерального на республіканський рівень
- ▶ Відсутність у союзних органів влади достатніх можливостей для подолання відцентрових тенденцій
- ▶ Загострення давніх міжнаціональних суперечностей
- ▶ Зіткнення концепцій дезінтегрованої прозахідної та єдиної, орієнтованої на Росію, Югославії: першу концепцію підтримували США та НАТО
- ▶ Відсутність бажання досягти компромісу між керівництвом Сербії та Чорногорії в реалізації принципу югославізму
- ▶ Нерозуміння керівниками Сербії та Чорногорії прагнень інших суб'єктів федерації

Югославські війни стали найбільш кривавими в Європі після Другої світової війни. Величезна кількість воєнних злочинів обумовила необхідність створення під керівництвом ООН Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії в Гаазі (Нідерланди), що діяв у 1993—2017 рр. Його метою стало відновлення справедливості щодо жертв воєнних злочинів, злочинів проти людяності й геноциду, вчинених під час Югославських війн 1991—2001 рр. Під час його роботи відбулося 142 судові процеси. Зокрема, у злочинах були звинувачені лідери боснійських сербів Ратко Младич і Радован Караджич та колишній президент Югославії Слободан Мілошевич.

Громадянська війна в Югославії завершилася утворенням нових незалежних держав — Словенії, Хорватії, Македонії (із 2018 р. — Північна Македонія) та Боснії і Герцеговини. У 2006 р. державний союз Сербії і Чорногорії, двох останніх колишніх югославських республік, які зберігали свою єдність, розпався на окремі держави.

Проголошення незалежності України визнали всі югославські держави та встановили з нею дипломатичні відносини: Словенія і Хорватія (грудень 1991 р.), Боснія і Герцеговина (квітень 1992 р.), Македонія (липень 1993 р.), Югославія у складі Сербії і Чорногорії (1994 р.).

Українська громада в державах, які виникли на місці колишньої Югославської федерації, становить загалом близько 40 тис. осіб. Вона має свої громадські організації, культурні товариства й періодичні видання. Так, у Сербії діють 15 українських громадських організацій. У місцях компактного проживання українства працюють початкові й середні школи та гімназії, де вивчають українську мову. В інших нових державах, які утворилися на території колишньої Югославії, також існують українські спільноти, що зберігають свої національно-культурні традиції та ведуть активне громадське життя.

Складною залишається ситуація в Косові. На 2007 р. албанці-мусульмани становили 92 % населення, а серби-православні християни — 5 %. У 2008 р. албанці проголосили тут Республіку Косово. На сьогодні вона є частково визнаною державою. Одночасно, відповідно до Конституції Сербії, ця територія входить до складу Автономного краю Косово і Метохія, але фактично сербською владою не контролюється. У свою чергу північна частина Косова заселена переважно сербами, які не підкоряються владі Республіки Косово. У Північному Косові перебуває миротворчий контингент НАТО під назвою KFOR. Крім цього, в оточенні албанського населення існує ряд сербських поселень, що також перебувають під охороною KFOR. Час від часу тут виникають міжетнічні конфлікти.

Висновки

- ▶ Країни Центрально-Східної Європи після демонтажу комуністичних режимів почали переводити свої економіки на ринковий шлях розвитку й відновлювати демократичні традиції в політичному житті. Країни Заходу надавали їм фінансову і політичну підтримку.

Запитання та завдання

1. Коли Польща стала членом Ради Європи?
2. Якою є кількість української громади в Угорщині?
3. Назвіть президента Болгарії у 2002—2012 рр.
4. До якої організації в 1995 р. увійшла Румунія як асоційований член?
5. Кого в Чехії називали «батьком економічних реформ»?
6. Скільки часу тривали Югославські війни?
7. Визначте характерні риси розвитку Польщі в 1990-х рр. — на початку XXI ст.
8. Якими були основні тенденції розвитку тогочасної Угорщини?
9. Порівняйте розвиток Болгарії та Румунії в цей період.
10. Охарактеризуйте розпад Чехословаччини й особливості розвитку держав, що виникли.
11. Визначте причини, особливості й результати війни в Югославії.
12. **Обговоріть у малих групах** особливості перетворень, які відбувалися в країнах Центрально-Східної Європи після демонтажу комуністичних режимів.
13. Складіть таблицю «Країни Центрально-Східної Європи в 1990-х рр. — на початку XXI ст.».

Країна	Особливості розвитку

14. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення за однією з тем (розподіляє вчитель/вчителька): 1) Роль країн Центрально-Східної Європи в сучасних міжнародних відносинах; 2) Югославські війни; 3) Сучасний розвиток країн, що утворилися після розпаду Югославії; 4) Політична, економічна та ідеологічна експансія Росії в регіоні; 5) Українська спільнота в державах, які утворилися після розпаду Югославської федерації; 6) Українська діаспора в державах Центрально-Східної Європи.

Практичне заняття

Вплив політичних процесів у СРСР на розвиток країн Центрально-Східної Європи в 1945—1991 рр.

Узагальнення знань за розділом III

Держави Центрально-Східної Європи: трансформаційні процеси

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом III

Держави Центрально-Східної Європи: трансформаційні процеси

РОЗДІЛ IV. ДЕРЖАВИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ: ВИБІР ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ

§ 13. Японія

1. Що зумовило вступ Японії у Другу світову війну? 2. Які японські міста зазнали атомного бомбардування?

Американська окупаційна політика в Японії. «Лінія Доджа». 2 вересня 1945 р. на американському лінкорі «Міссурі» представники Японії підписали акт про капітуляцію. Через три дні на Японські острови висадилися американські війська.

Американська окупаційна адміністрація діяла згідно з принципами демократизації, демілітаризації, декартелізації Японії. У жовтні 1945 р. вона видала декрети про звільнення політичних в'язнів і про дозвіл створювати профспілки й політичні партії. Проголошувалися демократичні свободи, 8-годинний робочий день, право на колективний договір, мінімальну відпустку (один тиждень). Ліквідовувалися найбільші промислові корпорації (дзайбацу): «Міцубісі», «Міцуї», «Сумітомо». Відбувся Токійський судовий процес над воєнними злочинцями.

Ці заходи активізували громадсько-політичне життя. Постали провідні політичні партії країни — Соціалістична партія Японії (СПЯ), Ліберальна партія, Демократична партія та інші.

У 1946 р. в країні було проведено перші парламентські вибори, на яких перемогли правочентристські партії.

Парламент прийняв нову Конституцію, розроблену американськими радниками, яка набула чинності 3 травня 1947 р. Імператор зрікався «божественного походження» і залишався символом держави (імператорський трон продовжував посідати Хірохіто). У країні було проголошено всі демократичні права. Японії заборонялося створювати армію, вона відмовлялася від війни як засобу вирішення суперечок між державами. У відповідності з новою Конституцією було проведено вибори, на яких перемогу здобула СПЯ.

У 1946 р. в Японії було розпочато аграрну реформу. Орендарі ставали власниками орендованих ділянок, землі відсутніх поміщиків переходили до селян, в інших випадках землю викупляли й теж розподіляли між селянством. Завдяки аграрній реформі було створено місткий внутрішній ринок, місто отримало дешеву робочу силу.

Імператор Хірохіто (ліворуч) під час першої поїздки країною. Лютий 1946 р.

Імператор Хірохіто зійшов на престол у 1926 р. У період підготовки до Другої світової війни й під час неї він був значною мірою фігурою символічною, завдання якої — об'єднати та надихати націю. Конкретні загарбницькі плани розробляли міністри й військові, а Хірохіто їх лише мовчки затверджував. 15 серпня 1945 р. Японія вперше почула голос імператора по радіо, коли він звернувся до нації із закликом припинити опір. Керівництво США, які окупували Японію, залишило його при владі, проте Хірохіто довелося відмовитися від свого «божественного походження». У 1946 р. імператор здійснив першу подорож країною. У подальші роки Хірохіто брав активну участь у житті Японії. Він виконував значну частину функцій голови держави: спілкувався з народом, відвідував спортивні змагання й свята. Імператор відіграв помітну роль у відновленні позитивного іміджу японської дипломатії. Він здійснював закордонні поїздки, де мав зустрічі з лідерами інших держав. Хірохіто перебував на троні ще 40 років і помер у 1989 р. За цей час країна повністю змінилася, але національний дух японської нації зберігся.

У 1947 р. в Японії було проведено реформу школи й освіти. Школа була відділена від церкви, а церква — від школи. У школі заборонялося пропагувати насильство й війну. Освіта стала світською, загальною, початкова — безкоштовною. У результаті цих реформ було остаточно ліквідовано пережитки минулого, японське суспільство набувало рис сучасного.

Проте в перші післявоєнні роки у країні панували повна розруха й занепад, не вистачало найнеобхідніших продуктів харчування та речей. Японія втратила свої колонії, які були головними джерелами постачання сировини.

Розгортання «холодної війни» зумовило зміну в ставленні США до Японії. Із ворога вона перетворилася на форпост боротьби із СРСР. Щоб покращити становище в країні, японський уряд узявся за стабілізацію економіки й фінансів. Для цього в 1949 р. до Японії було направлено комісію на чолі із **Джозефом Доджем**, який уже мав досвід проведення грошової реформи в Німеччині. Вона розробила жорсткі заходи, які отримали назву «лінія Доджа». Тривалий час Японія існувала за рахунок допомоги США (було отримано допомоги на 2 млрд доларів), а необхідно було запуснути японську економіку на новій основі. Тепер американські кредити набули комерційного й адресного характеру, зменшувалися ціни, заморожувалися заробітної плати, встановлювався фіксований обмінний курс єни. Також було модернізовано податкову систему Японії: зменшувалися податки з перспективних галузей виробництва; збільшувався прибутковий податок. Були створені умови для залучення іноземних інвестицій. Ці заходи за короткий час сприяли подоланню інфляції і дали поштовх до активізації економічного життя. До початку 1950-х рр. Японія досягла довоєнного рівня виробництва.

Дж. Додж. Обкладинка журналу «Тайм». 1955 р.

2 Підписання мирного договору. Протягом тривалого часу не було врегульовано питання мирного договору з Японією. Для США, крім того, стало зрозуміло, що мирний договір із Японією може бути укладений тільки в разі одночасного підписання угоди про військовий союз, який би дав право США тримати в Японії війська.

У вересні 1951 р. в Сан-Франциско зібралася мирна конференція за участю делегацій із 42 країн, на якій було укладено мирний договір із Японією. За умовами договору Японія визнавала незалежність Кореї та відмовлялася від претензій на Курильські острови, Південний Сахалін, Тайвань та ряд інших островів. Представники СРСР, Польщі, Чехословаччини відмовилися поставити підписи під договором, наполягаючи на запрошенні для участі в роботі конференції делегацій комуністичного Китаю, Монголії та інших своїх союзників. Крім того, СРСР вимагав вивести з Японії американські війська й ліквідувати бази США.

У 1952 р. між Японією і США був укладений «договір безпеки». За цим договором США отримали право розмістити свої війська на Японських островах, а Японії було дозволено створити сили самооборони, на які можна було витратити 1 % національного доходу.

У 1960 р. був підписаний новий договір про співробітництво й гарантії безпеки. Він передбачав автоматичний у разі потреби вступ Японії у війну із СРСР на боці США.

Після смерті Й. Сталіна відносини Японії та СРСР покращилися. У червні 1955 р. в Лондоні почалися радянсько-японські переговори. Радянський уряд погодився передати Японії два острови Малої Курильської гряди — Хабомаї і Шикотан за умови остаточного врегулювання територіальних відносин між двома країнами. Крім того, СРСР вимагав виведення з Японських островів американських військ. Японія відмовилася. Тоді сторони вирішили відновити дипломатичні відносини, відклавши підписання мирного договору. У жовтні 1956 р. японська делегація прибула до Москви, де було підписано спільну декларацію, що передбачала припинення стану війни між СРСР і Японією, відновлення дипломатичних і консульських відносин. Сторони домовилися вирішувати суперечки мирним шляхом, утримуватися від загрози сили або її застосування, а також про невтручання у внутрішні справи одна одної, визнання взаємного права на самооборону, відмову від взаємних претензій, що є логічним продовженням існування стану війни. СРСР підтримав прохання Японії стати членом ООН. У 1957 р. між двома країнами було укладено торговельну угоду. Проте подальшого прогресу в розв'язанні територіальних проблем (Північних територій) між Японією та СРСР (від 1991 р. — із Росією) до сьогодні так і не досягнуто.

3 Японське «економічне диво». Етапи економічного розвитку Японії. Із середини 1950-х рр. почалося 15-річне небачене зростання економіки Японії, у результаті якого змінилися сама країна та її значення у світі. У 1961—1970 рр. темпи зростання становили 11 % на рік. У 1968 р.

Японія посіла друге місце в західному світі за обсягом ВВП і вийшла на перше місце за виробництвом сталі, кораблів, радіоприймачів, телевізорів, магнітофонів, копіювальної техніки, фотоапаратури. У 1981 р. вона посіла перше місце за виробництвом легкових автомобілів.

Після швидкого економічного зростання країна зіткнулася з економічними труднощами. Економічна криза 1970-х рр. та її наслідки відчутно позначилися на Японії. Уряд і японський бізнес розпочали програму структурної перебудови економіки. Центр ваги було вирішено перенести з енергоємних і матеріаломістких галузей (чорна і кольорова металургія, суднобудування, виробництво пластмас і штучних волокон) у наукоємні галузі (електроніка, радіотехніка, виробництво засобів зв'язку, ЕОМ, роботів тощо), які споживають мало сировини та енергії, але потребують кваліфікованих інженерів та робітників. Реалізація цієї програми зумовила зростання державних витрат та інфляцію. Із 1982 р. уряд Японії на чолі з **Ясухіро Накасоне** почав здійснювати антиінфляційний курс, скорочувати державні витрати, сприяти розвитку ринкових відносин. Були знижені податки з підприємців, почалася приватизація залізниць і телекомунікацій. Курс Я. Накасоне був схожим із тим, що здійснювали Р. Рейган, М. Тетчер, Г. Коль та інші. Зіткнувшись у роки кризи зі спробою багатьох країн обмежити експорт японських товарів, японський бізнес узявся за експорт капіталу, створюючи виробничі потужності в інших країнах. У 1980-ті рр. Японія стала одним із найбільших світових інвесторів.

Однак **наприкінці 1991 р.** після 50-річного зростання економічна ситуація в країні ускладнилася. Темпи зростання в 1990-ті рр. не перевищували 1 % на рік. Крім того, Японія опинилася перед загрозою ще й фінансової кризи, яка завдала серйозного удару не лише по самій Японії (на третину впала капіталізація японської економіки — сукупна вартість акцій японських підприємств), але й по країнах Далекого Сходу й Південно-Східної Азії. Азіатська криза зачепила також Латинську Америку, Росію, Україну та інші держави.

У ХХІ ст. Японія стабілізувала економічне становище, було проведено модернізацію системи державного управління й бізнесу. Проте здійснити прорив в економічному зростанні не вдалося. Крім того, Японії довелося зазнати руйнівних наслідків природних стихій (землетруси, цунамі).

11 березня 2011 р. біля східного узбережжя Японії стався землетрус потужністю 9 балів, унаслідок якого виникло цунамі, що завдало величезної шкоди прибережним районам і призвело до загибелі понад 15,8 тис. осіб. Ще 2,5 тис. осіб зникли безвісти. На розташованій уздовж берегової лінії атомній електростанції Фукусіма-Дайчі сталася аварія. У результаті вибухів 12, 14 і 15 березня в навколишнє середовище потрапили значні обсяги радіоактивних речовин (радіонуклідів). Це призвело до забруднення акваторії океану та прилеглих територій.

---

4 **Політичний розвиток Японії.** На тлі економічного зростання відбулася політична стабілізація життя країни. Із 1955 р. при владі незмінно перебувала **Ліберально-демократична партія (ЛДП)**, яка у внутрішній політиці дотримувалася курсу на розвиток ліберальної демократії та соціально спрямованої економіки, у зовнішній — на співробітництво зі США. Головною опозиційною партією була СПЯ, яка виступала за нейтралітет країни.

У внутрішньому житті Японії в 1970-ті рр. розпочалися труднощі. Оскільки ЛДП незмінно перебувала при владі, питання про призначення прем'єр-міністра фактично почали вирішувати не в парламенті, а всередині партії. У ній склалося кілька ворогуючих фракцій, лідери яких домовлялися між собою про склад уряду. Так виникли сприятливі умови для зловживань та корупції. Найбільшим скандалом була **справа «Локгід»**, яка закінчилася арештом і засудженням прем'єр-міністра **Какуея Танака**. Крім того, відбулася ще низка політичних скандалів. Це послабило авторитет ЛДП. У 1993 р. суперечки всередині ЛДП викликали розкол, і на парламентських виборах вона зазнала поразки. До влади прийшов блок опозиційних партій на чолі із СПЯ. У той самий час у провідних партіях стався розкол, зумовлений розбіжностями у визначенні подальшого розвитку країни. У 1996 р. ЛДП повернула собі посаду прем'єр-міністра ще на десять років, але колишніх могутності й авторитету вона вже не мала. У 2009 р. ЛДП була змушена поступитися владою лівоцентристській **Демократичній партії Японії (ДПЯ)**, що перебувала при владі до 2012 р. На позачергових виборах ЛДП знову повернула собі владу. Таким чином, у країні фактично сформувалася двопартійна система, де за владу змагаються дві провідні ліберальні партії: ЛДП і ДПЯ.

Жахливою подією в історії Японії стали хімічні атаки в токійському метро, здійснені членами екстремістської релігійної секти «Аум Сінрікьо» в 1995 р. Під час цього терористичного акту загинуло 12 і було отруєно щонайменше 5 тис. осіб.

5 **Зовнішньополітичний курс.** У 1950-ті рр. японська дипломатія не виявляла особливої активності. У 1960-ті рр. міжнародна позиція Японії стала вразливою через однобічну зорієнтованість на США. Так, у 1971 р. США, прагнучи вирішити свої економічні проблеми, в односторонньому порядку без попередження обмежили експорт Японії до США й девальвували долар. Одразу після цього було оголошено про візит президента США Р. Ніксона в Китай, і теж без консультацій із Японією, для якої відносини з Китаєм були першочерговою проблемою. Такі дії США змусили Японію порушити питання про самостійну зовнішню політику. У 1972 р. уряд здійснив заходи, спрямовані на розширення економічних зв'язків Японії. Між Японією та Китаєм було відновлено дипломатичні

відносини й розпочато роботу над мирним договором. Від США Японія домоглася відновлення свого суверенітету над островом Окінава.

У 1980-ті рр. пріоритети в зовнішній політиці Японії змінилися. У відносинах із СРСР вона посіла більш жорстку позицію. Питання розширення економічних зв'язків тісно пов'язувалося з вирішенням територіального питання. Проте це не дало бажаного результату. Японія намагалася стати постійним членом Ради Безпеки ООН.

У 1990-ті рр. країна проводила обережну зовнішню політику, віддаючи перевагу традиційним зв'язкам. На початку XXI ст. зовнішньополітичний курс країни був знову спрямований на вихід на більш широку міжнародну арену. Наприкінці 2003 р. японські війська вперше за післявоєнну історію було відправлено за межі країни. Японський контингент (500 військових) брав участь у стабілізації становища в Іраку після повалення режиму С. Хусейна. Також Японія заявила про створення власної системи протиракетної оборони на випадок можливого удару з боку Північної Кореї (КНДР), яка активно розробляє ядерну і ракетну програму.

Японія є важливим партнером для України. Так, японські інвестиції важливі для модернізації виробництва України відповідно до екологічних норм, для створення очисних споруд комунальних господарств. Також японські фірми відкрили свої філіали з виробництва запасних частин для автомобілів. Японія чітко заявила про підтримку України в протистоянні російській агресії. Україна, у свою чергу, підтримує Японію в питанні Північних територій і ділиться з Японією екологічними квотами.

У 1989 р. імператорський трон успадкував принц Акіхіто. Відтоді в Японії почався новий період національного літочислення — Хейсей («мирне правління»). Хоча імператор у Японії є символічною фігурою, за час його правління відбулися важливі зміни. Він був першим з імператорського двору, хто одружився з особою, яка не належала до аристократичного роду (Сьоді Мітіко). Акіхіто та Мітіко в сімейному житті вдалося досягти відносної свободи від суворох палацових традицій. Незважаючи на постійну зайнятість в офіційних заходах, подружжя самостійно виховувало дітей: двох синів та дочку. Імператор також займався науково-дослідною діяльністю, вивчав морську фауну. 1 січня 2019 р. за бажанням Акіхіто достроково трон було передано старшому синові Нарухіто.

Висновки

- ▶ Після поразки у Другій світовій війні Японія відмовилася від експансіоністської зовнішньої політики. Уряд країни здійснив економічні й політичні реформи, які заклали основи економічного процвітання й становлення демократичного суспільства.
- ▶ Сучасна Японія — багата і процвітаюча держава, один із центрів світової економіки.

- Японський народ зумів поєднати зарубіжний досвід й досягнення із традиційними цінностями, створивши унікальну японську модель розвитку.

Запитання та завдання

1. Коли було підписано акт про капітуляцію Японії? **2.** До якого року Японія перебувала під окупацією США? **3.** Які території втратила Японія за договором, підписаним у Сан-Франциско? **4.** Коли між Японією і США було підписано союзний договір? **5.** На які роки припадає період японського «економічного дива»? **6.** Яка партія майже беззмінно перебувала при владі в Японії з 1955 до 2009 р.?

7. Охарактеризуйте окупаційну політику США в Японії. Якими були її наслідки та результати? **8.** Визначте роль у розвитку Японії союзницьких відносин зі США. **9.** Чим була зумовлена криза 1990-х рр.? Якими були її наслідки? **10.** Що лежить в основі зовнішньополітичного курсу Японії? Чи відповідає цей курс економічному потенціалу країни?

11. Обговоріть у групах, якими були складові японського «економічного дива». **12.** Укажіть особливості політичного розвитку країни. Чим можна пояснити домінування в політичному житті Ліберально-демократичної партії? **13.** Визначте та охарактеризуйте основні етапи економічного розвитку Японії. Складіть таблицю.

Етапи (роки)	Характеристика

14. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Чому проблема Північних територій до сьогодні не розв'язана?».

§ 14. Китай

1. Коли Китай став жертвою японської агресії напередодні Другої світової війни? **2.** Боротьба яких політичних сил призвела до тривалої громадянської війни в Китаї?

Завершення громадянської війни. Проголошення КНР. Закінчення Другої світової війни загострило суперечності між **Комуністичною партією Китаю (КПК)** і Гомінданом у боротьбі за владу. 10 жовтня 1945 р. сторони підписали Угоду про мир і національне відродження. Проте фактично ця угода була перемир'ям у боротьбі за владу.

Уже незабаром бойові дії відновилися. СРСР підтримав КПК, а США підтримали Гоміндан. Після трьох років боротьби залишки військ Гоміндану було евакуйовано на острів Тайвань. Континентальний та острівний Китай пішли різними шляхами економічного, соціального та ідеологічного розвитку.

На територіях, які переходили під контроль КПК, проводилась аграрна реформа (ліквідували поміщицьке землеволодіння, землю передавали у власність селянству), яка забезпечила підтримку комуністів із боку селянства. 30 червня 1950 р. ці заходи були закріплені законом. У цей самий час розпочався й процес колективізації селянських господарств.

Здійснювалася націоналізація великих промислових підприємств, банків, залізниць, власності іноземного капіталу. Було встановлено монополію зовнішньої торгівлі й контроль над імпортом закордонних товарів. Проте економіка залишилася багатоукладною, комуністи не конфіскували власність тих, хто їх підтримував. Починаючи з 1956 р. шляхом викупу приватний сектор поступово перетворився на державний.

1 жовтня 1949 р. Мао Цзедун на площі Тяньаньмень у Пекіні проголосив утворення **Китайської Народної Республіки (КНР)**. Були встановлені дипломатичні відносини з багатьма європейськими та азійськими країнами. У грудні 1949 р. Мао Цзедун відвідав СРСР. **14 лютого 1950 р.** між КНР та СРСР було підписано договір про дружбу, союз і взаємну допомогу. Захід не визнавав нової держави — її місце в ООН до 1971 р. займали представники Гоміндану.

25 жовтня 1950 р. війська КНР вступили у війну в Кореї. Від поразки прорадянський режим Кім Ір Сена було врятовано ціною життів 1 млн китайських солдатів.

2 **Початок соціалістичного будівництва. «Великий стрибок».** Із 1953 р. китайський уряд узяв курс на індустріалізацію і націоналізацію приватної власності, яка була завершена до кінця 1955 р. Перший п'ятирічний план (1953—1957 рр.) вдалося успішно реалізувати. Значну допомогу КНР надав СРСР. Було побудовано 250 підприємств і підготовлено 20 тис. спеціалістів.

У лютому 1957 р. Мао Цзедун у промові «Про справедливе вирішення суперечностей всередині народу» виклав зважені пропозиції щодо розвитку Китаю соціалістичним шляхом. Проте вже в середині 1958 р. Мао Цзедун, спираючись на успіхи першої п'ятирічки, виступив з ініціативою форсувати економічний розвиток (політика «**трьох червоних знамен**») і здійснити «**великий стрибок**» із метою побудови комуністичного суспільства. Напередодні й після проголошення політики «великого стрибка» розгорнулася широка кампанія, спрямована на боротьбу з «правим ухилом» (деяких діячів КПК звинувачували в прихильності до капіталістичного шляху розвитку, за що вони зазнали репресій). Головним засобом побудови «світлого майбутнього» мала стати комуністична, тобто безкоштовна праця під гаслом «Три роки наполегливої праці — десять тисяч років щастя». Замість сільськогосподарських кооперативів створювалися «народні комуни», які об'єднували по 20 тис. осіб. У цих комунах усе,

у тому числі присадибні ділянки, усуспільнювалося, вводився зрівняльний принцип розподілу. Життя селянства було суворо регламентовано: вони строем ходили на роботу, харчувалися разом у їдальні.

У промисловості було вирішено прискорити індустріалізацію. У країні виник масовий рух за збільшення виробництва чавуну й сталі. Уся країна була вкрита примітивними глиняними «домнами».

Одночасно зміни було внесено і в зовнішню політику. Намагаючись прискорити розвиток Китаю, Мао Цзедун прагнув наблизити світову революцію. Він вважав, що соціалізм має достатньо сил для наступу на капіталізм, і заради його знищення можна пожертвувати мільйонами людей. Такий зовнішньополітичний курс призвів до полеміки КПК із КПРС, а зрештою, до розриву між СРСР та КНР. Обидві сторони звинувачували одна одну у відході від марксизму-ленінізму.

Тим часом «великий стрибок» зазнав краху. Промислове й сільськогосподарське виробництво скоротилося. Існував великий дефіцит найнеобхідніших товарів, населення голодувало. У 1959 р. Мао Цзедун уперше почув критику на свою адресу.

Із 1960 до 1965 р. в Китаї відбувався процес ліквідації руйнівних наслідків «великого стрибка». Проте Мао Цзедун вважав його припинення лише перепочинком і наполягав на правильності обраного напрямку. У країні й партії виникла справжня опозиція щодо його курсу. Тоді Мао Цзедун, як свого часу Й. Сталін у СРСР, висунув гасло про посилення класової боротьби на шляху побудови соціалізму. Це стало основою для розгортання в країні «великої пролетарської культурної революції».

3 **«Культурна революція».** «Культурна революція», яка почалася в 1966 р., була спрямована на те, щоб усунути з партії та державного керівництва всіх незгодних із політикою Мао Цзедуна; нав'язати Китаю схему розвитку «казарменого комунізму» (поширювалося гасло «Усій країні вчитися в армії»).

Було створено групу в справах «культурної революції», до складу якої, зокрема, увійшли Чень Бода (секретар Мао Цзедуна), Цзян Цин (дружина Мао Цзедуна), Чжан Чуньцяо (секретар Шанхайського миськкому), Кан Шен (секретар ЦК КПК, контролював органи державної безпеки). У країні почав формуватися «культ особи» Мао Цзедуна.

У боротьбі з опозицією, яка мала серйозну підтримку в партійному й державному апараті, він спирався на молодіжні штурмові загони **хунвейбінів** («червоні охоронці»). Хунвейбіни були вдягнені в однакову уніформу та носили із собою маленьку червоненьку книжечку із цитатами Мао Цзедуна.

Хунвейбіни. Листівка

Заняття у школах і вищих навчальних закладах було припинено, почалося переслідування інтелігенції, членів партії, комсомолу. У першу чергу хунвейбіни розгромили Пекінський університет. За ним почалися погроми інших закладів. З особливою ненавистю хунвейбіни ставилися до вчительства і «всяких інших очкариків». Їх били, із них знущалися, на вулицях влаштовували багаття з «буржуазних» книг, платівок, модних речей і культурних цінностей.

Наступний удар хунвейбінів був спрямований проти «буржуазних штабів». Пропонувалося повністю розгромити або паралізувати діяльність керівних партійних центрів і місцевих організацій КПК, народних комітетів, масових організацій робітництва, а потім створити нові революційні органи влади. Із цим завданням також впоралися хунвейбіни й подібні до них загони **цзаофанів** («бунтарі»), утворені для сприяння «культурній революції» в робітничому середовищі.

На початку 1967 р. хунвейбіни і цзаофани розпочали кампанію із захоплення влади. Їхні дії спричинили хаос та масове насильство. Домігшись свого, Мао Цзедун, щоб угамувати безладдя, наприкінці 1967 р. застосував проти хунвейбінів і цзаофанів армію. У результаті 10 млн осіб було направлено на перевиховання в села. Проте здобута перемога не здавалася Мао Цзедуну повною. Його гнітив вплив давнього соратника **Лінь Бяо**, який був призначений наступником вождя. Спроба усунути його від влади ледь не призвела до перевороту, організованого прихильниками Лінь Бяо. Проте переворот не вдався, а змовники загинули в авіакатастрофі 13 вересня 1971 р. на території Монголії.

Позбувшись опозиції в партійному й державному керівництві, Мао Цзедун вирішив узяти під контроль армію. Щоб нейтралізувати її вплив, він почав відновлювати партійні й державні органи, що свідчило про відхід від початкових ідей «культурної революції». Усі здобутки боротьби Мао Цзедун закріпив у Конституції. Були реабілітовані деякі партійні діячі, що зазнавали переслідувань, зокрема майбутній автор китайських реформ Ден Сяопін. Здавалося, країна поверталася до нормального життя.

Проте це влаштовувало не всіх. Цзян Цин створила групу зі своїх прихильників (її згодом назвали «Банда чотирьох»), що намагалася продовжити політику «культурної революції». Їй протистояли помірковані діячі партії на чолі із **Хуа Гофеном**. Після смерті Мао Цзедуну **9 вересня 1976 р.** спалахнула гостра боротьба за владу, у якій перемогу здобув Хуа Гофен.

Так завершився трагічний період історії Китаю, жертвами якого стали 100 млн осіб.

4 **Політика реформ у Китаї.** На Пленумі ЦК КПК у грудні 1978 р. було взято курс, який отримав назву «**чотирьох модернізацій**»: він передбачав перебудову й переведення на нову базу промисловості, сільського господарства, армії, науки й техніки.

Політика реформ у Китаї

Промисловість	Сільське господарство
<ul style="list-style-type: none"> • На державних підприємствах вводилися госпрозрахунок та економічні стимули праці. • Заохочувалася індивідуальна трудова діяльність. • Створювалися невеликі приватні підприємства в торгівлі, сфері обслуговування й легкій промисловості. • Запроваджувалася оренда в промисловості. • Створювалися вільні економічні зони 	<ul style="list-style-type: none"> • Землю комун було порівну поділено між селянськими сім'ями й передано їм в оренду. • Створювався сімейний підряд. • Із 1984 р. селянству було дозволено продавати залишки продукції після виконання державного замовлення. • Було підвищено державні закупівельні ціни. • Було створено мережу малих сільськогосподарських підприємств із переробки продукції та підсобні промисли

Ідеологічною основою реформ стали такі принципи: соціалістичний шлях розвитку, демократична диктатура народу, керівництво КПК, марксист-ленінізм та ідеї Мао Цзедуна. Реформи розпочалися в сільському господарстві, а потім були поширені й на промисловість.

Економічні реформи дали значний приріст виробництва (близько 8—10 % на рік). Китай став одним із найбільших експортерів. Підвищився життєвий рівень населення, особливо приморських районів. За обсягом ВВП Китай поступався лише США, але в розрахунку на одну особу перебував на останніх місцях.

Особливістю китайських реформ було те, що вони не торкалися політичної сфери. При владі залишалася КПК. Спроби демократичних сил поставити питання про політичні реформи завершилися трагедією. На площі Тяньаньмень у Пекіні в 1989 р. протестувальників-студентів розігнали війська із застосуванням танків. У кривавих сутичках загинуло близько 2 тис. осіб.

Важливою подією в розвитку Китаю стала передача влади від старшого покоління керівників молодшому, яка відбулася у 2003 р. Новими керівниками КНР стали: голова КНР Ху Цзиньтао; голова Народних зборів КНР У Банго; голова Державної ради Вень Цзябао.

У 2012 р. в керівництві Китаю відбулися нові зміни. Генеральним секретарем ЦК КПК став Сі Цзіньпін. Незабаром він очолив і державні органи влади та розгорнув боротьбу проти корупції. У 2013—2018 рр. до відповідальності було притягнуто 1,5 млн чиновників. Кампанія пройшла під гаслом «Полювання

Пропаганда кампанії
«Полювання на мух і тигрів»

? У чому полягає суть кампанії, відображеної на карикатурі?

на мух і тигрів» («мухи» — дрібні чиновники, «тигри» — партійні діячі). Сотні тисяч вищих партійних чиновників отримали значні терміни ув'язнення або були страчені.

Кампанія дозволила Сі Цзіньпіну отримати широку народну підтримку й усунути конкурентів. Йому вдалося внести зміни до Конституції, які скасовували обмеження на кількість строків правління перших осіб. Фактично Сі Цзіньпін перетворився на нового імператора.

5 Зовнішньополітичний курс Китаю. Прихід до влади в Китаї КПК був неможливий без підтримки Радянського Союзу. Це дало привід Й. Сталіну розглядати Китай як свою маріонетку в «холодній війні». Участь китайських військ у війні в Кореї тісно прив'язала Китай до радянського зовнішньополітичного курсу. До того ж Й. Сталін зверхньо ставився до китайських лідерів (у колі своїх «друзів» він називав Мао Цзедуну «маргариновим марксистом» за його погляди на селянство як рушійну силу соціалістичної революції). Таке ставлення рано чи пізно мало вилитися в конфлікт. Це сталося в період перебування при владі в СРСР М. Хрущова, який розглядав Китай як «молодшого брата». Перше непорозуміння між Мао Цзедуну і М. Хрущовим виникло після доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС, де останній викривав «культ особи» Й. Сталіна. Друге — після наради комуністичних партій у 1960 р., на якій КПРС була проголошена авангардом комуністичного руху у світі. Ці та інші непорозуміння поступово призвели до збройного протистояння між двома країнами на кордоні через територіальні суперечки. Упевненості китайському керівництву надавала створена китайськими вченими атомна бомба (жовтень 1964 р.) і значна перевага в живій силі.

У 1966 р. між СРСР і Монголією було укладено договір про дружбу і співробітництво. Згідно з ним у Монголію були введені радянські війська. Китай відповів на це нарощуванням сил на півночі країни (у 1967 р. в Маньчжурії було зосереджено 400 тис. китайських солдатів). Переломний момент настав у 1968 р., коли китайське керівництво було стурбоване можливістю повторення «чехословацького варіанта» проти нього з боку СРСР. Китай посилено готувався до війни, на радянсько-китайському кордоні весь час виникали збройні сутички. Найбільш небезпечні з них відбулися на острові Даманський (13 червня 1969 р.) та в районі міста Жаланашколь (Казахстан, 13 серпня 1969 р.). Зіткнення на кордоні підштовхнули СРСР до розробки плану превентивного удару по ядерних об'єктах Китаю. Проте міждержавний конфлікт вдалося владнати мирним шляхом. Між СРСР і Китаєм почалися переговори, які з перервами тривали до середини 1980-х рр.

Наприкінці 1970-х рр. Китай і СРСР знову опинилися перед загрозою війни, яка була викликана в'єтнано-китайським конфліктом через Камбоджу (Кампучію). У 1979 р. Китай здійснив напад на В'єтнам із метою «дати урок» в'єтнамському керівництву, яке наважилось на повалення

прокитайського уряду в Кампучії на чолі з диктатором Пол Потом. У відповідь СРСР підтягнув свої війська до китайського кордону, а частину перекинув у В'єтнам. Китайські війська, які захопили декілька прикордонних міст, зупинилися. Конфлікт навколо Камбоджі було вирішено мирним шляхом.

Керуючись логікою «холодної війни», США підтримали Китай у протистоянні із СРСР. 1 січня 1979 р. між Китаєм і США було відновлено дипломатичні відносини та встановлено торговельні зв'язки.

Після тривалого періоду взаємної ворожечі й військової конфронтації (США озброювали й підтримували уряд Чан Кайші, у 1958 р. загрозували застосувати ядерну зброю проти КНР, проводили політику двох Китаїв) на початку 1980-х рр. американо-китайські відносини стали на шлях швидкого покращення. У військово-політичній галузі вони за порівняно короткий строк переросли у стратегічну взаємодію. США, відкинувши ідеологічні упередження, пішли на співробітництво, щоб отримати додаткову сильну перевагу в протиборстві із СРСР. Схожими мотивами керувалося й китайське керівництво, розглядаючи СРСР як головного ворога.

У 1982 р. Китай відмовився від політики конфронтації із СРСР, а СРСР, у свою чергу, у 1983 р. заявив про свій намір нормалізувати відносини з Китаєм. Китайське керівництво поставило ряд попередніх умов: виведення радянських військ з Афганістану й Монголії; виведення в'єтнамських військ із Камбоджі.

У 1989 р. ці перешкоди були ліквідовані, і відбувся візит М. Горбачова до Китаю. Між СРСР і Китаєм було укладено новий договір про кордон, але він не усунув усіх суперечностей. Нові договори вже були укладені Росією в 1990—2000-х рр.

Китайські військові під час вторгнення у В'єтнам. 1979 р.

Важливу роль у виробленні зовнішньополітичного курсу Китаю відіграли теорія «світової революції» і «трьох світів» Мао Цзедун, поширення в 1960—1970-ті рр. маоїстських партій у різних країнах світу (особливо у слаборозвинених), які вели збройну боротьбу проти існуючих у цих країнах режимів.

Зараз Китай як постійний член Ради Безпеки ООН і «ядерного клубу» відіграє важливу роль у світовій політиці, а особливо в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Важливими здобутками китайської зовнішньої політики стали деколонізація території Китаю (Гонконг, 1997 р.; Макао, 1999 р.), вступ країни до Світової організації торгівлі

(СОТ). Одне з основних завдань зовнішньої політики Китаю — домогтися приєднання острова Тайвань і забезпечити стабільний економічний розвиток країни.

Китай — другий після ЄС торговельний партнер України. Це зумовлює широкі україно-китайські відносини. Китай є потужним джерелом інвестицій і ринком збуту для України, Україна для Китаю — важливе джерело технологій, особливо у військовій галузі.

Висновки

- ▶ Завершення Другої світової війни не принесло мир Китаю. У країні з новою силою спалахнула громадянська війна, яка на початку 1950-х рр. завершилася перемогою комуністів, проте призвела до відділення Тайваню, де зберіг владу Гоміндан.
- ▶ Комуністи, перемігши в континентальному Китаї, вдалися до перетворень. Поступовість не влаштувала керівництво країни на чолі з Мао Цзедуну, і вони почали форсувати процеси.
- ▶ Експерименти з побудови комунізму («великий стрибок», «культурна революція») дорого коштували країні: сотні мільйонів загблих, майже повне розорення країни. Із кінця 1970-х рр. керівництво Китаю зрозуміло попередні помилки та вдалося до радикальних економічних реформ, які дали небачений результат.

Запитання та завдання

1. Коли було проголошено КНР? 2. Хто став лідером Китаю після перемоги комуністів у громадянській війні? 3. На якому острові закріпилися прихильники Чан Кайші після поразки у громадянській війні? 4. Коли китайські комуністи спробували здійснити «великий стрибок»? 5. Хто був ініціатором «Великої пролетарської культурної революції»? 6. Модернізацію яких сфер життя передбачали реформи, започатковані наприкінці 1970-х рр.?

7. Обговоріть у групах, що сприяло перемозі комуністів у громадянській війні. 8. Якими були перші заходи комуністів? 9. Чому політика «великого стрибка» зазнала краху? 10. Якою була мета «культурної революції»? Чи досягла вона її? 11. Які наслідки мала «культурна революція»? 12. Що зумовило здійснення політики реформ наприкінці 1970-х рр.? Які завдання поставило перед собою китайське керівництво? 13. Чому реформи було розпочато із сільського господарства?

14. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Якими були результати реформ 1980—2018 рр. у Китаї». 15. Складіть таблицю «Зовнішня політика Китаю».

Етапи	Основні риси

16. Якою є роль Китаю в сучасному світі? Чи доцільно говорити про Китай як про наддержаву? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 15. Індія

1. Чому Індію називали «перлиною Британської корони»? **2.** Якими були особливості національно-визвольного руху напередодні Другої світової війни?

Здобуття Індією незалежності. Після завершення Другої світової війни знову постало питання про ліквідацію колоніальних порядків в Індії. Проте лідери провідних політичних сил Індії по-різному бачили майбутнє країни. **Індійський національний конгрес (ІНК)** виступав за єдність незалежної Індії. У той самий час **Мусульманська ліга** виступала не тільки за незалежність, але й за утворення окремої мусульманської держави, у якій мусульмани мали б більш надійні гарантії свого розвитку. У цьому вони знайшли підтримку з боку метрополії.

У **серпні 1947 р.** колоніальна адміністрація заявила про надання Індії незалежності, але в той самий час країна була поділена на дві держави — **Індійський союз і Пакистан**, які отримали статус домініонів. Штати (провінції) і князівства колишньої Британської Індії мали визначитися, до складу якої держави вони належать. Більшість провінцій і князівств приєдналися до Індійського союзу. До Пакистану відійшли провінції на захід і схід від Індії.

Розпочався обмін населенням між двома державами. Переселення супроводжувалося масовими вбивствами з обох сторін. У сутичках загинуло близько 100 тис. осіб. Тільки жорстка позиція Магатми Ганді, який оголосив голодування до того часу, поки не припиниться різанина, а потім його вбивство одним з індіїстських фанатиків на деякий час припинило кровопролиття.

Восени 1947 р. спалахнув конфлікт між новоутвореними державами через князівство **Джамму і Кашмір**, де правили індіїсти, а більшість населення становили мусульмани. На допомогу мусульманам із Пакистану вторглися загони бойовничих пуштунів, яких підтримувала пакистанська армія. Проти них виступили підрозділи індійської армії. Спалахнула **індо-пакистанська війна (1947—1948 рр.)**, яка розколола князівство навпіл. Конфлікт не вдалося вирішити до сьогодні.

Розвиток Індії в 1950—1980-ті рр. Перші кроки свого існування Республіка Індія почала з аграрної реформи. У поміщиків було вилучено ту частину земель, яку вони здавали в оренду (приблизно 60 % володінь). Цю землю було передано самим орендарям. Із нових господарств за надану землю держава отримувала

Святкування першого Дня незалежності Індії. Бомбей. 15 серпня 1947 р.

Демаркаційна лінія через штат Джамму і Кашмір, що розділяє Індію та Пакистан із 1971 р.

податки й із цих коштів розраховувалася з поміщиками. У країні виник новий клас дрібних селян-землевласників.

Джавахарлал Неру, який очолював перший уряд Індії, перебував під значним впливом соціалістичних ідей. Він домагався розширення державного сектору в промисловості, планового розвитку економіки. Державний сектор створювався в тих галузях, які потребували величезних капіталовкладень, що були не в змозі зробити окремі приватні власники (у чорній і кольоровій металургії, машинобудуванні, нафтопереробці, хімічній промисловості, енергетиці). Одночасно не чинилося перешкод для розвитку приватного підприємництва.

Із труднощами розв'язували національне питання. На території Індії проживає багато народів, що різняться культурою, мовою, релігією. Після проголошення незалежності у країні почалося створення адміністративних одиниць. У 1956 р. з'явилося 14 нових штатів і шість територій, керованих із центру. Однак і після цього тривала боротьба окремих національних груп за можливість мати власний штат.

Крім того, в Індії не було досягнуто загальної згоди щодо питання про державну мову. Такою пропонувалася мова гінді. Проти виступили деякі штати, які вбачали в цьому дискримінацію інших народів. А залишити державною мовою англійську не погоджувалися національно-патріотичні сили. Поглибилися суперечності й між окремими кастами. У вищих кастах точилася боротьба за владу, нижчі касты домагалися для себе розширення прав.

Курс Дж. Неру викликав опір із боку тих сил, які обстоювали вільний ринок, приватну власність і позапланову економіку, а також виступали проти політики нейтралітету і за союз із Заходом. Дж. Неру прихильно ставився до СРСР. Становище голови уряду Індії ускладнилося в 1962 р., коли Китай висунув претензії на деякі індійські території та захопив їх. Опозиційні партії звинуватили Дж. Неру в неспроможності дати рішучу відсіч агресору через ідейну близькість із ним. Одночасно відбувся розкол в ІНК. Одна частина вимагала ще більшого запровадження соціалістичних методів в економіку. Інша, навпаки, критикувала Дж. Неру за соціалістичні експерименти. Криза в партії затягнулася. У розпал дискусій 27 травня 1964 р. Дж. Неру помер.

У країні розпочалася тривала економічна криза. Уряд не міг утримувати за рахунок бюджету такий великий державний сектор, як його запланував Дж. Неру. Проведення аграрної реформи не підвищило продуктивності праці нових господарів. Натомість на землях, що залишилися в поміщиків і заможного селянства, вона зростала.

Іти на радикальну аграрну реформу з ліквідацією традиційного общинного життя уряд не бажав. Це могло призвести до неконтрольованого зростання дешевої робочої сили в містах, соціальної напруженості, зниження життєвого рівня, загострення політичних і національних проблем.

Криза змусила ІНК переглянути свою політику. Більше уваги почали приділяти приватному сектору в промисловості. Замість п'ятирічних планів розробляли річні. У сільському господарстві ресурси виділяли вибірково — найбільш розвиненим аграрним регіонам і переважно міцним господарствам.

Новим прем'єр-міністром став **Лал Бахадур Шастрі**. Серед гострих проблем, із якими він одразу зіткнувся, була національна. У кожному штаті проживали представники декількох національностей. Найчисленніші користувалися своєю перевагою. Національні меншини не бажали миритися з дискримінацією. Почалися сутички на національному ґрунті. Не вдавалося вирішити питання єдиної державної мови. Англійська залишалася другою, крім гінді, офіційною мовою в республіці. У тих штатах, де не розмовляли гінді, третьою офіційною мовою проголошували ще й місцеву. Тривало протистояння між індуїстами й мусульманами, особливо у штаті Джемму і Кашмір. У 1961, 1963, 1964 і 1967 рр. воно виливалося в сутички з погромами та вбивствами.

Кашмір став причиною війни 1965 р. між Індією та Пакистаном. Приборкати сторони вдалося СРСР і США. На переговорах у Ташкенті (Узбекистан) на початку січня 1966 р. країни домовилися про припинення воєнних дій. Так конфлікт в Індостані став складовою «холодної війни».

Після смерті прем'єр-міністра **Л. Б. Шастрі** розкол в ІНК посилювався. На чергових загальних виборах 1967 р. кожна частина партії висунула свого кандидата. Ті, що продовжували курс **Дж. Неру**, підтримували кандидатуру його дочки **Індіри Ганді**.

На виборах ІНК хоч і з великими труднощами, але здобув більшість місць у парламенті. Однак порівняно з попередніми виборами він здав позиції. Зросла вага інших партій. Індія перестала бути країною з однопартійним правлінням. **І. Ганді** наполегливо провадила курс свого батька. Улітку 1969 р. вона націоналізувала 14 найбільших приватних банків, наприкінці того ж року затвердила закон, за яким монополії можна було створювати лише з дозволу уряду. **І. Ганді** також збільшила державне забезпечення промисловості. Було націоналізовано експорт бавовни.

Індіра Ганді

У зовнішній політиці І. Ганді продовжила лінію Дж. Неру: нейтралітет і неприєднання до військово-політичних блоків, підтримка національно-визвольних рухів, зміцнення відносин із СРСР.

Завдяки такій політиці та перемозі у війні з Пакистаном партія ІНК перемогла на дострокових парламентських виборах 1971 р.

Запровадження соціалістичних принципів в економіці хоча й сприяло популяризації ІНК серед біднішого населення, але загалом призвело до погіршення економічної ситуації в країні через невисоку ефективність державного сектору. Крім того, загальмувалася земельна реформа, припинили застосовувати ефективні сільськогосподарські технології. Країна потерпала від нестачі продуктів харчування.

У 1974 р. опозиція розпочала масову антиурядову кампанію. Екстремістські елементи з опозиції вчиняли замах на урядовців. І. Ганді переконала президента Фахрутдіна Алі Ахмеда ввести з 26 червня 1975 р. у країні надзвичайний стан. Дію Конституції було припинено, опозиційні організації заборонено, а 30 тис. їхніх активістів заарештовано.

У 1975 р. в країні був найвищий урожай зернових, і ціни на продовольство не зростали. Відновилося роздача землі селянству. І. Ганді вирішила скористатися ситуацією і в 1977 р. оголосила парламентські вибори. Однак населення віддало голоси за новоутворену **Бхаратія джаната парті (БДП, «народна партія»)**, до якої увійшли опозиційні Конгресу угруповання.

Оскільки БДП утворювали організації з протилежними платформами, то в 1979 р. вона розкололася, і наступного року І. Ганді знову стала прем'єр-міністром.

У 1984 р. виникла криза в штаті Пенджаб, де проживала велика община мусульман-сикхів. Вони вже тривалий час домагалися приєднання Пенджабу до Пакистану. Головна святиня сикхів — Золотий храм в Амрітсарі — перетворилася на збройний арсенал і штаб сепаратистського руху. І. Ганді наказала захопити храм і заарештувати заколотників. У відповідь група сикхських екстремістів 31 жовтня 1984 р. вчинила на неї замах, унаслідок якого І. Ганді загинула.

Після смерті І. Ганді прем'єр-міністром став її син **Раджив Ганді**. На той час він здобув прихильність більшості членів ІНК. Новий уряд також постав перед проблемою національного та релігійного екстремізму. У 1987 р. Р. Ганді направив війська в сусідню Шри-Ланку, де екстремістська організація народу тамілів — **«Тигри визволення Таміл Іламу»** — вела боротьбу із центральним урядом, намагаючись розділити країну. Індійські війська допомогли придушити сепаратистський рух, що налаштувало проти Р. Ганді тамілів, які жили в Індії. У 1988 р. знову спалахнула криза в Пенджабі. Як і його мати, Р. Ганді дав наказ захопити Золотий храм, де отаборилися сикхські сепаратисти.

Очевидною ставала неефективність соціалістичного експерименту Р. Ганді. До того ж і сам він своїм способом життя давав підстави для

Етапи економічного розвитку Індії

Період	Стратегія модернізації
1940— 1950-ті рр.	Перехід власності колишньої колоніальної влади державі. Формування державного сектору. Плановий розвиток державного сектору. Позбавлення поміщиків прав збирати податки із сільської общини. Надання орендарям права викупу землі
1960— 1970-ті рр.	Націоналізація великих банків, системи оптової торгівлі. Обмеження розмірів земельних володінь. Зміцнення державного сектору (20 % промисловості). Проведення «зеленої» революції — перехід на самозабезпечення сільськогосподарською продукцією
1980— 1990-ті рр.	Часткова лібералізація зовнішньої торгівлі. Залучення іноземних інвестицій у новітні галузі виробництва. Підтримка приватного підприємництва
Початок XXI ст.	Приватизація державного сектору. Сприяння розвитку приватного бізнесу. Розвиток інформаційних технологій

невдоволення: рідко спілкувався з населенням, значно збільшив особисту охорону, надто багато уваги приділяв власному комфорту. На тлі економічних труднощів це драгувало індійський народ. Щоб дати новий імпульс економіці, Р. Ганді розпочав реформи з лібералізації економічного життя, які продовжили його наступники.

3 Індія в 1990-ті рр. — на початку XXI ст. Непопулярність прем'єр-міністра Р. Ганді особливо проявилася під час виборів 1989 р. ІНК не зумів завоювати абсолютну більшість місць у парламенті. Уряд був сформований Національним фронтом, у який об'єдналися опозиційні Конгресу партії. Прем'єр-міністром став **Вишванат Пратап Сінгх**.

У 1990 р. він домігся рішення, за яким 27 % робочих місць у державному секторі мусили віддавати представникам нижчих каст і племен. Рішення В. П. Сінгха викликало урядову кризу, оскільки він зазіхнув на одну з найсвятіших традицій Індії — кастову систему. Представники вищих каст вважали для себе ганебною навіть думку, що нижчим кастам можуть надаватися рівні з ними права. Під тиском захисників кастової системи В. П. Сінгх змушений був піти у відставку. Посада прем'єр-міністра перейшла до соціаліста **Чандри Шекхара Сінгха**.

У 1991 р. розпочалася передвиборча кампанія. Найкращі шанси мав ІНК. Р. Ганді сподівався отримати посаду прем'єр-міністра, але у травні 1991 р. його вбили тамільські екстремісти. Новим лідером ІНК, а пізніше й прем'єр-міністром став **Нарасімха Рао**. Економічний курс Н. Рао передбачав приватизацію державного сектору економіки, акціонування частини підприємств державного сектору з метою збільшення надходжень до

Бангалор — місто ІТ-спеціалістів, яке називають «Індійською Кремнієвою долиною». Сучасний вигляд

бюджету. Основною метою уряду був відхід від командно-адміністративних методів управління, які виявилися не-ефективними, і розвиток конкурентоспроможної економіки, інтегрованої у світову.

ІНК прагнув створити єдину індійську націю з рівними правами й можливостями для всіх племен і народів. Йому протистояли ультраправі «патріоти», які домагалися надання індістам центрального місця в суспільстві. Провідною партією цього спектра була БДП. Вона спиралася на підтримку найбіднішої та найнеосвіченішої частини населення, яка в Індії налічувала сотні мільйонів осіб. На виборах 1996 р. на хвилі звинувачень у корупції ІНК й особисто Н. Рао БДП перемогла. Проте створити стабільний уряд вона не змогла. Коаліційність стала провідною рисою політичного життя Індії. На позачергових виборах 1998 р. БДП знову здобула перемогу. Прем'єр-міністром став **Атал**

Біхари Ваджапаї. У внутрішній політиці його уряд продовжив політику попередників. У 1999 р. розпочалася масова приватизація державного сектору.

У зовнішній політиці Індія посіла жорстку позицію, особливо у відносинах із Пакистаном. Гонка озброєнь із Пакистаном, яка стала ядерною і ракетною, перетворила індо-пакистанський конфлікт на найбільш небезпечний у світі.

У 1999 р. БДП знову перемогла на позачергових виборах. У 2000—2001 рр. виникла нова політична криза, пов'язана з корупцією у вищих колах влади. Тепер у неї було втягнуто лідерів БДП.

Незважаючи на комплекс проблем, зараз в Індії триває стабільне економічне зростання, вдалося перевести індо-пакистанський конфлікт у переговорну площину. Падіння популярності БДП було пов'язано із втратою в індійському суспільстві прихильності до націоналістичних індіїстських гасел, особливо після кривавого релігійного конфлікту 2002 р. у штаті Гуджарат. На чергових виборах 2004 р. гучну перемогу здобув ІНК на чолі із **Сонею Ганді**. Проте вона відмовилася обійняти посаду прем'єр-міністра. Ним став **Манмоган Сінгх**. Після десятиліття перебування при владі на виборах 2014 р. ІНК поступився владою БДП. Таким чином, в Індії сформувалася типова двопартійна система.

Висновки

- ▶ Індія реалізувала самобутню модель модернізації, яка виявилася досить ефективною. Ще в колоніальні часи були закладені основи системи місцевого самоврядування, федералізму. Усе це дозволило Індії після здобуття незалежності утвердитися як демократична держава. Тривалий час індійська демократія мала свої особливості: панування в політичному житті ІНК та родини Ганді.

- ▶ В економічній сфері Індії вдалося уникнути широкомасштабних експериментів, пов'язаних із радикальною зміною традиційних устоїв. Індія зберегла звичайний хід життя, проте це не зупинило її розвиток у бік прогресу.
- ▶ Розвиток країни має і свої проблеми: відносини з Пакистаном, які переросли в ядерне протистояння; стрімке зростання кількості населення, що тягне за собою низку соціально-економічних проблем; сепаратистські й екстремістські рухи.

Запитання та завдання

1. На які дві держави було розділено Британську Індію? 2. Хто був першим прем'єр-міністром незалежної Індії? 3. Яка родина найдовше перебувала при владі в Індії? 4. Які прем'єр-міністри Індії загинули в результаті терористичних актів? 5. Яка партія тепер перебуває при владі в Індії?

6. Чому Британська Індія була розділена на дві держави? За яким принципом було здійснено цей поділ? Чому розподіл території Британської Індії призвів до кровопролиття? 7. Визначте етапи економічного розвитку Індії та дайте їм характеристику. 8. Що передбачав курс Дж. Неру? Які наслідки мала його реалізація для розвитку країни? 9. Чим можна пояснити тривале перебування при владі в країні родини Ганді та ІНК? 10. Як розвивався індо-пакистанський конфлікт? На якій основі можливе примирення двох сусідів?

11. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Кількість населення Індії менша, ніж Китаю, приблизно на 250 млн осіб. Чому кількість населення не стримує економічного розвитку Китаю, а Індії — стримує?».

12. Визначте та охарактеризуйте основні проблеми Індії на сучасному етапі.

§ 16. Близькосхідний конфлікт і спроби його врегулювання

1. Коли виник арабо-ізраїльський конфлікт? 2. Підмандатною територією якої країни була Палестина напередодні Другої світової війни?

Арабський світ. Більшу частину регіону Близького Сходу становлять арабські країни. Арабський світ охоплює близько 20 держав, що розташовані на території Північної Африки, Аравійського півострова, Близького Сходу. Ці країни об'єднані спільністю етнічного складу, мови, культури, традицій. У 1945 р. було утворено Лігу арабських держав (ЛАД). Основне багатство арабських країн — нафта (90 % світових запасів). Більшість із них є членами Організації країн — експортерів нафти (ОПЕК), яка покликана захищати інтереси експортерів нафти.

Арабські країни різняться за рівнем розвитку й державним устроєм. Кувейт, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Катар мають найвищий у світі показник доходу на одну особу. У них передові технології, безкоштовна освіта, розвинена система соціального забезпечення поєднуються з міцними ісламськими традиціями, монархічною формою правління (абсолютна теократична монархія), патріархальними пережитками. Демократичні традиції відсутні. Інші арабські країни (Алжир, Лівія, Єгипет, Сирія) мають республіканський устрій і в післявоєнний період намагалися побудувати «арабський соціалізм», у них сформувалися авторитарні режими.

Крім арабських країн, важливу роль у регіоні відіграють Туреччина та Іран. Особливо вона зросла на початку ХХІ ст.

У післявоєнні роки для регіону головною проблемою став арабо-ізраїльський конфлікт.

2 **Створення Держави Ізраїль. Перша арабо-ізраїльська війна.** У роки Другої світової війни від рук нацистів загинуло 6 млн євреїв. Трагедія європейського єврейства спонукала до активізації сіоністського руху, який розвивався під гаслом «Тільки у власній державі єврейський народ може почуватися в безпеці».

29 листопада 1947 р. Генеральна Асамблея ООН більшістю голосів прийняла резолюцію про розподіл Палестини на єврейську та палестинську держави. Єврейський народ вітав це рішення, але арабський світ категорично заперечував його.

14 травня 1948 р. була проголошена **Держава Ізраїль**. Проте за добу армії Єгипту, Йорданії, Сирії, Лівану та Іраку розпочали воєнні дії проти молодого держави. Спалахнула кровопролитна війна, яка тривала з **травня 1948 до 20 липня 1949 р.** (ізраїльський народ називає її «Війною за незалежність»).

Отримуючи зброю із СРСР, Чехословаччини та фінансову допомогу США, завдяки небаченій мужності солдатів та офіцерів (багато з них були активними борцями з нацизмом у Європі), а також усього народу Ізраїль здобув перемогу. У результаті цієї війни територія, яка передбачалася під Палестину, була розподілена таким чином: Галілея і весь Негев відійшли до Ізраїлю; Юдея, Самарія, частина Єрусалима — до Йорданії; сектор Гази — до Єгипту. Тобто палестинську державу не було створено. Війна заклала основу конфлікту, який не розв'язаний і сьогодні.

Наприкінці 1940 — на початку 1950-х рр. арабо-ізраїльський конфлікт став складовою

Ізраїльський політичний діяч Д. Бен-Гуріон повідомляє про створення Держави Ізраїль. Тель-Авів. 14 травня 1948 р.

«холодної війни». СРСР відкрито підтримав арабські країни в конфлікті з Ізраїлем, а США та країни Заходу — Ізраїль. Сторони намагалися силою довести своє право на землі Палестини. Неодноразово спалахували криваві війни між єврейським та арабським населенням: війна на Синаї 1956 р., яка збіглася з агресією Великої Британії та Франції, що намагалися відновити контроль над Суецьким каналом; Шестиденна війна 1967 р., у результаті якої Ізраїль розгромив війська арабських держав і створив «зону безпеки» із захоплених земель сусідніх держав; Війна на виснаження 1967—1970 рр., Війна Судного дня, або Семиденна війна (1973 р.), коли арабські держави намагалися взяти реванш за поразку 1967 р., а зазнали чергової поразки; воєнні дії Ізраїлю в Лівані проти військових формувань Організації Об'єднання Палестини та Сирії 1982—1983 рр.

Завершення «холодної війни» не зупинило збройне протистояння, яке досі триває.

3 Палестинська проблема. Перша арабо-ізраїльська війна стала причиною проблеми палестинських біженців, які розселилися по різних арабських країнах. Ситуацію загострила агресія Ізраїлю, Великої Британії та Франції проти Єгипту в 1956 р. (Суецька криза). Усе це завдало сильного удару по національній свідомості палестинського народу: зникли самостійні палестинські організації, порятунок вбачався лише в об'єднанні арабських держав заради визволення Палестини.

У 1958 р. був утворений союз Єгипту та Сирії — Об'єднана Арабська Республіка, але в 1961 р. він розпався.

Наприкінці 1950-х рр. у Кувейті виник Рух за національне визволення Палестини (ФАТХ), який очолив Ясір Арафат. Ця організація висунула нову програму боротьби для палестинців: 1) «не арабська єдність — шлях до Палестини, Палестина — шлях до арабської єдності»; 2) невтручання у внутрішні справи арабських держав. Така ідеологія забезпечила ФАТХ підтримку від багатих монархічних держав Аравійського півострова. Перемога національно-визвольної боротьби в Алжирі (1962 р.) сприяла поширенню ідеології ФАТХ (Алжир дав приклад визволення арабської країни власними силами за підтримки арабських держав).

Деякі арабські країни не були зацікавлені в самостійності палестинського руху. Для контролю над ним у 1964 р. було створено Організацію визволення Палестини.

Щоб вийти з-під контролю арабських країн, ФАТХ розпочав самостійну боротьбу проти Ізраїлю. Перша збройна акція була проведена 1 січня 1965 р. Цей день став днем народження Палестинського руху Опору. За короткий час ФАТХ перетворився на впливову військово-політичну

Ясір Арафат

силу, яка встановила контроль над Організацією визволення Палестини. У лютому 1969 р. Я. Арафат був обраний головою Виконкому Організації визволення Палестини. У 1970 р. він став головнокомандувачем збройних сил палестинської революції.

Обмеженість території, де велися бойові дії, рельєф місцевості не давали можливості створити визвольні райони в Палестині, які мали стати базами для боротьби. Усі збройні акції (переважно терористичні акти) проводилися з території сусідніх держав, що призводило до двох великих проблем: Ізраїль здійснював напади на ці держави, що викликало невдоволення їх урядів і населення діями палестинців; Палестинський рух Опору потрапляв у залежність від арабських держав. Перша проблема призвела до збройного конфлікту між Ізраїлем та Йорданією в 1966 р. і палестино-йорданського конфлікту в 1970 р. Палестинцям довелося залишити цю країну й переміститися в Ліван.

Із метою вплинути на світову громадськість, домогтися розголосу своїх дій бойовики ФАТХ здійснили ретельно спланований терористичний акт. У вересні 1970 р. палестинці захопили три цивільні літаки — англійський, швейцарський та американський (ізраїльський захопити не вдалося, оскільки його, на відміну від інших літаків, охороняли) і примусили екіпажі посадити їх у Йорданії. Терористи вимагали відпустити заарештованих у країнах Європи палестинських бойовиків в обмін на заручників. Терористів і заручників було відпущено, літаки підірвано. У 1972 р. група палестинців «Чорний вересень» здійснила більш зухвалий теракт. Під час Олімпіади в Мюнхені (Німеччина) бойовики увірвалися до приміщення, де жили ізраїльські спортсмени, і розстріляли їх. Загибло 11 осіб.

Проте палестинці зруйнували нетривку рівновагу сил у ліванському суспільстві (населення поділене на чотири релігійні конфесії: християни — 37,4 %, шиїти — 30,2 %, суніти — 21,5 %, друзи — 10,9 %), що стало причиною громадянської війни та ізраїльської інтервенції в 1978 і 1982—1983 рр.

Суніти — послідовники основного й найпоширенішого напрямку в ісламі. Суніти тлумачать Коран дослівно, роблять ставку на трактування Сунн, вчинків і висловів пророка Мухаммада. Вони вважають, що халіфом може бути тільки людина з репутацією та знаннями богослова, мудра й фізично здорова, визнають законність правління перших чотирьох халіфів — Абу Бакра, Омара, Османа та Алі. Халіф — виборна посада.

Шиїти — послідовники ряду ісламських течій. Шиїти визнають єдиним законним наступником пророка Мухаммада тільки халіфа Алі та його прямих нащадків. На відміну від сунітів, шиїти вважають, що влада має належати імамам, тобто прямим нащадкам Алі та доньки Мухаммада Фатіми, а не виборним особам — халіфам. Більшість шиїтів проживають в Ірані, Іраку, Ємені, Сирії тощо.

Після кривавих боїв на півдні Лівану і в Бейруті в 1982 р. палестинські бійці та штаб Організації визволення Палестини змушені були переїхати до Тунісу. Однак і тут у жовтні 1985 р. ізраїльська авіація намагалася бомбовими ударами знищити керівний центр цієї організації.

Друга проблема призвела до перетворення Організації визволення Палестини на сукупність угруповань від крайніх лівих до правих, які претендували на лідерство в організації.

Семиденна війна 1973 р. змінила погляди Я. Арафата. Він почав виступати за створення палестинської держави не замість Ізраїлю, а поряд із ним, за заміну збройної боротьби мирними засобами вирішення проблем. Такий поворот урятував Організацію визволення Палестини від ізоляції й зникнення. У 1974 р. її було визнано єдиним законним представником палестинського народу. У 1970—1980-ті рр. Я. Арафат вів активну дипломатичну діяльність під гаслом «Ні дня без руху», намагаючись з усіма зберегти дружні відносини.

9 грудня 1987 р. на лівому березі річки Йордан і в секторі Гази спалахнуло народне повстання (перша «Інтифада»), яке проводилося без застосування зброї, за що отримало назву «війна каменів». 15 листопада 1988 р. Національна рада Палестини (парламент у вигнанні) прийняла рішення про проголошення незалежності Палестини. Усі сторони конфлікту зрозуміли, що так далі тривати не може. Зусилля США та СРСР сприяли початку мирного врегулювання суперечностей на Близькому Сході.

4 **Близькосхідний мирний процес.** Першу спробу врегулювати арабо-ізраїльський конфлікт мирним шляхом здійснив у 1951 р. король Йорданії. Проте після його вбивства до кінця 1970-х рр. усе вирішувалося воєнними діями.

У вересні 1978 р. на зустрічі президентів Єгипту та Ізраїлю в Кемп-Девіді, резиденції президента США Дж. Картера, між двома країнами було підготовлено історичну угоду про початок мирних переговорів.

26 березня 1979 р. у Вашингтоні глави держав Ізраїлю та Єгипту підписали мирний договір. Президенту Єгипту А. Садату та прем'єр-міністру Ізраїлю М. Бегіну було присуджено Нобелівську премію за досягнення миру та припинення ворожнечі між державами. Спроба укласти такий договір із Ліваном (1983 р.) була невдалою. Влітку 1994 р. подібний договір Ізраїль підписав із Йорданією.

Розпад СРСР, зміни у співвідношенні сил у світі, послаблення впливу арабських радикалів (після поразки Іраку у війні з багатонаціональними силами), економічна зацікавленість арабських країн, а також розуміння Ізраїлем неможливості

М. Бегін, Дж. Картер і А. Садат під час підписання мирного договору. Вашингтон (США). 1979 р.

утримувати захоплені території в подальшому, які до того ж не гарантують йому безпеки (обстріл Ізраїлю іракськими балістичними ракетами, «Інтифада» палестинців тощо) спонукали ворогуючі сторони до участі в жовтні 1991 р. в Мадридській мирній конференції, яка визначила основні напрями руху до миру в регіоні.

Ізраїль пішов на прямі переговори з Організацією визволення Палестини. У вересні 1993 р. в результаті таємних переговорів в Осло (Норвегія) між Ізраїлем та Організацією визволення Палестини було підписано декларацію про принципи взаємовідносин. Угода передбачала надання палестинцям автономії на Західному березі річки Йордан і в секторі Гази протягом п'яти років.

Упровадження в життя принципів декларації почалося в 1994 р. після введення автономії в місті Єрихон і в секторі Гази. Палестинському народу були передані повноваження в галузях освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту населення, оподаткування й туризму. Восени 1995 р. була підписана угода, що визначила питання про майбутнє ізраїльських поселень, кордони й структуру Палестинської автономії. Столицею автономії було обрано місто Рамалла.

Проте процес становлення Палестинської автономії відбувався важко й суперечливо.

29 січня 2002 р. палестинська студентка Шиназ Амурі (Вафа Ідріс) підірвала себе в Єрусалимі. Унаслідок теракту одна людина загинула й близько 150 було поранено. С. Хусейн наказав поставити їй пам'ятник у Багдаді. Її приклад набув поширення серед терористів. «Шахіди», як почали називати «живі бомби», потім стали поширеним явищем.

У 2000—2004 рр. тривала друга «Інтифада», яка супроводжувалася серією терористичних актів. Почалася реалізація плану з мирного врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту.

Сутічки на кордоні Ізраїлю і сектору Гази. 2018 р.

Зрештою Ізраїль у 2005 р. прийняв рішення про виведення з території Палестинської автономії військ і будівництво на кордоні стіни.

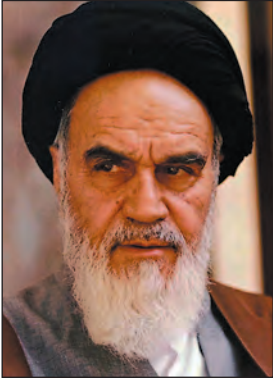
Виведення ізраїльських військ із Палестини призвело до розгортання у 2006—2007 рр. громадянської війни між прихильниками ФАТХ (помірковані) і ХАМАС (радикальні). Це протистояння призвело до фактичного розколу Палестини. ХАМАС узяв під контроль сектор Гази, ФАТХ — Західний берег річки Йордан.

На прихід до влади в секторі Гази ХАМАС Ізраїль відповів транспортною блокадою території. Сектор Гази опинився перед загрозою гуманітарної катастрофи. У відповідь ХАМАС почав обстрілювати територію Ізраїлю ракетами. Армія Ізраїлю завдала удару по території сектору Гази, намагаючись знищити пускові установки ракет (операція «Гаряча зима», 2007—2008 рр.). Зрештою між сторонами було укладено перемир'я. 27 грудня воно було порушено. Ізраїльська армія систематично знищувала військову інфраструктуру ХАМАС у секторі Гази (операція «Литий свинець», грудень 2008 — січень 2009 р.). Під тиском світової громадськості операцію було припинено. ХАМАС зберіг частину свого потенціалу, між сторонами встановився нетривкий мир. У 2012 р. після нових обстрілів Ізраїль провів операцію «Хмарний стовп», а у 2014 р. — «Непорушна скеля». Нові спалахи насильства відбулися навесні 2018 р., коли палестинці намагалися зруйнувати стіну між Ізраїлем і сектором Гази, та навесні 2019 р. після ракетних обстрілів Тель-Авіва. Ситуація залишається важкою й суперечливою.

5 «Біла» та ісламська революції в Ірані. Після відновлення в 1946 р. свого суверенітету Іран тривалий час перебував у стані політичної нестабільності. У 1953 р. внаслідок військового перевороту до влади прийшов шах Мохаммед Реза Пехлеві, який стабілізував становище в країні. У 1962 р. він проголосив у країні початок «білої революції» — проведення реформ, спрямованих на модернізацію країни й викорінення феодальних пережитків. Програма реформ змінювалася та уточнювалася. За роки «білої революції» в Ірані було проведено аграрну реформу (обмежувалося поміщицьке землеволодіння й володіння релігійних мусульманських общин), індустріалізацію, реформу освіти й охорони здоров'я. У 1963 р. жінкам було надано виборче право. Був обмежений традиційний інститут багатоженства. Активно насаджувалися західний стиль життя, західна мода.

Реформи мали значний вплив на розвиток Ірану. Аграрна реформа порушила традиційну структуру суспільних відносин на селі. Сотні тисяч людей переселилися до міст. Ліквідація поміщицького товарного господарства призвела до зменшення сільськогосподарського виробництва. Іран став імпортером продовольства. Зростання промислового виробництва не встигало за темпами збільшення міського населення, що викликало масове безробіття. Невдоволення людей посилювалося відвертою розкішшю палацу шаха та збагаченням міністрів за рахунок прибутків від експорту нафти. У зовнішній політиці шах орієнтувався на США та інші країни Заходу. Іран був членом військово-політичного блоку Багдадський пакт (у серпні 1959 р. перейменовано на Організацію центрального договору, СЕНТО).

Така політика шаха спричинила масові протести населення. В умовах відсутності легальної опозиції виразником цих настроїв стало мусульманське духовенство, яке посідало в Ірані привілейоване становище. Крім

Аятола Хомейні

служителів культу та осіб, що навчалися в духовних навчальних закладах (близько 260 тис. осіб), до нього належали прямі нащадки Мохаммеда, яких налічувалося понад 1 млн осіб.

Лідером релігійної опозиції став аятола Хомейні (Рухолла Мусаві Хомейні). Він розробив теорію ісламської революції і створення ісламської держави. Хомейні ділив суспільство на три групи: знедолені, благочестиві, слуги сатани. Слугами сатани вважали шаха, його оточення, інтелігенцію, імперіалістів, комуністів. Кінцевою метою боротьби Хомейні проголошував створення Світової ісламської держави. В уяві Хомейні іслам виступав не тільки засобом морального вдосконалення людини, але й знаряддям соціальної зміни суспільства. Хомейні негативно ставився як до західної цивілізації, так і до ідей соціалізму:

«Не Захід, не Схід, а іслам». У 1963 р. його було заарештовано, а згодом вислано з країни.

Протистояння між шахом і духовенством набувало все більш непримиренного характеру. Репресії шаха підвищували авторитет релігійної опозиції. Крім неї, проти шаха виступали Народна партія Ірану (Туде), ліворадикальні організації федаїв і моджахедів, Національний фронт, Демократичний союз народів Ірану.

Криза шахського режиму щороку наростала. За таких умов шах застосовував різні засоби, щоб зберегти владу. Заборона урядом проведення в жалобні дні традиційних походів віруючих призвела до стихійного вибуху невдоволення населення. Остаточно авторитет шаха підірвали події 8 вересня 1978 р., коли солдати розстріляли релігійно-політичний мітинг на площі Жале в Тегерані. 26 листопада 1978 р. опозиція оголосила в країні жалобу. Демонстрації в містах супроводжувалися сутичками з військовими та поліцією. Федаї і моджахеди здійснювали напади на поліцейські установи, іноземців, які масово залишали країну. Спроба шаха піти на поступки опозиції, призначивши прем'єр-міністром одного з лідерів опозиції Шапура Бахтіяра, не мала успіху. Революційні події не вщухали, і 16 січня 1979 р. шах залишив країну. Ш. Бахтіяр втрачав контроль над становищем у країні. Повсюдно створювалися революційні ісламські комітети.

У лютому 1979 р. в Іран повернувся Хомейні. Тоді ж був створений Тимчасовий комітет ісламської революції, який очолив Мехді Базарган. Духовенство намагалось втримати революцію в мирному руслі, але зробити це не вдалося. Після боїв, спровокованих у районі бази військово-повітряних сил під Тегераном, між загонами повсталих і шахською гвардією в столиці спалахнуло повстання. Монархію в Ірані було повалено. До 12 лютого 1979 р. сутички припинилися.

Нове іранське керівництво оголосило про вихід країни із СЕНТО, розрив військових і цивільних контрактів зі США та іншими країнами Заходу; анулювало угоду з Міжнародним нафтовим консорціумом; ліквідувало американські бази (50 тис. службовців) і розірвало дипломатичні відносини з Ізраїлем. Закривалися іноземні фірми й банки. У березні 1979 р. Іран проголосили ісламською республікою, була прийнята нова Конституція. У відповідь на надання США притулку іранському шаху в Ірані розпочалася антиамериканська кампанія, кульмінацією якої стало захоплення 52 заручників — громадян США.

США розірвали дипломатичні відносини з Іраном, заморозили іранські кошти в американських банках, розробили операцію «Кіготь орла» із визволення заручників. Проте через зіткнення літака й вертольота з десантом операцію було провалено. Смерть шаха в липні 1980 р. зняла напруженість, і в 1981 р. заручники повернулися на батьківщину.

Незабаром після перемоги революції в Ірані посилювалися розбіжності між її учасниками. Протягом кількох років Хомейні за допомогою репресій ліквідував опозицію й очолив як релігійну, так і світську владу. Також він спробував «експортувати» ісламську революцію. Однак війна з Іраком (1980—1988 рр.) і міжнародні санкції за намагання створити ядерну зброю виснажили сили Ірану й не дали можливості розпалити революцію в інших країнах.

Проте розпочата хвиля ісламського фундаменталізму досі не втратила своєї сили. Повалення режиму С. Хусейна в Іраку, «Арабська весна» дали новий шанс іранському керівництву зміцнити свої позиції в ісламському світі. Так, Іран фактично впливає на політику Іраку, Оману, Сирії, Лівану та Ємену. Його військові контингенти, добровольці, контрольовані шіїтські збройні формування беруть участь у внутрішніх конфліктах в Іраку, Сирії та Ємені. Ситуативним союзником Ірану стала Росія. Проте такому проникненню Ірану протистоять Саудівська Аравія та її союзники, яких підтримують США.

Ісламський фундаменталізм — у мусульманських країнах релігійно-політична течія, пов'язана з поверненням до основ ісламу. Останнім часом ця течія набуває дедалі більшого негативного спрямування, під її прикриттям нині діють багато різних організацій, зокрема терористичного характеру, банди найманців, злочинців тощо.

6

«Арабська весна». Громадянські війни в Лівії, Сирії, Ємені. У 2011 р. арабськими країнами прокотилася хвиля протестів і демонстрацій, яка отримала назву «Арабська весна». Це революції в Тунісі та Єгипті, громадянська війна в Лівії, повстання в Сирії та Ємені, де почалися громадянські війни, масові протести в Алжирі, Бахреїні, Йорданії, Марокко, Омані та інших країнах.

Приводом до початку «Арабської весни» стали події в Тунісі, де 17 грудня 2010 р. торговець фруктами, оштрафований місцевою поліцією,

Протести на площі Тахрір.
Каїр (Єгипет). 2010 р. На асфальті
гасло «Ми — люди Фейсбуку»

? На якій ролі соціальних
мереж у революційних
подіях наголошують
протестувальники?

влаштував акт самоспалення. У країні почалися демонстрації проти існуючого режиму, які влада не змогла придушити. 14 січня 2011 р. під тиском демонстрантів президент Тунісу Зін аль-Абідін Бен Алі втік до Саудівської Аравії. Ці події стали прикладом для населення інших арабських країн.

Після Тунісу настала черга сусідніх країн: Лівії, Єгипту, Малі, а потім Ємену, Сирії. Виступи під демократичними гаслами відбувалися в Марокко, Алжирі, Йорданії, Кувейті й Бахреїні. Вислів «Народ хоче повалення режиму» став основним гаслом протестів.

Єгипет за 33 роки перебування при владі **Хосні Мубарака** погрузнув у корупції. Після фальсифікації чергових виборів народ вийшов на протест. Центрами мирних мітингів стали площа Тахрір, яку протестувальники називали «Мідан ет-Тахрір» («майдан Свободи»), і мечеть Рабіа ель-Адавія. Спроби силовиків розігнати демонстрації не дали бажаного результату, і 11 лютого 2011 р. Х. Мубарак подав у відставку. Новим президентом було обрано **Мухаммада Мурсі** (пов'язаний з організацією «Брати-мусульмани»), проте він протримався близько року. М. Мурсі, який спирався також на гасла «ісламської демократії», не знайшов спільної мови ані із Заходом, ані із сусідами; до цього додалися внутрішні економічні негаразди («За Мубарака було краще!» — лунало на вулицях). У липні 2013 р. його владу було повалено внаслідок військового перевороту. У червні 2014 р. президентом Єгипту став колишній військовий **Абдель Фаттах ас-Сісі**.

Інакше розвивалися події в Лівії, де правив **Муаммар Каддафі**. Демонстрації в лютому 2011 р. були пов'язані з історією вбивства в червні 1996 р. понад 1 тис. в'язнів після бунту у в'язниці Абу Салім. У лютому 2006 р. силами безпеки було вбито 12 учасників мирної демонстрації в місті Бенгазі, а арешт на початку 2011 р. правозахисника та адвоката Ф. Тербіля, який представляв інтереси родин жертв різанини 1996 р., спричинив нові протести. Заворушення ширилися, і чим більше людей виходило на вулиці, тим жорстокішими ставали репресії. Особливо активними дії опозиційних сил були на сході країни, а Бенгазі швидко перетворилося на штаб-квартиру опозиції. М. Каддафі наказав військовим придушити демонстрації, що було засуджено міжнародною спільнотою. Зрештою протести переросли в бойові дії між загонами опозиції та відданими М. Каддафі військами. На боці опозиції виступили міжнародні сили (Франція, Італія, США та інші країни). М. Каддафі стрімко втрачав владу і зрештою був застрелений під час спроби залишити територію країни.

Проте повалення режиму не принесло миру. Країна була розділена між ворожими угрупованнями й терористичними організаціями. Більшу частину території контролював Уряд національної єдності. Південно-західну частину країни захопили туареги з Незалежної держави Азавад, а окремі міста досі перебувають під контролем самоврядних «міліцій» (арабською «мілішіят»).

У Сирії перші протести почалися в лютому 2011 р., але вони були локалізовані й швидко придушені режимом. Ситуація змінилася 18 березня через виступи в місті Дара, де під час їх придушення загинули мирні протестувальники. Проти режиму почалося народне повстання, центром якого стало місто Хомс.

Особливістю протестів у Сирії було те, що вони не мали авторитетних загальнодержавних лідерів. Противники режиму виявилися розпорощеними як за етнічними, так і за релігійними ознаками та політичними вподобаннями. Правлячий режим **Башара аль-Асада** контролював лише територію поблизу Дамаска та приморські райони.

Більша частина країни опинилася під владою терористичної організації **Ісламська держава Іраку і Леванту (ІДІЛ)**.

Спалення портрета М. Каддафі під час протестів. Лівія. 2011 р.

Існує думка, що режим Б. Асада жорстокими розправами з протестувальниками провокував опозицію на громадянську війну. Гостроти подій додало звільнення із в'язниць лідерів і бойовиків різних ісламістських і терористичних угруповань. Вони одразу перебравли на себе ключові позиції в опозиційному русі проти режиму. Цим кроком Б. Асад намагався уникнути втручання Заходу на боці опозиції, як це було в Лівії, стверджуючи, що він бореться проти ісламістів і терористів.

У 2015 р. у війні в Сирії стався перелом. У бойові дії на боці Б. Асада втрутилася Росія під приводом боротьби з ІДІЛ, але основні удари спрямовувалися проти опозиційних режиму сил. Поступово, скориставшись розгромом ІДІЛ, сирійська армія взяла під контроль більшу частину території країни, завдала поразки основним силам опозиції. Зараз значна частина Північної Сирії перебуває під контролем турецької армії, яка сформувала «пояс безпеки»; північно-східну частину країни контролюють курди, які фактично створили власну державу; опозиційні сили режиму зосереджені в провінції Ітліб. Проте ситуація далека від вирішення.

У вирі громадянської війни після «Арабської весни» опинився також **Ємен**. Ключовими проблемами країни були відсутність внутрішньої єдності й корумпованість режиму президента **Алі Абдалли Салеха**. Країну не раз виникали заколоти, повстання, терористичні акти. Уряд ніколи не контролював усю територію. Це створювало сприятливі умови для

Протестувальники під час демонстрації. Сана (Ємен). 2012 р.

поширення діяльності різних міжнародних терористичних угруповань. Проте найбільшою проблемою стало прагнення шіїтської частини населення (становили 1/3 його загальної кількості), яку підтримував Іран, розширити свої права. У 2004, 2009 рр. вони піднімали повстання. За прізвищем лідера руху Хусейна аль-Хусі їх назвали хуситами. «Арабська весна» дала змогу хуситам розширити свій вплив і розпочати боротьбу за створення власної держави. Тим часом А. А. Салех під тиском народних демонстрацій був змушений подати у відставку.

Влада в країні перейшла до висуванця А. А. Салеха **Абд-Раббу Мансура Хаді**, який згодом за підтримки Саудівської Аравії розгорнув боротьбу проти хуситів. А сам А. А. Салех і його прихильники, незважаючи на десятиліття ворожнечі, стали на бік шіїтів і їхньої боротьби з урядом, оскільки були невдоволені своїм становищем після зміни влади в країні.

У 2014 р. хусити захопили столицю Ємену місто Сана, а на початку 2015 р. розпочали штурм Адена, куди емігрував центральний уряд А.-Р. М. Хаді. Опинившись перед загрозою повного розгрому, президент Ємену звернувся по військову підтримку до Саудівської Аравії. Було створено міжнародну коаліцію, війська якої розгорнули бойові дії проти хуситів, що тривають і досі.

У результаті подій «Арабської весни» в ряді країн до влади прийшли не демократи в буквальному розумінні слова, а помірні ісламісти. У **Марокко** та **Йорданії** уряд змушений був провести ліберальні реформи. У монархічних **країнах Перської затоки** влада пішла на деякі незначні поступки (було розширено права жінок).

«Арабська весна» мала далекосяжні наслідки. Вона докорінно змінила розстановку сил у регіоні, поставила міжнародну спільноту перед необхідністю долати нові виклики (існування терористичної держави ІДІЛ, масовий потік біженців до Європи, руйнування принципів системи міжнародних відносин тощо). Наслідками «Арабської весни» прагнула скористатися Росія, яка домагалася більш вагомого місця в системі міжнародних відносин і перегляду наслідків поразки СРСР у «холодній війні».

7 **Ісламська держава Іраку і Леванту (ІДІЛ) та її розгром.** Виникнення ІДІЛ тісно пов'язано з процесами, що відбувалися в Іраку та Сирії на початку ХХІ ст. У 2003 р. США провели військову операцію в Іраку, у результаті якої було повалено режим Саддама Хусейна (30 грудня 2006 р. після суду його стратили). Хоча владу С. Хусейна було повалено за кілька днів, американським військам та їхнім союзникам довелося

зіткнулися з потужним повстанським рухом. Він був розпорошений між значною кількістю ісламістських і терористичних організацій, але вимагав значних воєнних зусиль. Зрештою основним противником США стали терористи, керовані «Аль-Каїдою».

У боротьбі проти терористичних сил США намагалися реформувати державний апарат Іраку та відновити економіку країни.

До 2010 р. Ірак отримав досить потужні органи безпеки, великий державний бюджет, відносини всередині країни між різними етнічними та релігійними спільнотами були позитивними. Зрештою президент США Б. Обама оголосив про виведення американських військ і повне відновлення суверенітету Іраку.

В Іраку загинуло 4487 військових і 2097 цивільних службовців, близько 400 солдатів союзників (із 21 держави світу). У грудні 2011 р. США вивели свої війська з Іраку.

Проте уряд Іраку на чолі з прем'єр-міністром **Нурі аль-Малікі** виявився нерозважливим. Він позбавляв влади політичних опонентів, призначав керувати армією своїх близьких друзів та давав накази на застосування сили до мирних протестувальників. У в'язницях набули поширення тортури та вбивства. І найголовніше: було відновлено релігійний поділ Іраку, надано привілеї шиїтській більшості над сунітською меншістю.

Події «Арабської весни» призвели до нової хвилі насильства й тероризму. У цей час лідером «Аль-Каїди» в Іраку став **Абу Бакр аль-Багдаді**. Під його керівництвом до організації почали залучати колишніх офіцерів армії С. Хусейна та невдоволених сунітів. Скориставшись подіями в Сирії, він заснував осередок своєї організації і там. У січні 2012 р. було створено сирійське відділення «Аль-Каїди» — «Джабгат Ан-Нусра».

У 2012 і 2013 рр. бойовики А. Б. аль-Багдаді провели серію вдалих нападів на в'язниці Іраку. До організації долучилися близько 1 тис. професійних бойовиків, що втекли із в'язниць.

Тим часом сирійське відділення організації отримало серйозну фінансову і збройну підтримку з Кувейту, Саудівської Аравії, Катару. У 2013 р. організація збробила місто Ракка в Сирії своєю столицею.

В Іраку А. Б. аль-Багдаді у квітні 2013 р. оголосив про утворення ІДІЛ. 10 червня 2014 р. ІДІЛ розпочала наступ, у результаті якого до 2015 р. було взято під контроль територію, де проживало понад 10 млн осіб. Найбільшим успіхом операції було захоплення 800 бойовиками міста Мосул (друге за розміром місто в Іраку), у якому розміщувався 30-тисячне військо Іраку. Бойовики захопили величезний арсенал

Бомбардування Багдада напередодні вторгнення військ США. 2003 р.

сучасної зброї. За наступні два дні бойовики ІДІЛ оволоділи основними сунітськими північно-західними і центральними провінціями Іраку й наблизилися до Багдада.

29 червня 2014 р. ІДІЛ оголосила про створення халіфату, тобто ісламської теократичної держави.

Після захоплення територій ІДІЛ у першу чергу змінювала судову систему й ліквідувала світський суд, замінюючи його на шариатський. Було сформовано чітку ієрархію державного правління, створено кінострукції, інформаційне агентство тощо, запроваджено систему податків.

Одним із проявів релігійного фанатизму бойовиків ІДІЛ стало знищення пам'яток культури, які не належали до ісламу. Так, було підірвано комплекс споруд у місті Пальміра. Здійснювалися показові страти іноземців. Процвітала работоргівля. Основний дохід ІДІЛ отримувала від контрабанди нафти (приблизно 40 млн доларів на місяць). Створення ІДІЛ та її успіхи стали викликом для світової системи безпеки.

У серпні 2014 р. ІДІЛ здійснила вторгнення в Іракський Курдистан і швидко просунулася до його столиці міста Ербіль. Вона також почала геноцид проти меншини, відомої як езиди (етнічно є курдами). Це втягнуло у війну збройні сили курдів — пешмерга. У ході протистояння ІДІЛ зазнала низки важких поразок.

Ці події змусили втрутитися у війну США: організована президентом Б. Обамою кампанія авіаударів проти ІДІЛ спочатку починалася як обмежена інтервенція для захисту американського особового складу в Ербілі та припинення знищення езидів.

Тим часом іракська армія була зміцнена шіїтським ополченням, керованим добровольцями з Ірану. За допомогою американської авіації у квітні 2015 р. іракські сили відвоювали важливе місто Тікрит. У цей

самий час у Сирії курди теж перейшли в наступ, потіснили ІДІЛ і зрештою наблизилися до Ракки. У відповідь ІДІЛ розширила свої дії у світі. Було офіційно проголошено про створення відділень у Лівії, Єгипті (Синайський півострів), Саудівській Аравії, Ємені, Алжирі, Афганістані, Пакистані, Нігерії та на Північному Кавказі. Проте реально взяті під контроль вдалося лише незначні території на Синаї, в Афганістані й Лівії.

Восени 2015 р. ІДІЛ здійснила терористичні акти в Європі та на Близькому Сході. Найбільш масштабний із них відбувся в Парижі (Франція) 13 листопада 2015 р. Унаслідок дій терористів-смертників загинуло понад 130 і було поранено більш ніж

Теракт у Парижі. 2015 р.

380 осіб. Згодом сталися теракти в Ніцці (Франція, 2016 р.), Барселоні (Іспанія, 2017 р.).

Терористичні акти лише посилили дії міжнародної коаліції, спрямовані на розгром ІДІЛ. Ключова битва розгорілася за місто Мосул в Іраку (жовтень 2016 — липень 2017 р.). Сили терористичної організації були розбиті. У жовтні 2017 р. бойовики ІДІЛ залишили Ракку.

Також було завдано поразки ІДІЛ у Лівії та Нігерії. У березні 2019 р. було звільнено останнє місто, що перебувало під контролем терористів. Проте окремі загони ІДІЛ продовжують діяти на території Сирії та Іраку.

Висновки

- ▶ Після Другої світової війни було завершено процес деколонізації арабського Сходу.
- ▶ Самостійний шлях розвитку країн регіону виявився непростим. Економічні й політичні експерименти з побудовою «арабського» соціалізму, кровопролитні війни, політична нестабільність, тероризм перетворили регіон на найбільш болючу точку планети. У той самий час деякі країни регіону, спираючись на величезні прибутки від експорту нафти, зуміли досягти рівня життя провідних країн світу, проте відносини в політичній сфері, культурі, моралі в цих країнах не розвивалися.
- ▶ Початок ХХІ ст. не приніс миру в регіон. У результаті «Арабської весни» було повалено авторитарні режими, які здавалися непорушними. Проте в деяких країнах це призвело до громадянських війн і спалаху терористичної діяльності.
- ▶ Серйозним випробуванням для світового порядку стала поява терористичного утворення ІДІЛ. Проте завдяки міжнародним зусиллям воно було розгромлене. Незважаючи на це, проблеми регіону так і не були вирішені. Залишається відкритим арабо-ізраїльський конфлікт, триває протистояння між Іраном і Саудівською Аравією тощо.

Запитання та завдання

1. Коли було створено Державу Ізраїль? 2. У результаті якої війни Ізраїль створив «зону безпеки» навколо своєї території? 3. Яку війну називають Війною Судного дня? 4. Із якою метою ізраїльські війська вторглися в Ліван у 1982 р.? 5. Що таке «Інтифада»? 6. Коли Ізраїль надав Палестині автономію? 7. Які події в Ірані отримали назву «біла революція»? 8. Хто став на чолі ісламської революції в Ірані? 9. Події в якій країні започаткували «Арабську весну»? 10. У яких країнах «Арабська весна» призвела до розгортання громадянських війн? 11. На території яких держав була створена ІДІЛ?
12. У чому полягає сутність близькосхідного конфлікту? 13. Чому при поділі Палестини згідно з резолюцією ООН не було створено палестинську державу? 14. Чому

близькосхідний конфлікт став складовою «холодної війни»? **15.** Як виникла й розвивалася палестинська проблема? **16.** Охарактеризуйте близькосхідний мирний процес. **17.** Визначте мету, причини та рушійні сили ісламської революції в Ірані. **18.** Чому революційні події в Ірані набули релігійного забарвлення? **19.** Чому «Арабська весна» охопила більшість арабських країн? **20.** Якими були причини виникнення ІДІЛ?

21. Складіть перелік арабо-ізраїльських війн. **22.** Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Чому конфлікт на Близькому Сході до сьогодні не розв'язаний?». **23.** Визначте основні етапи близькосхідного конфлікту й мирного процесу. Складіть схему. **24.** Складіть порівняльну таблицю «Біла» та ісламська революції».

Питання для порівняння	«Біла революція»	Ісламська революція

25. Складіть таблицю «Арабська весна».

Країна	Хронологічні межі	Наслідки

26. Аятола Хомейні так оцінив події 1978—1979 рр. в Ірані: «Наша велика ісламська революція є перш за все моральною й духовною, ніж політичною і суспільною революцією». Чи згодні ви з такою оцінкою ісламської революції в Ірані? Обґрунтуйте свою відповідь. **27.** Як події «Арабської весни» вплинули на міжнародні відносини? Складіть есе за цим питанням. **28.** Обговоріть у групах, чи можливе відродження ІДІЛ.

§ 17. Країни Африки

1. Які країни мали колоніальні володіння в Африці? **2.** Які держави Африки мали статус незалежних держав станом на 1945 р.?

Деколонізація Африки. Під **деколонізацією** розуміють процес надання незалежності, повного суверенітету домініонам, підмандатним територіям, залежним територіям, колоніям. Цей процес в Африці відбувався за допомогою як мирних, так і збройних засобів.

Передумовами й причинами деколонізації Африки були: розгром Німеччини, Італії та Японії в Другій світовій війні; послаблення контролю метрополій над своїми колоніями (особливо Францією і Нідерландами); зростання впливу й потенціалу колоній (особливо англійських домініонів); розгортання масових національно-визвольних рухів, які в більшості країн набули збройного характеру; «холодна війна», що давала можливість лідерам національних рухів маневрувати між великими державами, шукаючи підтримки в боротьбі проти колоніальних держав. Важливим

чинником було негативне ставлення до колоніалізму в країнах-метрополіях і загалом у світі.

У процесі деколонізації можна виділити кілька етапів.

На **першому етапі** (1943—1956 рр.) процес деколонізації охопив переважно Азію й Північну Африку. Європейські країни відмовилися від своїх мандатів на управління Палестиною та Йорданією (Велика Британія), Ліваном та Сирією (Франція). Було вирішено долю італійських і японських колоній та підмандатних територій. Велика Британія надала незалежність Індії (1947 р.), попередньо розділивши її на дві держави — Індію й Пакистан, острову Цейлон (Шри-Ланка) і Бірмі. Проголосили свою незалежність Індонезія (17 серпня 1945 р.), В'єтнам (2 вересня 1945 р.), відстоюючи її у тривалій збройній боротьбі. У 1953 р. Франція визнала незалежність Камбоджі й Лаосу. У 1946 р. США надали незалежність Філіппінам. Після провалу агресії проти Єгипту в 1956 р. Велика Британія визнала повний суверенітет Судану, а Франція — незалежність Тунісу й Марокко.

На першому етапі колонізатори намагалися зберегти під своєю владою значну частину володінь. Незалежність здобули лише ті держави, які утримати в колоніальному стані стало неможливо. Проте після 1956 р. Велика Британія і 1958 р. Франція пішли шляхом відмови від своїх колоніальних володінь.

На **другому етапі** (кінець 1950-х — 1960-ті рр.) процес деколонізації охопив здебільшого Африку. У 1957 р. Велика Британія надала незалежність Гані, Малайзії, а в 1958 р. — Гвінеї. Переломним став 1960 р., який назвали **«роком Африки»**. Цього року на карті з'явилися 17 нових незалежних країн: Габон, Дагомея, Верхня Вольта, Берег Слонової Кістки, Чад, Центральноафриканська Республіка, Конго, Бельгійське Конго, Камерун, Мавританія, Малі, Нігерія, Мадагаскар, Сенегал, Сомалі, Того, Нігер. У наступні роки розпочався процес деколонізації британських володінь на сході Африки. У 1961 р. незалежність отримала Танганьїка, у 1962 р. — Уганда, у 1963 р. — Кенія, Занзібар, у 1964 р. — Замбія, Малаві, у 1965 р. — Гамбія. Таким чином, до середини 1960-х рр. більшість країн Африки на південь від Сахари звільнилися від колоніального гніту.

Під час **третього етапу** (1970-ті рр.) впала остання найстаріша колоніальна імперія — Португальська. Першою після тривалої збройної боротьби здобула незалежність Гвінея-Бісау (1973 р.). Після повалення військової диктатури в Португалії в результаті «революції гвоздик» (квітень 1974 р.) незалежність здобули й інші португальські колонії: Острови Зеленого Мису, Ангола, Мозамбік, Сан-Томе і Прінсіпі.

Монумент свободи і незалежності Замбії.
Лусака

На цьому деколонізація не завершилася. Під час **четвертого етапу** (1980—1990-ті рр.) здобули незалежність останні території колоніальних імперій. Так, у 1980 р. було остаточно врегульовано проблему Південної Родезії (Зімбабве), у 1982 р. Велика Британія надала незалежність Бельгу, у 1990 р. під тиском світової громадськості ПАР надала незалежність Намібії. У 1997 р. Китай відновив свій суверенітет над Гонконгом, у 1999 р. — над Макао.

Таким чином, на порозі ХХІ ст. колоніальні імперії відійшли в минуле. Однак, здобувши політичну незалежність, молоді держави не стали економічно незалежними. Головною їхньою проблемою залишилася відсталість, із якою більшість не можуть впоратися. Тут панують збройні конфлікти, епідемії, голод, фінансова заборгованість, етнічні й територіальні проблеми.

В Африці залишилася єдина територія, статус якої досі не визначений. Це колишня іспанська колонія Західна Сахара. На цю територію претендує Марокко. Проти окупації виступає рух ПОЛІСАРІО, який веде партизанську боротьбу.

2

Країни Південної Африки. Найбільш розвинутою країною Південної Африки і загалом континенту є **Південноафриканська Республіка (ПАР)**. Вона була створена в 1961 р. Основою державної політики країни став **апартеїд**. Біла меншість ПАР мала виключне право на владу в країні, а люди іншої раси вважалися людьми другого ґатунку. Деколонізація Африки суттєво змінила становище ПАР. Творці апартеїду зрозуміли, що нові незалежні держави не миритимуться з існуючим на півдні Африки расистським режимом і мобілізують світову громадськість на боротьбу з ним. Щоб зберегти режим, було здійснено такі заходи:

- ▶ створювалися автономне господарство й військова промисловість, що в умовах міжнародної ізоляції зумовлювало неефективність деяких галузей господарства та штучне завищення цін тощо;
- ▶ робилися спроби створити на північ від ПАР «пояс безпеки» з таких країн, як Ангола, Мозамбік, португальські колонії;
- ▶ розроблялася власна атомна зброя.

Режим набув ознак поліцейського. Уряду було дозволено виселяти темношкірих із будь-якої місцевості країни. Були заборонені шлюби темношкірих із білими. Заборонялися антирасистські організації, у тому числі

Апартеїд — офіційна політика расової дискримінації, сегрегації та гноблення, яку протягом 1948—1991 рр. проводили правлячі кола ПАР проти місцевого темношкірого населення, а також переселенців з Азії.

Африканський національний конгрес (АНК), лідер якого в 1963 р. був засуджений на довічне ув'язнення. Уряд намагався відділити біле й темношкіре населення. Із цією метою в ПАР створювалися

бантустан — ізольовані території для темношкірого населення із власними органами самоврядування. Станом на 1981 р. у бантустанах, які займали 13 % території країни, проживало 75 % населення.

Проте всі ці заходи не дали бажаних результатів: не вдалося створити «пояс безпеки», темношкіре населення не проявляло покори й використовувало всі засоби боротьби. У білій громаді намітився розкол: більшість почала виступати за політичні реформи й створення багаторасової демократичної держави. Першим кроком у цьому напрямі стало прийняття нової Конституції 1984 р. У 1989 р. до влади в ПАР прийшов **Фредерік де Клерк**. Він здійснив реформи, які призвели до падіння расистського режиму. У 1993 р. в ПАР уперше було проведено вільні вибори.

Президентом країни став лідер АНК **Нельсон Мандела**. Проте прихід до влади лідерів корінного населення не сприяв економічному розвитку держави. У країні зросли злочинність і насильство. Біла громада, яка зберегла основні важелі в економічному житті, не бажала поступатися своїми позиціями. Проте темношкіра більшість, перебравши контроль над владними інституціями, намагалася законодавчими актами та адміністративними заходами потіснити білих навіть ціною занепаду цілих галузей економіки. У 2018 р. було ухвалено закон про конфіскацію земель у білих фермерів.

15 січня 1975 р. лідери основних угруповань, які вели боротьбу проти колонізаторів в **Анголі** (Народний рух за визволення Анголи, МПЛА; Національний союз за повну незалежність Анголи, УНІТА; Національний фронт за звільнення Анголи, ФНЛА), підписали договір про створення перехідного уряду та проведення загальних виборів. 31 січня 1975 р. такий уряд було сформовано. Проте, не задовольнившись розподілом влади, УНІТА спровокував громадянську війну. У боротьбі за владу УНІТА і ФНЛА об'єднали свої зусилля та звернулися до ПАР. У жовтні 1975 р. об'єднані війська УНІТА, ФНЛА і ПАР почали наступ на столицю Анголи місто Луанда. За цих складних умов лідери МПЛА звернулися до Куби. У ніч із **4 на 5 листопада 1975 р.** Ф. Кастро прийняв рішення направити до Анголи війська, які зуміли зупинити наступ і розгромити агресора. **11 листопада 1975 р.** лідер МПЛА **Агостіньо Нето** проголосив незалежність Анголи. Країна обрала соціалістичний шлях розвитку. СРСР надав їй економічну й особливо військову допомогу, але вона виявилася мало ефективною. Тривала війна й періодичні рейди військ ПАР із глибини території країни поставили Анголу на межу катастрофи. У 1988 р. було підписано «Принципи мирного врегулювання в Південно-Західній Африці», згідно з якими ПАР надавала незалежність Намібії, а Куба виводила війська з Анголи.

Н. Мандела — перший темношкірий президент ПАР. 1990-ті рр.

Жителі Зімбабве святкують відставку Р. Мугабе. 19 листопада 2017 р.

Проте угода не принесла миру на землю Анголи. Громадянська війна між прихильниками МПЛА й УНІТА тривала до 2002 р. Після загибелі лідера УНІТА Ж. Савімбі, який домагався лише абсолютної влади, країна нарешті перейшла до мирного життя. Завдяки значним природним багатствам Ангола досить швидко посіла вагоме місце серед держав Африки.

Деколонізація спричинила складну ситуацію в Південній Родезії. Там проживала значна біла меншина, переважно фермерство. У 1965 р. вона проголосила незалежність Родезії і намагалася створити державу на зразок ПАР. Тобто біла меншина проголосила своє виключне право на владу — режим апартеїду (расової дискримінації). Ні Велика Британія, якій колись належала Родезія, ні ООН не визнали цієї незалежності, темношкі-

ра більшість розпочала збройну боротьбу проти білої громади. У 1979 р. сторони сіли за стіл переговорів. Була розроблена нова Конституція, яка визнавала рівність рас, на її основі було проведено вибори та проголошено незалежність нової держави — **Зімбабве**. Проте влада на чолі з **Робертом Мугабе**, який став диктатором, довела колись економічно процвітаючу країну до повного зубожіння й занепаду. У 2017 р. Р. Мугабе подав у відставку.

3 **Країни Африки на південь від Сахари.** Розвиток країн регіону виявився найбільш складним. На час завоювання цими країнами незалежності основна частина населення була зайнята в традиційних галузях господарства, у суспільстві панували родоплемінні відносини. Спроби зруйнувати ці устої мали серйозні негативні наслідки. Домагаючись повної незалежності, лідери прагнули зменшити роль сільськогосподарського та сировинного експорту, що остаточно підірвало економіку цих країн і позбавляло їх єдиного стабільного джерела прибутків. Єдине, у чому мали успіх країни регіону, — створення режимів тиранії — як прорадянських, так і прозахідних. Жодна з них не уникла цієї долі.

Значні темпи зростання кількості населення зводили нанівець усі зусилля, спрямовані на подолання відсталості. Виробництво продуктів харчування не встигало за зростанням кількості населення, що час від часу призводило до голоду, який забирив мільйони життів. Крім голоду, у країнах Африки постійно спалахували епідемії тяжких хвороб. Ці проблеми не подолано й досі.

Нестабільність регіону посилювалася через штучність африканських кордонів. Щоб запобігти прикордонним суперечкам, країни Африки

домовилися дотримуватися принципу поваги до існуючих кордонів, закріпленому в Статуті Організації Африканської Єдності (ОАЄ, утворена у травні 1963 р.). Проте це не змогло запобігти внутрішнім і міждержавним конфліктам.

У результаті колоніальних поділів Африки 44 % державних кордонів проходять по меридіанах і паралелях, 30 % — по прямих і заокруглених лініях і лише 26 % — по кордонах розселення етнічних груп. 13 держав не мають виходу до моря, а це означає, що в них відсутні надійні шляхи сполучення із зовнішнім світом. Через такі штучні кордони в Африці немає однонаціональних і моноетнічних держав (крім Сомалі, але й вона поділяється на клани). Така ситуація призводить до міжетнічних конфліктів. Один із найкривавіших конфліктів відбувся в Руанді, де геноциду зазнала народність тутсі. Його жертвами лише за 100 днів стали 800 тис. осіб.

Суперечності виникали і на релігійному ґрунті між християнською й мусульманською общинами. В Ефіопії після тривалої громадянської війни й жахливого голоду 1983—1985 рр., організованого владою для придушення повстанського руху, на частині території було проголошено незалежну державу Еритрею. Мирний договір між двома державами було підписано лише у 2018 р.

Конфлікти нерідко виходили за межі державних кордонів, переростали в міждержавні сутички. Так, Сомалі в 1977 р. висунула територіальні вимоги до Ефіопії, претендуючи на райони, заселені племенами, етнічно близькими до сомалійців. Війна тривала майже рік. СРСР напередодні війни підтримував як режим Менгісту Хайле Маріама в Ефіопії, який прийшов до влади в результаті перевороту в лютому 1974 р., так і Сіада Барре в Сомалі. Під час війни СРСР відкрито став на бік Ефіопії і надав їй допомогу. Сомалі потрапила до сфери впливу США, але зазнала поразки, а режим С. Барре був повалений. Проте мир у країні не настав. Тут спалахнула громадянська війна. Сомалі фактично розвалилася на ворогуючі угруповання. Країну охопили голод та епідемії. Навіть втручання ООН та великих держав не виправило становище.

У 1980-ті рр. Лівія відкрито втручалася в етнічний і релігійний конфлікт у Чаді. Вона претендувала на частину території країни. Щоб не допустити поширення впливу Лівії, Франція направила в Чад свої війська. Лівійські війська зазнали поразки, а Міжнародний суд визнав територіальні претензії Лівії безпідставними.

Схожий конфлікт відбувся в Судані, де в провінції Дарфур та на півдні населення

Людські черепа в Меморіальному центрі геноциду. Руанда

Трайбалізм — племінний або етнічний сепаратизм у суспільстві. На практиці він означає, що всі соціально-економічні відносини обумовлені родоплемінними, етнічними відносинами. Політичні партії створюються за етнічною ознакою, справи прагнуть вести лише з представниками свого племені.

зазнало геноциду. Зрештою країна була поділена навпіл. У 2011 р. була проголошена республіка Південний Судан.

Досить різноманітний етнічний склад за умови збереження родоплемінних відносин став причиною появи ще однієї особливості політичного життя країн Африки — **трайбалізму**.

4 **Військово-диктаторські режими в державах Африки.** Однією із характерних рис розвитку Африканського континенту стало існування військово-диктаторських режимів і домінування військових у суспільно-політичному житті. Внутрішніми причинами цього явища були:

- ▶ незавершеність процесів формування суспільства;
- ▶ відносно короткий період незалежного розвитку країн Африки;
- ▶ складний взаємозв'язок різних типів економічних відносин;
- ▶ слабка соціально-класова диференціація суспільства;
- ▶ залишки родоплемінних відносин;
- ▶ широкий спектр ідеологічних поглядів населення;
- ▶ економічна й політична залежність від розвинених країн;
- ▶ наявність таких негативних соціальних явищ, як голод, бідність, епідемії, неграмотність, низька політична культура.

Зовнішні причини пов'язані з протиборством СРСР—США в період «холодної війни», а зараз вони зумовлені спробами провідних країн світу заручитися лояльними режимами, які б давали пріоритетний доступ до природних багатств.

Військово-диктаторські режими в Африці характеризуються політичною та економічною нестабільністю, насильством, низкою державних заходів, міжетнічними суперечностями, війнами, гонкою озброєнь (в Африці на озброєння витрачається 5 % ВВП, у Південній Азії — 3,6 %, у Латинській Америці — 1,6 %), зростанням політичної ролі армії в суспільстві, диктаторськими методами правління, корупцією.

Диктаторські режими перешкоджали демократичним перетворенням у суспільстві й гальмували соціальний прогрес у країнах Африки.

Військово-диктаторські режими в Африці 1960—1980-х рр. можна поділити на правоавторитарні та лівоавторитарні.

Правоавторитарні режими утвердилися в Заїрі, Центральноафриканській Республіці (ЦАР), Сьєрра-Леоне, Чаді, Ліберії, Руанді; лівоавторитарні — в Ефіопії, Лівії, Малі, Анголі, Мозамбіку. Існували й такі, які змінювали свою орієнтацію залежно від міжнародної ситуації (Нігерія, Сомалі, Судан, Уганда, Конго тощо).

Диктатор Жан-Бедель Бокасса прийшов до влади в ЦАР у 1966 р. в результаті державного заколоту та правив країною протягом 13 років. Він

назвав себе маршалом і довічним президентом, а згодом проголосив республіку імперією, а себе — імператором. За роки правління він усунув із посад усіх потенційних конкурентів (вислав із країни, заарештовував, піддавав тортурам).

Іді Амін в Уганді відомий масовим знищенням людей. За вісім років його правління в 1970-ті рр. в країні було вбито 800 тис. осіб. Зрештою його влада була повалена в результаті агресії сусідніх держав.

Бельгійське Конго здобуло незалежність у 1960 р. Проте в країні одразу спалахнула громадянська війна. Лідера національно-визвольної боротьби **Патріса Лумумбу** було вбито. На початку 1960-х рр. після кривавої громадянської війни, в яку були втягнуті сусідні держави, провідні країни світу та ООН, у країні утвердився при владі **Жозеф-Дезіре Мобуту**. Понад 30 років він правив країною (перейменував її на Заїр). Згідно зі складеною ним Конституцією в країні існує лише одна політична партія, до якої автоматично зараховано все населення країни. За роки його правління Заїр із багатої країни перетворився на одну з найбідніших: зовнішній борг досяг 8 млрд доларів США. Проте сам Ж.-Д. Мобуту тримав у швейцарських банках 5 млрд доларів. Наприкінці 1990-х рр. становище в країні загострилося, проти режиму Ж.-Д. Мобуту розгорнувся масовий повстанський рух. У 1998 р. його режим було повалено, сам диктатор утік (невдовзі помер від хвороби). До влади прийшли опозиційні сили на чолі з **Лораном Кабілою**. Було повернено попередню назву країни — **Демократична Республіка Конго (ДРК)**, почалося проведення реформ, проте вони перетворилися на новий перерозподіл власності на користь тих сил, що прийшли до влади. У країні знову спалахнула громадянська війна, яка переросла в загальноафриканську за контроль над природними багатствами ДРК. У ній узяли участь війська десяти країн. Становище в країні залишається нестабільним. Конфлікт, що триває з 1998 р. і в який були втягнуті всі сусідні держави, забрав життя понад 2,5 млн осіб. Його називають **Першою африканською війною (1998—2002 рр.)**. Новий спалах насильства стримується військами ООН.

В **Ефіопії** в результаті державного перевороту 1974 р. до влади прийшов «червоний диктатор» **Менгісту Хайлі Маріам**. У країні було ліквідовано монархію і проголошено Демократичну Республіку Ефіопію. Режим М. Х. Маріама не мав соціальної опори. Утримати владу йому вдалося завдяки згуртованості суспільства перед агресією Сомалі та активній допомозі СРСР і Куби. Перемога у війні із Сомалі (1977—1978 рр.) не врятувала режим. Будівництво соціалізму викликало масовий збройний антиурядовий рух, особливо у провінціях Тігре та Еритрея. Придушити рух

Коронація Ж.-Б. Бокасси в 1976 р. була копією інтронізації Наполеона Бонапарта 200 років тому

Партизан під час війни в Біафрі.
Нігерія. Квітень 1968 р.

Опору ні силою, ні голодом (загинуло 400 тис. осіб) не вдалося. Після поразки армії в операціях проти повстанців диктатор втратив підтримку серед армійського керівництва й населення. У травні 1991 р. він втік із країни.

Однією з найбільш розвинених країн Африки є **Нігерія**, яка намагається відігравати провідну роль на західному узбережжі Африки. Основне джерело прибутку країни — поклади нафти. У країні проживають народи, що різняться за віросповіданням: на півночі — переважно мусульмани, на півдні — переважно християни. У 1960 р. колишня британська колонія здобула незалежність. Найбільш розвинений, багатий на нафту південний район Нігерії, заселений здебільшого народом імбо, проголосив свою незалежність і створення республіки Біафра. Проте центральна влада не бажала миритися з такою втратою, наслідком чого стала війна (1967—1970 рр.). Сепаратистський рух було придушено, у війні загинуло близько 1 млн осіб. Щоб запобігти черговим проявам сепаратизму, Нігерія стала федеративною республікою. За

роки незалежності більшу частину часу в країні панував військовий режим. Спроба в 1993 р. генерала **Ібрагіма Бабангіді** передати владу цивільним не вдалася. Країна перебуває у стані постійного внутрішнього конфлікту між племенами й прихильниками різних релігій.

Наприкінці 1980-х рр. для військово-диктаторських режимів на стала смуга гострих криз, пов'язаних із розпадом соціалістичної системи й закінченням «холодної війни». Диктатори втратили економічну й політичну підтримку з боку США та СРСР.

МВФ і МБРР розробили план економічного відновлення Африки. Пропонувалося проведення ринкових реформ в обмін на пільговий кредит, скорочення державних витрат. Проте цей план не спрацював, заборгованість держав Африки перевищила їхні доходи. У той самий час тривають конфлікти й громадянські війни. На початку XXI ст. центром напруженості стали країни Західної Африки: Сьєрра-Леоне, Ліберія, Кот-д'Івуар, Буркіна-Фасо тощо.

Проблеми, які постали перед країнами Африки, багатопланові, і розв'язати їх нелегко. Це можливо лише за умови участі світового співтовариства і у формах, придатних для народів Африки.

Африка залишається одним із найнестабільніших і найменш розвинених регіонів світу. Проблеми регіону із внутрішніх перетворилися на глобальні.

Висновки

- ▶ Африка на південь від Сахари в другій половині ХХ ст. стала осередком найбільш гострих проблем і суперечностей сучасного світу.
- ▶ Після визволення від колоніальної залежності країни континенту перетворилися на арену боротьби між наддержавами, полігон для проведення соціально-економічних експериментів. Усі моделі розвитку (соціалістична орієнтація, індустріалізація, інтеграція у світову економіку тощо), яким намагалися слідувати країни Африки, виявилися малоефективними.
- ▶ На сьогодні проблеми континенту все більш проявляються як глобальні. Країнам Африки самостійно їх вирішити неможливо.

Запитання та завдання

1. Які країни Африки були незалежними наприкінці Другої світової війни? 2. Який рік став «роком Африки»? 3. Яка країна Африки найбільш економічно розвинена? 4. Що таке апартеїд? 5. Назвіть найвідоміших диктаторів країн Африки. 6. Коли Намібія здобула незалежність?

7. Як відбувався процес деколонізації в Африці? 8. Які проблеми постали перед молодими державами Африки? 9. Охарактеризуйте розвиток ПАР на сучасному етапі. 10. У 1970—1990-х рр. в Анголі тривала громадянська війна. Якими були її причини та наслідки? 11. Охарактеризуйте особливості політичного життя країн Африки. 12. Що таке трайбалізм і як він вплинув на життя країн Африки?

13. Назвіть причини тривалих і запеклих конфліктів між державами Африки. 14. Підготуйте розгорнутий план розповіді про один із конфліктів, що відбувалися в країнах Африки.

15. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Чому внутрішні проблеми Африки стали глобальними проблемами людства?».

§ 18. Країни Латинської Америки

1. Які риси економічного й політичного розвитку були притаманні країнам Латинської Америки в першій половині ХХ ст.? 2. Які події стали визначальними для регіону в першій половині ХХ ст.?

Основні тенденції розвитку країн Латинської Америки після Другої світової війни. У країнах Латинської Америки після Другої світової війни відбулися значні зрушення. Це пояснюється тим, що країни регіону значно раніше здобули незалежність. Їм на шляху модернізації не доводилося переживати «цивілізаційний шок», як це було в країнах Африки та Азії. Вони були частиною західної, європейської за походженням, цивілізації.

Існування великих земельних володінь — латифундій — було основною причиною відсталості Латиноамериканського регіону. Це призводило до безземелля селянства, низького рівня життя, аграрного перенаселення й безробіття, низької продуктивності праці і, відповідно, до соціальної напруженості. Таке суспільство не могло бути демократичним, воно трималося на насильстві.

Напередодні Другої світової війни почався занепад латифундій. Після завершення війни цей процес посилювався. Тривала боротьба селянства примушувала уряди проводити аграрні реформи. Усі вони незалежно від масштабів підривали позиції латифундистів. Демографічний вибух зумовив масову урбанізацію й перенесення центру політичного життя із сільської місцевості до міст.

Після Другої світової війни становище в економіці країн Латинської Америки було сприятливим для проведення реформ: вони мали значні валютні накопичення, зросла їхня частка у світовій торгівлі. Ці чинники були використані урядами країн для проведення **імпортозамінної індустріалізації**. Реформи відбувалися під помірковано націоналістичними гаслами, що мали певну підтримку населення. Це сприяло формуванню популярних, але авторитарних режимів. Як приклад можна навести президентство **Хуана Домінго Перона в Аргентині** (1946—1955, 1973—1974 рр.; у 1949—1955 рр. — фактичний диктатор). Він провів часткову націоналізацію, сплатив борги країни, домогся самозабезпечення Аргентини основними промисловими товарами. У період правління Х. Д. Перона в Аргентині створили перший у Латинській Америці реактивний літак, але під тиском США його виробництво було припинено.

У **Бразилії** в 1950 р. повернувся до влади **Жетуліо Варгас**, який відродив свою політику 1930-х рр., але вже без спроб копіювання фашистських (нацистських) держав. У 1956 р. його змінив **Жуселіну Кубічек**, який продовжив імпортозамінну індустріалізацію. На початок 1960-х рр. Бразилія наполовину забезпечувала себе промисловими товарами.

У **Мексикі** лінію, розпочату президентом **Ласаро Карденасом** у 1934—1940 рр., продовжували і після Другої світової війни. Індустріалізація здійснювалася за рахунок розвитку державного сектору, тривала аграрна реформа.

У 1940—1960-х рр. США були стурбовані лише однією проблемою: як запобігти проникненню СРСР у Латинську Америку. Для цього США робили ставку на посилення військового потенціалу та військово-політичне співробітництво з країнами Латинської Америки. У цей час було укладено угоду про колективну

Виробнича лінія на військово-промисловому підприємстві. Аргентина. 1950 р.

безпеку (1948 р.), створено **Організацію Американських держав (ОАД, 1948 р.)**. Американське керівництво переозброїло місцеві армії та створило нову військову еліту, яка пройшла підготовку в США. При цьому США мало турбували проблеми внутрішнього життя цих країн, якщо там не було безпосередньої загрози приходу до влади комуністів. США влаштовували в цих країнах режими, які повністю залежали від них (на зразок режиму Ф. Батісти на Кубі або А. Сомоси в Нікарагуа).

У 1950—1960-ті рр. розпочався новий етап соціально-економічного розвитку країн Латинської Америки. Ресурси для проведення імпортозамінної індустріалізації були вичерпані, державний бюджет ледве міг підтримати державний сектор економіки.

Великі державні бюджетні дефіцити були викликані здійсненням масштабних проєктів. Наприклад, у 1957 р. в Бразилії розпочали будівництво нової столиці подалі від перенаселеного Ріо-де-Жанейро. Це було ультрасучасне місто, побудоване за проєктом всесвітньовідомого архітектора Оскара Німейєра і назване Бразилія. Нова столиця мала символізувати майбутнє країни. Мексика домоглася права проведення у своїй столиці Мехіко Олімпійських ігор 1968 р., що змусило її повністю реконструювати багатомільйонне місто. Грандіозні проєкти призвели також до інфляції, зростання соціальної напруженості. Національна грошова одиниця Бразилії крузейро з 1961 до 1964 р. «схудла» у 5 разів.

У Латинській Америці розвиток відбувався двома шляхами. Країни, де на хвилі масового невдоволення до влади приходили ліві сили, ставали на шлях будівництва соціалізму.

Так, у 1959 р. партизанська війна на **Кубі** завершилася зникненням проамериканського режиму. Лідер повстанців **Фідель Кастро** очолив новий уряд. Своім завданням він вважав здобуття незалежності Куби й проведення соціальних реформ. У здійсненні своїх задумів він наразився на опір США, які мали на Кубі значну власність. Ф. Кастро здійснив націоналізацію цієї власності та встановив тісні відносини із СРСР. Це викликало рух Опору, який підтримували уряд та кубинська громада в США. У 1961 р. США організували збройну інтервенцію загонів гусанос на Кубу, але вона провалилася. Це прискорило становлення на Кубі радянської моделі розвитку.

М. Хрущов був захоплений ідеєю отримати союзника за 90 миль від США і заради збереження режиму Ф. Кастро без вагань пішов на ризик ядерної війни (Карибська криза 1962 р.). Зближення із СРСР дало Ф. Кастро зразок ідеальної, на його думку, держави. Партизани стали комуністами, на Кубі почалося будівництво соціалізму. У 1960-ті рр. в країні було фактично скасовано

Фідель Кастро

гроші та введено прямий продуктообмін. Ф. Кастро вважав, що Латинська Америка вже готова до соціалістичної революції, і намагався (що правда, безрезультатно) розпалити революційну пожежу на континенті. Під час однієї з таких спроб у Болівії загинув сподвижник Ф. Кастро — Ернесто Че Гевара.

У 1970-х рр. від комуністичних експериментів довелося відмовитися. Куба перетворилася на звичайну тоталітарну соціалістичну країну. Зберігалася традиційна залежність економіки Куби від експорту цукру, але вже не до США, а до СРСР і країн Центрально-Східної Європи. СРСР став головним кредитором Куби. Наприкінці 1980-х рр., тільки-но в СРСР виникли економічні труднощі й було скорочено допомогу Кубі, країна потрапила в стан постійної кризи. Розпад СРСР позбавив Кубу зовнішньої підтримки. Керівництво країни намагалось врятувати становище: економіка працювала в надзвичайному режимі, скорочувалися соціальні програми, створювалися умови для розвитку туризму, робилися перші кроки в напрямі модернізації економіки. Проте рятівним для режиму Ф. Кастро на Кубі в цей час стало співробітництво з наркомафією та режимом Уго Чавеса у Венесуелі, які забезпечили режим необхідними ресурсами. У 1990-ті рр. з Куби здійснювалася масова нелегальна еміграція до США. Проте країна не могла прийняти таку кількість біженців, і частина їх була відправлена назад, на Кубу.

Після смерті Ф. Кастро його брат **Рауль Кастро** зробив деякі послаблення режиму й пішов на часткове примирення зі США. Проте Куба залишається союзником Росії.

У Чилі спробу побудувати соціалізм у 1970—1973 рр. здійснив уряд президента **Сальвадора Альєнде**, який був утворений із комуністів і лівих соціалістів. Побудова соціалізму відбувалася в межах конституційної законності. Радикальні перетворення, які передбачали й націоналізацію мідної промисловості, провідної галузі економіки, викликали в країні масове невдоволення, яке посилювалося провокаціями з боку США. Скориставшись цим, генерал **Августо Піночет** за згодою США здійснив державний переворот і встановив у країні диктаторський режим. Президент С. Альєнде загинув під час штурму президентського палацу. Проте режим А. Піночета, незважаючи на репресивний характер, виявився для подальшого розвитку Чилі позитивним, особливо в економічному плані. Після повернення до демократичної системи правління Чилі стала найбільш розвиненою державою регіону.

У **Нікарагуа** в результаті тривалої партизанської війни в 1979 р. до влади прийшов Фронт національного визволення ім. Сандіно. Сандіністи

Військовий переворот у Чилі.
1973 р.

повалили режим А. Сомоси, який правив країною протягом понад 30 років. Події в Нікарагуа розгорнулися за кубинським зразком і з такими самими результатами. Проти соціалістичних експериментів сандіністів у країні виник повстанський рух, який об'єднав як колишніх сомосівців, так і представників демократичних рухів. У ньому брали участь також загони самооборони індіанських племен із віддалених районів країни. Цей партизанський рух значною мірою був організований та озброєний США. На кордонах із Нікарагуа США зосередили збройні сили й погрожували агресією, а всередині країни активно формувалася легальна опозиція. Опинившись перед вибором — іти до кінця в побудові соціалізму та до перемоги в громадянській війні чи погодитися на громадянський мир, сандіністи обрали останнє. На вільних виборах 1990 р. вони, як і очікувалося, зазнали поразки, але залишилися впливовою політичною силою. Президентом Нікарагуа було обрано **Віолетту Чаморро**. Проте незабаром сандіністи на чолі зі своїм лідером **Даніелем Ортегою** повернулися до влади і стали союзниками Росії.

Для деяких країн Латинської Америки нова стратегія починалася з констатації факту неможливості й навіть згубності повної незалежності та зводилася до прискорення інтеграції країн Латинської Америки у світову економіку. Для реалізації цієї стратегії передбачалося ліквідувати всі перешкоди в розвитку торгівлі й відкрити доступ іноземному капіталу. По суті, це був повний відхід від політики 1930—1950-х рр., що зовні було схоже на повернення до старих порядків, коли в країнах Латинської Америки господарювали іноземні компанії. Такий шлях розвитку не мав підтримки, адже його проводили диктаторські режими (військової хунти). Такі режими встановилися в Аргентині (1962 р.), Гватемалі, Гондурасі, Еквадорі (1963 р.), Болівії, Бразилії (1964 р.), Чилі (1973 р.). Військові хунти вели безжальну боротьбу з лівими силами, обмежували політичні свободи. У результаті нерідко гинули невинні люди. Досягнута таким шляхом відносна внутрішня стабільність і створення пільгових умов для іноземного капіталу сприяли припливу іноземних інвестицій і прискоренню розвитку цих країн. Зміцнювався й національний капітал. Бразилія на початку 1980-х рр. за обсягом ВВП випередила Італію та наблизилася до Великої Британії. Зворотним результатом цього курсу стали зростання зовнішнього боргу й інфляція. Так поступово формувалася соціально-політична криза військових режимів.

Вагомим чинником розвитку держав Латинської Америки був і залишається масовий партизанський рух. Він мав різний характер:

Д. Ортега на мітингу 19 липня 1979 р. Нікарагуа

? Що зумовило перемогу партизанського руху в Нікарагуа?

антиамериканський, проти військових диктатур, за проведення соціальних реформ, прокомуністичний, антикомуністичний, національно-визвольний, екстремістський тощо.

Збройні антиурядові виступи в країнах Латинської Америки були обумовлені переважно внутрішніми соціально-економічними та політичними проблемами регіону.

Соціальна напруженість 1950—1960-х рр., перемога Ф. Кастро на Кубі змусили США змінити політику в регіоні. У 1961 р. президент США Дж. Кеннеді проголосив новий курс у відносинах із країнами Латинської Америки — «Союз заради прогресу». Щоб уникнути кубинського варіанта, США пропонували допомогу в подоланні відсталості, акцентуючи увагу на соціальних реформах. Одночасно США взяли за організацію в Латинській Америці спеціальних антиповстанських збройних сил. Прагнучи надати своїм відносинам із країнами Латинської Америки партнерського характеру, США нерідко поверталися до традиційної політики інтервенцій. Так, у 1961 р. вони допомогли кубинським повстанцям гусанос висадитися на Кубі; протягом тривалого часу спецслужби США намагалися усунути Ф. Кастро від влади. У 1965 р. американські війська прибули до Домініканської Республіки, а в 1973 р. підготували в Чилі військовий переворот, у результаті якого було повалено президента С. Альєнде. Така політика США породила широкі антиамериканські настрої в Латинській Америці, які в 1970-ті рр. досягли апогею.

Ситуація докорінно змінилася за часів президентства в США Дж. Картера, який в основу зовнішньої політики поклав тезу про неприпустимість порушення прав людини. Після тривалих переговорів Дж. Картер підписав із Панамою угоду про передачу їй каналу, який був у власності США. Це був крок, який усунув одне з головних джерел невдоволення політикою США в Латинській Америці. Завдяки такій політиці США диктаторські режими втратили підтримку, і їхнє падіння стало справою часу. Першим упав диктаторський режим А. Сомоси в Нікарагуа.

У 1980-ті рр. в країнах Латинської Америки утверджувалися демократичні режими: 1980 р. — у Перу, 1982 р. — у Болівії, 1983 р. — в Аргентині, 1985 р. — у Бразилії, Гватемалі, Гондурасі, Уругваї, 1989 р. — у Сальвадорі й Парагваї, 1990 р. — у Чилі, а до 1992 р. — у решті країн, крім Куби. У 1994 р. на багнетах американських військ була принесена західна демократія на Гаїті. На останній сесії Генеральної Асамблеї ОАД було закріплено положення про застосування санкцій у разі повторних спроб відновлення авторитарного правління.

Панамський канал. Сучасний вигляд

Прихід до влади демократично обраних урядів поглибив курс на активну участь у міжнародному поділі праці, на інтеграцію у світову економіку. Ставку було зроблено на розвиток ринкових структур економіки, розв'язання проблеми державних фінансів за рахунок приватизації державного сектору. Країни Латинської Америки намагалися зробити економіку соціально орієнтованою та ліквідувати зовнішній борг.

Країнам Латинської Америки вдалося знайти власне місце у світовій торгівлі. Вони експортують товари з високим рівнем обробки й технологічних компонентів. Бразилія, Аргентина, Мексика вже переросли межі традиційних уявлень про країни, що розвиваються, наблизилися до групи промислово розвинених країн.

На початку ХХІ ст. в Латинській Америці сформувалася група держав, що проводить відкриту антиамериканську політику. Центром їх єднання є Венесуела. До цього блоку можна віднести Болівію, Нікарагуа, Кубу. Ці країни активно співпрацюють із Росією.

Основою політики Венесуели в регіоні були значні запаси нафти, які давали змогу витрачати ресурси на популістські програми. Проте падіння цін на нафту призвело до кризи режиму: масові протести, інфляція, нестача продуктів харчування, крах енергетичної системи, масова еміграція населення в інші країни.

2

Інтеграційні процеси в регіоні. Спільне історичне минуле, схожість економічних процесів, мовна й культурна близькість стали тим підґрунтям, на якому після Другої світової війни активно розгорталися інтеграційні процеси в Латинській Америці. Першим кроком на цьому шляху стало політичне співробітництво держав Західної півкулі. У **вересні 1947 р.** 20 країн Америки підписали в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) Міжамериканський договір про взаємодопомогу. У **1948 р.** на ІХ Міжамериканській конференції в Боготі (Колумбія) було прийнято Декларацію про збереження й захист демократії в Америці, яка мала антикомуністичну спрямованість. ОАД санкціонувала втручання у внутрішні справи країн, яким загрозувала комуністична небезпека.

Прагнення урядів країн Латинської Америки вирватися з економічної відсталості та стати на шлях стабільного економічного розвитку дало поштовх до економічної інтеграції, яка розвивається на субрегіональному й регіональному рівнях.

На вирішення завдань, необхідних для економічної інтеграції, була зорієнтована діяльність регіональних об'єднань, які виникли в 1950-ті рр. У 1959 р. було створено Міжамериканський банк розвитку. У 1960 р. Аргентина, Бразилія, Уругвай, Чилі, Парагвай, Перу утворили **Латиноамериканську асоціацію вільної торгівлі (ЛАВТ)**. Згодом ЛАВТ уже об'єднувала 22 держави регіону, у тому числі Кубу. У 1980 р. ЛАВТ була реорганізована

в **Латиноамериканську асоціацію інтеграції (ЛАІ)**. У процесі економічної інтеграції та угод про спільний ринок у 1975 р. виникла **Латиноамериканська економічна система (ЛАЕС)**. Діють також субрегіональні об'єднання — **Центральноамериканський спільний ринок (ЦАСР)**, **Карибська асоціація вільної торгівлі (КАВТ)**. Венесуела, Колумбія, Еквадор, Перу, Болівія утворили так звану **Андську групу**. Крім того, діють об'єднання, створені для вирішення конкретних проблем. У 1983 р. Мексика, Венесуела, Колумбія, Панама об'єдналися у **Контадорську групу** для подолання конфліктів у Центральній Америці. Функціонує **Амазонський пакт**, покликаний вирішувати екологічні проблеми. Для розв'язання проблем заборгованості в 1984 р. було створено **Картахенську групу**.

Незважаючи на таку кількість організацій, реальна інтеграція країн Латинської Америки залишалася мрією. Військові диктатури, революції, перевороты, партизанські рухи, міждержавні конфлікти, амбіції окремих лідерів стримували цей процес.

На початку 1990-х рр. склалися необхідні умови для кращого розвитку інтеграційних процесів. У всіх країнах, крім Куби, до влади прийшли демократично обрані президенти, уряди. Розпочалися широкі економічні реформи. США, Канада, Мексика в 1992 р. підписали **Угоду про Північноамериканську зону вільної торгівлі (НАФТА)**. У 1995 р. в Маямі (США) відбулася нарада лідерів країн Західної півкулі, на якій президент США Б. Клінтон запропонував створити спільний ринок від Аляски до Вогняної Землі, споживачами якого стали б 850 млн осіб. Проте інтеграційні процеси в регіоні пішли дещо іншим шляхом. У 2018 р. угоду про НАФТА було замінено на нову — **Угоду Сполучених Штатів Америки, Мексики й Канади (USMCA)**, яка «надасть робітництву, фермерству й підприємствам високі стандарти, і це призведе до більш вільних ринків, більш справедливої торгівлі та сталого економічного зростання в регіоні».

Зустріч президентів країн Латинської Америки. Еквадор. 26 липня 2002 р.

Прапори країн МЕРКОСУР

У 1991 р. Аргентина, Бразилія, Парагвай та Уругвай сформували **Спільний ринок країн півдня Латинської Америки (МЕРКОСУР)**. Договір передбачав митний союз і координацію економічного розвитку. Він став найбільш ефективним економічним об'єднанням Південної Америки, що включає найпотужніші економіки регіону: бразильську й аргентинську.

Ефективність МЕРКОСУР проявилася в роки економічних криз у Бразилії та Аргентині наприкінці 1990-х рр. До того ж союз урятував від занепаду економіки Уругваю та Парагваю. Економіка останнього показує значні темпи розвитку (до 10 % на рік) і наближається до більш розвинених партнерів. Успіхи Парагваю вирішили повторити Болівія та Еквадор, висловивши бажання вступити до союзу. Зрештою 1 липня 2004 р. відбулося об'єднання країн МЕРКОСУР та Андської групи. У результаті в Південній Америці виник спільний ринок із населенням 350 тис. осіб. Лідери держав нового союзу активно обговорювали ідею створення єдиної латиноамериканської валюти, щоб протистояти доларизації (Еквадор перейшов на долар США, під такою загрозою перебуває й Аргентина).

Висновки

- ▶ У другій половині ХХ ст. країни Латинської Америки значно просунулися шляхом перетворення з аграрно-сировинного придатка світового ринку на регіон із розвинутою інфраструктурою й промисловістю. Найбільші країни регіону — Бразилія, Аргентина, Мексика — наблизилися до першого десятка країн світу за обсягами промислового виробництва.
- ▶ Суттєві зміни відбулися і в політичному житті, відійшли в минуле традиційні авторитарні диктатури. Утверджуються традиції парламентаризму й демократії. Нова влада будує свою політику на основі пошуку компромісу, згоди, примирення різних політичних сил.
- ▶ Значно змінилася роль країн Латинської Америки на міжнародній арені, їхній зовнішньополітичний курс вийшов із тіні політики США. Проте зберігається й достатня кількість серйозних проблем, що впливають на розвиток країн регіону: зовнішня заборгованість, низький рівень життя значної частини населення, соціальний контраст, повстанський рух, корупція, наркобізнес, тероризм тощо.

Запитання та завдання

1. Війська яких країн Латинської Америки брали безпосередню участь у бойових діях під час Другої світової війни? 2. Які країни Латинської Америки є найбільш економічно розвиненими? 3. Коли в Чилі існувала диктатура А. Піночета? 4. До якого року в Латинській Америці було ліквідовано диктаторські режими? 5. Назвіть декілька регіональних союзів країн Латинської Америки.

6. Що зумовлювало існування масових партизанських рухів у країнах Латинської Америки? **7.** Чому спроби побудувати соціалістичне суспільство в країнах Латинської Америки зазнали поразки? У чому полягає феномен Куби? **8.** Чим зумовлені інтеграційні процеси в Латинській Америці?

9. Назвіть регіональні організації та наддержавні утворення країн Латинської Америки. **10.** Складіть таблицю «Шляхи модернізації країн Латинської Америки».

Етап	Країна	Особливості модернізації

11. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Яку роль відіграють країни Латинської Америки в сучасному світі?».

Практичне заняття

Моделі інноваційного розвитку нових азіатських незалежних держав

Узагальнення знань за розділом IV

Держави Азії, Африки та Латинської Америки: вибір шляхів розвитку

Тестові завдання для підготовки

до тематичного оцінювання за розділом IV

Держави Азії, Африки та Латинської Америки: вибір шляхів розвитку

РОЗДІЛ V. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

§ 19. Міжнародні відносини в 1950—1980-ті рр.

1. Коли почалася «холодна війна»? 2. Хто, на вашу думку, був її ініціатором?

Формування регіональних конфліктів. Перший спалах «холодної війни» другої половини 1940 — початку 1950-х рр. призвів до виникнення регіональних конфліктів, через які пролягла лінія протистояння між наддержавами. Частина цих конфліктів не вщухла до сьогодні. Одним із найбільш небезпечних був конфлікт у Кореї (1950—1953 рр.). Хоча його вдалося зупинити, сторони досі перебувають у стані війни. Лише у 2018 р. з'явилися перспективи миру після зустрічі президента США Д. Трампа і лідера КНДР Кім Чен Ина. Також на зустрічі президентів Південної і Північної Кореї було досягнуто домовленості про підготовку до підписання мирних договорів.

Після Другої світової війни остаточно визрів конфлікт на Близькому Сході, який триває й зараз. Залишається чимало країн, які бажають знищення Ізраїлю.

У 1940-х рр. виник конфлікт на півострові Індостан. Після декількох кровопролитних війн між Індією та Пакистаном останнім часом намітилося прагнення досягти примирення.

Також у 1940-х рр. Велика Британія, Франція, Нідерланди розпочали колоніальні війни, які з перервами точилися до початку 1960-х рр., поки великі колоніальні держави остаточно не змирилися із втратою колоніальних володінь. Найбільш криваві й тривалі війни в 1940—1950-ті рр. вели Франція в Індокитаї та Алжирі, Нідерланди в Індонезії, Велика Британія в Малайзії.

Послаблення міжнародної напруженості.

На початку 1950-х рр. відбулися зміни в керівництві США і СРСР, що позначилося на зовнішньополітичному курсі цих країн.

У 1953 р. СРСР відмовився від вимог до Туреччини щодо чорноморських проток. Було нормалізовано відносини з Югославією, розірвані в 1948 р. після конфлікту між Й. Броз Тіто і Й. Сталіним. Досягнуто угоду про припинення війни в Кореї. У 1954 р. в Женеві була підписана домовленість про припинення війни

Женевська конференція. 1954 р.

в Індокитаї, чим покладено край намірам Франції щодо відновлення колоніальних володінь у Південно-Східній Азії.

XX з'їзд КПРС відкрив нову сторінку в історії СРСР. У країні почалася «відлига», у тому числі і в зовнішній політиці. У період 1955—1960 рр. СРСР висунув низку мирних ініціатив щодо припинення гонки озброєнь і скорочення воєнних потенціалів країн світу. В односторонньому порядку СРСР скоротив збройні сили (приблизно на 3,98 млн осіб) і військовий бюджет. Було ліквідовано військові бази в Порт-Артурі (Китай) і Порккала-Удд (Фінляндія).

Суттєві зміни відбулися і у відносинах між СРСР та країнами Заходу. У 1955 р. представники СРСР, США, Великої Британії та Франції підписали Австрійську державну угоду. Австрія була проголошена незалежною й нейтральною, із її території виводилися окупаційні війська. У 1955 р. СРСР оголосив про припинення стану війни з Німеччиною, а в 1956 р. — із Японією, і між ними встановилися нормальні дипломатичні відносини та економічні зв'язки.

У 1959 р. відбувся перший візит глави радянського уряду М. Хрущова до США.

Вдалося розблокувати діяльність ООН — до її складу було прийнято 16 нових країн.

У відносинах між соціалістичними країнами також відбулися зміни. СРСР визнав нейтралітет Югославії; Китай перетворився на майже рівного СРСР партнера. Відносинам СРСР зі східноєвропейськими країнами було надано вигляд рівноправних.

3 Рух неприєднання. У квітні 1955 р. у Бандунгу (Індонезія) 29 країн Азії та Африки, що здобули незалежність, скликали конференцію, яка схвалила принципи мирного співіснування й співробітництва держав із різним суспільним ладом. Конференція висловила рішучість народів

Азії та Африки повністю й назавжди покінути з колоніалізмом, засудила агресивні блоки, поставила вимоги заборонити ядерну зброю.

Країни — учасники конференції виробили такі основні принципи своєї політики:

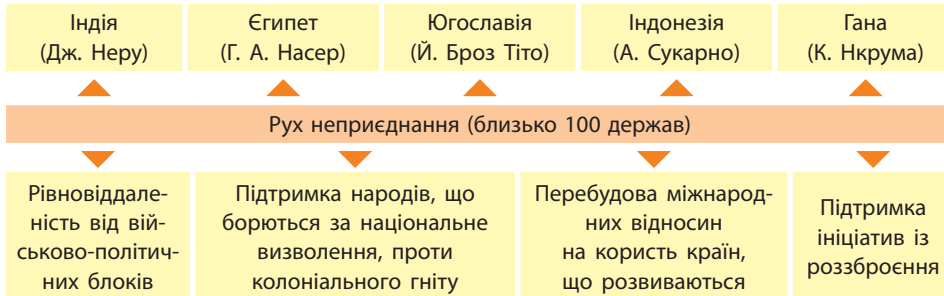
- ▶ незалежна від наддержав політика;
- ▶ підтримка національно-визвольних рухів;
- ▶ позаблоковий статус;
- ▶ заборона використання своєї території для іноземних військових баз.

Пізніше про підтримку цих принципів заявили й інші країни, що здобули незалежність.

З ініціативи прем'єр-міністра Індії Дж. Неру, президента Югославії Й. Броз Тіто,

Відкриття конференції Руху неприєднання. Белград (Югославія). 1 вересня 1961 р.

президента Єгипту Г. А. Насера та інших у **вересні 1961 р.** в Белграді відбулася конференція глав 25 урядів, яка поклала початок **Руху неприєднання**. Учасники Руху, більшість із яких вважали, що США та СРСР несуть рівну відповідальність за міжнародну напруженість і гонку озброєнь, проголосили неприєднання до військово-політичних блоків, підтримали боротьбу народів проти колоніалізму, за незалежність, ліквідацію економічної нерівності у світі та мирне співіснування.

Рух неприєднання став важливим самостійним чинником світової політики. Із 1973 р. конференції Руху неприєднання проводилися регулярно кожні три роки. Після розпаду СРСР Рух втратив сенс свого існування.

4 **Нестійкість послаблення міжнародної напруженості в 1950-ті рр. Відновлення конфронтації.**

Зміни в міжнародних відносинах не зламали логіку «холодної війни» і військово-блокового мислення. Так, були зірвані домовленості між СРСР і Німеччиною та Японією про укладення мирних договорів. У 1955 р. ФРН було включено до НАТО. Це викликало відповідну реакцію СРСР. **14 травня 1955 р.** СРСР та його союзники підписали **Варшавський договір** і тим самим остаточно оформили створення військово-політичної організації на сході Європи.

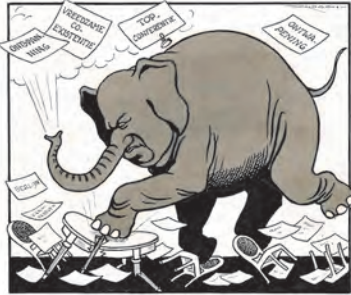
У Західній Європі в 1950-ті рр. відбувалося становлення ідеї європейської єдності. Було створено ЄЕС, що остаточно знищило сподівання СРСР на прихід до влади в цих країнах про-радянських сил.

США та їхні союзники звикли до жорсткого стилю радянської дипломатії, невідповідності між словами й діями, а тому серйозно не сприймали нові пропозиції СРСР про значне роззброєння, вступ СРСР до НАТО тощо.

Каменем спотикання щодо підписання угод ставало питання контролю. СРСР категорично заперечував допуск на його військові

Створення ЄЕС. Рим (Італія). 1957 р.

Зовнішня політика М. Хрущова очима західного карикатуриста

? Які дії М. Хрущова спонукали художника до створення карикатури?

об'єкти будь-яких іноземних спостерігачів. Гонка озброєнь не припинилася, а навпаки, посилилася. З'явилися міжконтинентальні балістичні ракети й бомбардувальники, атомні підводні човни тощо.

У ці ж роки відбувався процес переосмислення радянським керівництвом проблеми взаємодії з національно-визвольними рухами в колоніальних і залежних країнах.

У період правління Й. Сталіна перевагу віддавали китайському варіанту національного визволення, коли його очолювали комуністи. Проте ніде більше, крім самого Китаю, Північної Кореї та Північного В'єтнаму, цей варіант реалізувати не вдалося. У більшості країн, що здобули незалежність, комуністи не прийшли до влади. Новим лідерам Й. Сталін не довіряв.

М. Хрущов запропонував розглядати національно-визвольний рух як союзника соціалізму в його боротьбі проти імперіалізму. Тим самим було усунуто ідеологічні перешкоди для розвитку військово-політичного та економічного співробітництва з країнами, що здобули незалежність. Так, у 1956 р. СРСР підтримав у Єгипті націоналіста Г. А. Насера в боротьбі з агресією Ізраїлю, Франції та Великої Британії.

Тим часом Захід перейшов від політики «стримування комунізму» до його «відкидання». У 1953 р. спецслужби США та Великої Британії здійснили переворот в Ірані, а в 1954 р. — у Гватемалі, щоб усунути від влади прорадянські сили.

Зрештою потепління у відносинах переросло в гострі міжнародні кризи: 1956 р. — на Близькому Сході та в Угорщині, 1957 р. — у Сирії, 1958 р. — у Лівані, на Тайвані, 1961 р. — Друга берлінська криза, 1962 р. — Карибська криза тощо.

Перша причина відновлення конфронтації пов'язана із суб'єктивним чинником — особистими рисами лідера СРСР М. Хрущова як політичного діяча. Він був людиною надто емоційною й болісно реагував, коли його зусилля щодо покращення міжнародного становища не підтримувала й не сприймала з належним розумінням протилежна сторона. Хрущовський стиль дипломатії дратував Захід, особливо коли висунуті Радянським Союзом пропозиції раптово змінювалися іншими. Такі дії СРСР Захід розцінював не інакше як пропаганду. Негативну роль у відносинах із Заходом відіграла заява М. Хрущова про те, що він «поховає капіталізм».

Другою причиною стала поява ракетної зброї у СРСР, що загрожувало безпеці США, оскільки радянські лідери отримали можливість чинити силовий тиск.

Третя причина відновлення конфронтації полягала в досить успішному економічному розвитку СРСР у 1950-х рр. Це радянські лідери вважали підставою для заяв, що рівень промислового виробництва у СРСР перевищить рівень виробництва в США, і найближчим часом капіталізм зникне як такий.

Четверта причина: у 1960 р. КПРС була проголошена авангардом світового комуністичного руху. Тим самим вона закріпила за собою право визначати «правильність» або «неправильність» курсу комуністичних урядів, що одразу призвело до конфронтації з Югославією та Китаєм.

П'ятою причиною став активний розпад у 1950—1960-х рр. колоніальної системи під ударами національно-визвольних рухів, які підтримував Радянський Союз. Так, він підписав 20 угод із молодими державами про співробітництво й надання кредитів. Підтримка СРСР національно-визвольних рухів була сприйнята на Заході як спроба поширити радянську систему союзів на весь світ і тим самим відірвати Захід від сировинних джерел. Блок НАТО за цих умов почав посилювати тиск на СРСР. У 1956 р. було прийнято «доктрину взаємозалежності», а в грудні 1957 р. — рішення про розміщення в Європі ядерної зброї. США та їхні союзники почали силою зброї протидіяти змінам у країнах, які ще не були в зоні радянського впливу, і робили спроби повалити уряди, що були орієнтовані на співробітництво із СРСР. На початку 1960-х рр. ареною протидії стали ДР Конго та Південний В'єтнам.

5 Друга берлінська і Карибська кризи. Відносини між СРСР і США значно загострилися через проблему Західного Берліна. Це був відкритий анклав капіталізму всередині соціалістичної НДР. Таке становище викликало роздратування урядів НДР та СРСР. Із 1958 р. М. Хрущов домагався зміни статусу міста, погрожуючи односторонніми діями. У **травні 1960 р.** в Парижі було скликано конференцію представників США, СРСР, Великої Британії і Франції на вищому рівні. Напередодні цієї події радянські засоби протиповітряної оборони збили над Уралом американський розвідувальний літак У-2. На конференції М. Хрущов ультимативно зажадав припинити такі польоти над територією СРСР. Президент США Д. Ейзенхауер відхилив цю вимогу. Конференцію було зірвано. Візит Д. Ейзенхауера до СРСР не відбувся. На зустрічі з новим президентом США Дж. Кеннеді у квітні 1961 р. у Відні М. Хрущов в ультимативній формі вимагав змінити статус Берліна. Знову виникла загроза блокади міста. Керівництво США на цей випадок навіть підготувало план обмеженого ядерного

Дівчинка із Західного Берліна намагається відкрити двері будинку, що став частиною Берлінської стіни. 1961 р.

Карикатура на Карибську кризу. 1962 р.

удару по радянських військах у НДР. Спалахнула Друга берлінська криза.

19 серпня 1961 р. вздовж усього кордону Західного Берліна було збудовано загорожу, а потім стіну, яка стала символом «холодної війни». Оскільки блокади не було, США обмежилися незначною демонстрацією сили. Керівництво СРСР побачило в цьому свій безсумнівний успіх і з легкістю пішло на наступний крок, який викликав серйозну загрозу ядерної війни.

У 1959 р. СРСР визнав уряд Ф. Кастро, який прийшов до влади на Кубі, поваливши диктатуру генерала Ф. Батісти. У 1960—1961 рр. активно розвивалися торговельно-економічні відносини між СРСР та Кубою. Проникнення СРСР на американський континент і прорадянська орієнтація режиму Ф. Кастро викликали занепокоєння уряду США, який організував збройну інтервенцію на Кубу. Проте інтервенти були розбиті в бухті Плайя-Хирон. СРСР надав Кубі допомогу зброєю. Побоюючись прямої агресії з боку США на Кубу, остання домовилася із СРСР про розміщення на острові балістичних ракет із ядерними боеголовками, які мали стати гарантом миру в регіоні. Це призвело до кризи в радянсько-американських відносинах, що отримала назву **Карибська криза**. Вона стала кульмінацією «холодної війни».

США встановили морську блокаду Куби, щоб запобігти подальшому постачанню на острів радянської зброї. 23 жовтня 1962 р. радянський уряд розцінив дії США як агресивні та заявив, що завдасть відповідного удару у випадку розв'язання війни. Керівництво СРСР сподівалося, що США відступлять. Американська влада не була зацікавлена у війні із СРСР. Конфлікт зайшов надто далеко, і для його вирішення Дж. Кеннеді та М. Хрущову необхідно було проявити політичну мудрість і далекоглядність.

26—28 жовтня 1962 р. між лідерами СРСР і США було досягнуто домовленості, згідно з якими Радянський Союз виводив із території Куби свої ракети й бомбардувальники Іл-28, а США мали зняти блокаду й надати гарантії невтручання у внутрішні справи Куби.

Карибська криза змусила наддержави вжити заходів для того, щоб зробити гонку ракетно-ядерних озброєнь більш керованою, а отже, безпечнішою. СРСР почав проводити більш помірковану політику щодо підтримки революційних рухів у країнах «третього світу» і більше не загрожував застосуванням ядерної зброї. У 1963 р. між США, Великою Британією та СРСР був укладений договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космосі й під водою. Під час переговорів була втрачена можливість домовитися про заборону випробувань ядерної зброї під землею.

Сторони не дійшли згоди в питанні контролю. СРСР розцінював контроль як форму шпіонажу.

У 1967 р. було укладено договір про заборону розміщення ядерної зброї в космічному просторі.

Цими договорами було покладено край міжнародним відносинам, у яких переважали військово-політичні методи вирішення конфліктів між великими державами. Проте прогресу у відносинах не відбулося. Суперництво між країнами не припинилося, а набуло форми регіональних конфліктів, які надовго заблокували мирний процес.

6

Розрядка міжнародної напруженості 1970-х рр., її здобутки. Гельсінський процес. Основними передумовами розрядки були:

- ▶ по-перше, між США та СРСР наприкінці 1970-х рр. було встановлено військово-стратегічний паритет;
- ▶ по-друге, у результаті гострих криз і небезпечних регіональних конфліктів керівництво обох наддержав переконалося у згубності балансування на межі війни.

Розрядка 1970-х рр. заклала основи для подальшого руху до обмеження арсеналів зброї масового знищення. Вона засвідчила можливість досягти домовленостей з усіх питань міжнародної безпеки. Новий тип відносин формувався в період 1963—1973 рр. Їхньою характерною рисою стали методи мирного врегулювання конфліктів.

У липні 1968 р. був відкритий до підписання **Договір про нерозповсюдження ядерної зброї**, який набув чинності в 1970 р. На сьогодні його підписали понад 160 країн. У 1995 р. договір продовжили безстроково.

Проте є держави (Індія, Пакистан, Ізраїль та інші), які з різних обставин відмовилися підписати цей договір.

Розрядка — період у міжнародних відносинах (1970-ті рр.), для якого характерні ослаблення протистояння між СРСР і США й нормалізація відносин між ними, взаємні поступки й компроміси. У цей період вживали заходів з обмеження гонки озброєнь і розвитку співробітництва в різних сферах.

За умовами договору держави, які мають ядерну зброю, зобов'язуються не передавати будь-кому ядерні вибухові пристрої або контроль над ними, а також не допомагати і не сприяти неядерним державам у виготовленні й придбанні зброї масового знищення. Неядерні держави беруть зобов'язання не отримувати, не контролювати (ні прямо, ні опосередковано), не виробляти, не домагатися і не приймати допомогу у виробництві ядерних пристроїв. Країни, що підписали договір, можуть розвивати мирну сферу застосування атомної енергії, але під контролем МАГАТЕ.

Розрядка принесла відчутні зрушення в Європі. Початок їм поклав прихід до влади у ФРН у 1969 р. коаліційного уряду соціал-демократів і вільних демократів на чолі з **Віллі Брандтом**. Попередні уряди ФРН

Підписання угоди між ФРН та СРСР. Серпень 1970 р.

у зовнішній політиці виходили з того, що європейські кордони не є остаточними, і відмовлялися визнавати НДР як суверенну державу. Така політика відповідала конфронтаційній схемі «холодної війни». У міру зміцнення економічних позицій ФРН «холодна війна» гальмувала процес поширення політичного впливу ФРН і позбавляла її маневру на сході. В. Брандт запропонував «нову східну політику», складовою частиною якої було визнання релігій, що склалися в Європі, і нормалізація на цій основі відносин із СРСР і країнами Центрально-Східної Європи.

У серпні 1970 р. між ФРН та СРСР була укладена угода, яка ґрунтувалася на відмові німецької сторони від претензій на перегляд європейських кордонів.

3 вересня 1971 р. між СРСР, США, Великою Британією та Францією була досягнута угода щодо Західного Берліна, згідно з якою місто отримувало особливий статус і не мало належати ФРН.

Угоди також були укладені між НДР і ФРН, Польщею і ФРН, Чехословаччиною і ФРН. Усі сторони відмовлялися від взаємних територіальних претензій.

Ключовою подією розрядки стала Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ, із 1995 р. — Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЕ)), яка відбувалась у столиці Фінляндії Гельсінкі протягом 1973—1975 рр.

1 серпня 1975 р. керівники 33 європейських держав, а також США й Канади підписали **Гельсінський заключний акт**. Його серцевиною є Декларація принципів, якими держави-учасники керуватимуться у взаємовідносинах. Вона містила такі принципи: повага до суверенітету; незастосування сили або загрози силою; непорушність кордонів; територіальна цілісність держав; мирне врегулювання суперечок; невтручання у внутрішні справи; повага до прав людини й основних свобод; рівність і право народів розпоряджатися власною долею; співробітництво між державами; сумлінне виконання зобов'язань із міжнародного права.

Гельсінська нарада стала переломною подією періоду розрядки. Навіть повернення до конфронтації на початку 1980-х рр. не змогло пересилити значення Гельсінського процесу.

7 **Результати розрядки в радянсько-американських відносинах.** Одночасно з поглибленням розрядки в Європі відбулася нормалізація радянсько-американських відносин. У відносинах із СРСР адміністрація Р. Ніксона змінила доктрину «гнучкого реагування» на більш наближену до нових реалій — так зване «реалістичне стримування». Наслідком

цього була низка радянсько-американських договорів про відвернення загрози війни, обмеження гонки озброєнь, нормалізацію відносин між двома країнами.

У травні 1972 р. відбувся візит президента США Р. Ніксона до СРСР, під час якого були прийняті **Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік та Сполученими Штатами Америки та Договір про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО)**. Уперше дві наддержави уклали угоду про заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-1). Під час візиту Л. Брежнєва до США в червні 1973 р. керівники двох держав підписали угоду про запобігання ядерній війні.

Згідно з укладеними угодами були встановлені жорсткі обмеження щодо випробувань ядерної зброї. Ратифікація договору й угод була зірвана через нове загострення міжнародного становища наприкінці 1970-х рр.

8 Розрядка і регіональні конфлікти. Процес розрядки поширився й на інші регіони світу. У 1971 р. у Східній Бенгалії, яка належала Пакистану, населення за підтримки Індії після тривалої боротьби здобуло незалежність. На політичній карті Азії з'явилася нова держава — **Народна Республіка Бангладеш**, а Індія перетворилася на регіональну наддержаву.

У 1972 р. Пакистан заявив про вихід із СЕНТО. У 1979 р. блок СЕНТО припинив своє існування.

У 1973 р. була укладена Паризька угода щодо В'єтнаму, яка зупинила пряму інтервенцію США проти цієї країни.

У той самий час на тлі розрядки продовжували виникати регіональні конфлікти. Розрив відносин між Китаєм і СРСР наприкінці 1960-х рр. призвів у 1970-ті рр. до нормалізації відносин КНР зі США. У 1971 р. Пекін таємно відвідав помічник президента США з національної безпеки Г. Кіссінджер, який домовився про візит у КНР президента США. Того ж року США зняли своє «вето» в Раді Безпеки ООН. Це дозволило КНР зайняти місце Китаю в ООН, яке до того часу належало представникам уряду Гоміндану, що зазнав поразки в громадянській війні й знайшов укриття на острові Тайвань під захистом США. Візит Р. Ніксона став сенсацією у світовій політиці. У 1979 р. було відновлено дипломатичні відносини на рівні послів.

Нормалізація відносин КНР зі США дозволила Китаю продовжити протистояння із СРСР, ареною якого стала Південно-Східна Азія. В'єтнам після об'єднання в 1975 р. посів чітку прорадянську позицію. У сусідній Кампучії в цей час до влади прийшли прокитайські сили — «червоні кхмери». Це спричинило загострення відносин між В'єтнамом і Кампучією, яке вилилось у збройний конфлікт. У січні 1979 р. в'єтнамські війська повалили владу «червоних кхмерів». Китай у відповідь здійснив

Египетські війська перетинають Суецький канал. 1973 р.

напад на В'єтнам, але зазнав поразки (радянські війська в цей час були зосереджені в Монголії й перекинуті у В'єтнам).

У 1973 р. відбулася Семиденна арабо-ізраїльська війна, ініціатором якої були арабські країни. Основні бойові дії розгорнулись у районі Суецького каналу. Єгипетська армія, успішно переправившись через канал, завдала поразки ізраїльській армії, але сама опинилася в оточенні. У свою чергу, ізраїльська армія, форсувавши канал, активно просувалася на Каїр. У цей момент між Єгиптом та Ізраїлем було укладено перемир'я, і сторони відновили довоєнне становище. Ця війна переконала

єгипетське керівництво в неможливості вирішити близькосхідну проблему військовим шляхом. Спроба скликати міжнародну конференцію з питань близькосхідного врегулювання під егідою США і СРСР була невдалою. Тоді Єгипет пішов на укладення в 1979 р. сепаратного миру з Ізраїлем у Кемп-Девіді (США). Це стало серйозним ударом по позиціях Радянського Союзу на Близькому Сході.

Економічна криза 1970-х рр. і завершення процесу деколонізації позначилися на міжнародних відносинах. Країни Заходу, зосередившись на внутрішніх проблемах, послабили контроль над своєю зоною впливу. Цим одразу скористався Радянський Союз, маючи на меті проникнути в нові регіони. Так можна оцінити прихід до влади уряду С. Альєнде в Чилі (1971 р.), переворот в Ефіопії (1974 р.), прихід до влади прорадянських сил в Анголі й Мозамбіку після «революції гвоздик» у Португалії (1975—1976 рр.), об'єднання В'єтнаму в єдину державу (1975 р.), встановлення прорадянських режимів у Лаосі й Камбоджі, квітневий переворот в Афганістані (1978 р.), утвердження сандіністського режиму Д. Ортеги в Нікарагуа (1979 р.). Зміна співвідношення сил на міжнародній арені викликала відповідні дії з боку США, що знову призвело до загострення «холодної війни». США організували військовий переворот у Чилі (1973 р.), пішли на зближення з Китаєм, примусивши СРСР тримати значні сили на Далекому Сході. В Африці США та їхні союзники зробили ставку на ПАР, режим С. Барре в Сомалі, сепаратистські рухи в Ефіопії. У такий спосіб вони виснажували СРСР, який змушений був підтримувати прорадянські сили.

9 Зрив розрядки. Останній спалах «холодної війни». Розрядка не стала довгостроковою політикою. Не було подолано логіку «холодної війни» і підозрілість між великими державами. На згортанні розрядки позначилися економічне відставання СРСР і консервативні тенденції у внутрішній і зовнішній політиці. Неабияку роль відіграла й економічна

криза 1970-х рр., розцінена радянським керівництвом як криза капіталізму взагалі, якою потрібно скористатися для утвердження соціалізму в усьому світі. У протистоянні між Заходом і Радянським Союзом на- стала вирішальна фаза.

До кінця 1970-х рр. намітилося різке загострення міжнародно- го становища. Стало зрозуміло, що марно покладати серйозні надії на Гельсінські домовленості. СРСР не поспішав виконувати свої зобов'язання в гуманітарній сфері, Захід же не збирався відмовлятися від силового протистояння комуністичному блоку.

У відповідь на розміщення радянських ракет середньої дальності у Східній Європі НАТО схвалила довгострокову програму збільшення військових витрат на 3 % на рік протягом 20 років і розміщення у Великій Британії, Бельгії, ФРН, Італії 574 крилатих ракет і ракет «Першинг-2».

У грудні 1979 р. СРСР здійснив інтервенцію в Афганістан. Підтримка Радянським Союзом непопулярного в країні режиму викликала піднесення патріотичних почуттів і масовий опір населення. Іран і Пакистан відкрили свої території для розміщення баз повстанського руху. США, арабські країни, Китай надали йому значну військову допомогу. Світова громадськість засудила дії СРСР. США не ратифікували договір ОСО-2 і наклали заборону на продаж зерна в СРСР. Навіть деякі країни «соціалістичного табору» не підтримали дії радянського керівництва, багато країн бойкотували Олімпіаду 1980 р. в Москві. Розрядку було остаточно зірвано.

Наприкінці 1970-х рр. відносини між США та Іраном різко загострилися. У лютому 1979 р. в Ірані відбулася революція, у результаті якої було повалено монархію, і влада перейшла до рук фундаменталістського духовенства на чолі з аятолою Хомейні. Революція в Ірані відкрила нову сторінку в міжнародних відносинах. Вона стала показником подальшого розмивання біполярної системи світу. Революція дала поштовх поширенню ідей ісламського фундаменталізму, поглибила протистояння між християнською та ісламською цивілізаціями. Почастішали випадки міжнародного тероризму.

Події в Ірані завдали серйозного удару по престижу США. Це призвело до падіння адміністрації президента Дж. Картера. Розвиток подій остаточно переконав у необхідності проведення більш жорсткої зовнішньої політики. На президентських виборах 1980 р. перемогу здобув республіканець Р. Рейган, який пропонував відмовитися від розрядки та провести переозброєння американської армії.

Нова американська адміністрація схвалила стратегію «суперництва», згідно з якою планувалося розвивати

Жінка з дитиною на руїнах села під ударом радянської бомби. Пропагандистська листівка. Афганістан. 1979 р.

Логотип програми СОІ

перспективні озброєння, максимально використовуючи науково-технічні досягнення, у яких США мають пріоритет. Ця стратегія була покликана забезпечити не тільки військову перевагу, але й економічне виснаження СРСР. У межах цієї стратегії була розроблена політика «прямого протистояння», яка передбачала рішуче використання військової могутності для досягнення політичних цілей. Важливою її особливістю є положення про підготовку США до розв'язання воєн різних масштабів та інтенсивності.

23 березня 1983 р. Р. Рейган зробив заяву про розробку в США програми СОІ (стратегічна оборонна ініціатива), яку назвали «Зоряними війнами». Програма передбачала створення глобальної протиракетної оборони з елементами космічних озброєнь. Це означало, що гонка озброєнь переноситься і на космічний простір, а всі домовленості про обмеження стратегічних озброєнь фактично втрачають силу.

Реакція СРСР на програму була різко негативною. Розробка анти-СОІ потребувала великих ресурсів, матеріальних витрат, яких би радянська економіка не витримала. Фактично програма СОІ стала хитрістю (адже СОІ не давала абсолютної гарантії захисту території США та їхніх союзників) і водночас провокацією США, щоб підштовхнути до розвалу економіку СРСР.

У 1980-х рр. основною ареною протистояння двох військово-політичних блоків знову стала Європа. ОВД і НАТО активно розміщували тут ядерну зброю першого удару, збільшували арсенали неядерних озброєнь. Зберігаючи відносний паритет, СРСР і його союзники мали перевагу в бронетанковій техніці у 3 рази, артилерії — у 6 разів, засобах протиповітряної оборони (ППО) — у 5 разів. Блок НАТО мав перевагу в протитанкових засобах, бойових вертольотах, флоті. Перевазі СРСР у наступальних озброєннях НАТО вирішила протиставити нову оборонну стратегію, в основу якої була покладена ідея глибокого удару по другому ешелону військ противника із застосуванням неядерних високоточних систем озброєння.

Поряд із загостренням становища в Європі тривало протистояння і в країнах «третього світу». Лінія протистояння між СРСР та США проходила через Афганістан, Центральну Америку й південь Африки.

Прихід до влади в 1979 р. в Нікарагуа сандіністів, які отримали значну допомогу Куби і СРСР, успіхи партизанської боротьби в Сальвадорі й Гватемалі непокоїли США. Вони організували та озброїли антисандіністський рух у Нікарагуа, переозброювали армії Сальвадору й Гватемали. У 1983 р. США здійснили агресію проти Гренади під приводом недопущення побудови на острові бази стратегічних бомбардувальників СРСР.

В Африці ПАР, якій таємно допомагали США та інші країни, здійснювала періодичні збройні інтервенції проти «прифронтових» держав — Анголи, Мозамбіку, підтримувала антиурядові угруповання в цих країнах.

На початку 1980-х рр. знову загострився **арабо-ізраїльський конфлікт**. Цього разу ареною протиборства став Ліван, у якому йшла громадянська війна між християнським і мусульманським населенням. Ізраїльське керівництво намагалося шляхом короточасної військової операції за допомогою ліванських християн знищити бази палестинців на півдні Лівану, із яких вони здійснювали напади на Ізраїль. Проте швидка операція не мала успіху. Ізраїльські війська, яким вдалося розгромити сирійську систему ППО в Лівані та авіацію, пов'язали в боях із сирійцями

в долині Бекаа, у вуличних боях у Бейруті та сутичках із партизанами на півдні країни. Навіть виведення палестинських загонів із Лівану не сприяло спокою Ізраїлю: на їхнє місце стали загони проіранської організації «Хізболла» і ліванські партизани. Уведення в Ліван миротворчих сил США, Великої Британії, Франції ще більше ускладнило становище в країні. США були втягнуті в бої із сирійцями і ліванцями. Спроба Лівану укласти мир на зразок Кемп-Девідського теж не вдалася. Ізраїльські війська були виведені з країни, крім 20-кілометрової зони на півдні Лівану. Американські, французькі, англійські війська також були змушені залишити країну. Події в Лівані вкотре переконали, що близькосхідний конфлікт можна вирішити лише мирними засобами.

У 1980—1988 рр. тривала ірано-іракська війна. Незважаючи на причини, які її спричинили, вона стала складовою частиною глобально-протистояння СРСР і США.

Зруйнований Бейрут (Ліван). 1982 р.

22 вересня 1980 р. Ірак розпочав агресію проти Ірану. Він намагався захопити багаті на нафту південні райони країни, заселені переважно арабами. Спочатку военний успіх був на боці агресора. Влітку 1982 р. в результаті контрнаступу війська Ірану повернули всю втрачену територію. Війна набула запеклого позиційного характеру. У 1983 р. СРСР вирішив переозброїти Ірак. У свою чергу, США через посередників постачали зброю Ірану. У США із цього приводу навіть спалахнув політичний скандал («Ірангейт»). Протиборчі сторони з 1985 р. намагалися завдати одна одній значних економічних збитків. Ірак почав бомбардування нафтових терміналів і міст Ірану, Іран систематично обстрілював прикордонні міста, мінував води Перської затоки. Такі дії призвели до нарощування військової присутності великих держав у цьому регіоні та до великої напруженості. Лише влітку 1988 р. за посередництва ООН була підписана угода про припинення війни.

Загострення міжнародного становища в першій половині 1980-х рр. було не менш потужним, ніж у 1950—1960-х рр. Як і раніше, протистояння

супроводжувалося пропагандою. Радянський Союз закликав до миру й одночасно направляв свої війська в Афганістан. Президент США оголосив СРСР «імперією зла» і закликав до «хрестового походу» проти комунізму. При цьому значно збільшилися ядерні потенціали країн. Найбільша кількість ядерних озброєнь була зосереджена в Європі: 20 тис. одиниць ядерної зброї, 25 тис. літаків, 120 тис. танків, 11 млн військовослужбовців. У разі широкомасштабного конфлікту навіть без застосування ядерної зброї Європа з її 200 атомними реакторами, розвиненою хімічною і нафтопереробною промисловістю перетворилася б на руїни. 1 вересня 1983 р. радянськими засобами ППО було знищено південнокорейський літак над островом Сахалін, у результаті чого загинуло 296 пасажирів.

Висновки

- ▶ У другій половині 1950-х рр. почалася нова фаза протистояння між СРСР і США. Географія протистояння поширилася на весь світ і навіть космос.
- ▶ Після Карибської кризи розпочався рух у бік здійснення узгоджених заходів щодо зниження ризику початку ядерної війни. Для країн — учасників «холодної війни» настав період розрядки. Ключовими на цьому шляху стали домовленості між СРСР і США про обмеження ядерних озброєнь (ОСО-1, ОСО-2), про системи ПРО тощо.
- ▶ Важливим здобутком розрядки стали врегулювання кордонів у Європі, взаємне дипломатичне визнання ФРН і НДР, прийняття їх до ООН, компромісне рішення щодо Західного Берліна. Кульмінацією розрядки в Європі став Гельсінський заключний акт (1975 р.).
- ▶ Розрядка не зупинила суперництво СРСР і США за вплив на інші континенти. Здійснена в 1970-ті рр. спроба СРСР зміцнити свій вплив у країнах Африки та Азії була сприйнята США як така, що суперечить духу розрядки. Приводом до зриву розрядки стали агресія СРСР в Афганістані та розміщення радянських ядерних ракет у Східній Європі. Почалася остання фаза «холодної війни».

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «холодна війна». Укажіть її хронологічні межі.
2. Які регіональні конфлікти стали складовою «холодної війни»?
3. Укажіть роки Другої берлінської кризи.
4. Яка криза часів «холодної війни» найбільше наблизила світ до вибуху ядерної війни?
5. Коли виник Рух неприєднання?
6. У якому році між СРСР і США було досягнуто паритету в озброєнні?
7. Які радянсько-американські договори були підписані в період розрядки?
8. Коли було підписано Гельсінський заключний акт? Які основні положення він містив?
9. Назвіть найбільші регіональні конфлікти періоду розрядки.
10. Чи поширювалася політика розрядки на регіональні конфлікти?

11. Чим було зумовлено загострення відносин між СРСР і США на початку 1960-х рр.?
12. Чому саме Берлін і Куба стали місцями найгострішого протистояння в роки «холодної війни»? **13.** Що зумовило появу Руху неприєднання? Чому саме Югославія, Індія, Єгипет стали ініціаторами створення Руху неприєднання? Як поява Руху неприєднання вплинула на перебіг «холодної війни»? **14.** Як змінювалася доктрина країн Заходу у відносинах із СРСР за роки «холодної війни»? **15. Обговоріть у групах**, чи був період розрядки закономірним у розвитку міжнародних відносин. **16.** Що було найбільшим досягненням періоду розрядки? **17.** Чому вторгнення радянських військ в Афганістан і розміщення ядерних ракет у Східній Європі стали початком нового спалаху «холодної війни»?

18. Обговоріть у групах, що змусило СРСР підписати Гельсінський заключний акт. **19.** Виділіть основні етапи «холодної війни» та з'ясуйте їхній зміст. Відповідь подайте у вигляді таблиці. **20.** Визначте причини, основні події, результати та наслідки берлінських криз 1948—1949 і 1961 рр. Відповідь подайте у вигляді структурно-логічної схеми. **21.** Складіть хронологічну таблицю регіональних конфліктів періоду розрядки.

22. Напишіть есе за темою «Демонтаж результатів періоду розрядки: причини і наслідки». **23. Проведіть дискусію** за проблемним питанням: «Чому в 1960—1970-ті рр. радянська зона впливу в СРСР розширилася?».

§ 20. Завершення «холодної війни». Міжнародні відносини наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

1. Які події призвели до зриву розрядки? **2.** Чим було зумовлено загострення відносин НАТО і ОВД наприкінці 1970 — на початку 1980-х рр.?

1 **Передумови й причини завершення «холодної війни».** До нового погляду на проблеми Європи та світу політичні кола Сходу й Заходу прийшли різними шляхами. Дослідження вчених, зусилля журналістів, письменників, людей мистецтва формували у свідомості світової громадськості різко негативне ставлення до ідеї насильницького розв'язання міжнародних проблем.

Незважаючи на загострення протистояння між НАТО і ОВД, тривав загальноєвропейський процес, розпочатий у Гельсінкі. У Белграді (1977—1978 рр.), Мадриді (1980—1983 рр.), Стокгольмі (1984—1987 рр.), Відні (1986—1989 рр.) відбулися зустрічі представників держав — учасників НБСЕ, на яких розглядалися реальні питання з припинення глобального протистояння. Чим проблемнішим ставало внутрішнє становище СРСР, тим більш поступливою і конструктивною ставала його позиція на переговорах. Готовність до таких поступок була очевидною після приходу до влади М. Горбачова. Він проголосив політику «перебудови», а також необхідність утвердження «нового мислення» в міжнародних відносинах.

На Стокгольмській конференції з питань довіри й безпеки в Європі Радянський Союз виступив з ініціативами щодо обмеження військово-морської діяльності на півночі Європи і в Середземному морі. Радянський уряд пропонував вивести із Середземномор'я як радянські, так і американські кораблі — носії ядерної зброї, згодом — військові флоти США і СРСР. Тепер це не було суто пропагандистським маневром. У СРСР почали розуміти, що серйозна зовнішня політика неможлива без взаємних поступок.

Новий радянський лідер розпочав широку зовнішньополітичну діяльність. 7 квітня 1985 р. СРСР припинив розгортання ракет середньої дальності СС-20 у Східній Європі, а із 6 серпня 1985 р. увів односторонній мораторій на ядерні випробування, який діяв півтора року. У січні 1986 р. М. Горбачов висунув програму ліквідації до кінця століття зброї масового знищення.

У травні 1987 р. ОВД декларувала, що учасники блоку за жодних обставин не розпочнуть воєнні дії проти будь-якої держави або союзу держав, якщо самі не стануть об'єктом збройної агресії; що ніколи не застосують першими ядерну зброю; що СРСР і його союзники не мають територіальних претензій до жодної з держав і жодну країну не вважають своїм ворогом.

Радянсько-американські переговори на вищому рівні в Женеві (1985 р.), Рейк'явіку (1986 р.), Вашингтоні (1987 р.) і Москві (1988 р.) зумовили позитивні зрушення в галузі реального скорочення ядерних озброєнь. У грудні 1987 р. був підписаний, а в червні 1988 р. набув чинності Договір СРСР і США про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності. Він передбачав знищення близько 4 % арсеналу ядерних озброєнь.

У підсумковому документі, прийнятому 15 січня 1989 р. на загальноєвропейській нараді у Відні, активно обговорювалася проблема прав людини. Усім державам було рекомендовано «вдосконалювати свої закони, адміністративні правила й політику в галузі громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав людини й основних свобод та застосовувати їх на практиці».

Після зруйнування в листопаді 1989 р. Берлінської стіни і зустрічі М. Горбачова та Дж. Буша у грудні на острові Мальта між СРСР і США завершилася «холодна війна».

«Нове мислення» поширилось і на регіональні конфлікти. В Афганістані, Нікарагуа, Камбоджі, Анголі було взято курс на національне примирення, на пошук шляхів розв'язання проблем за столом переговорів.

Музей «холодної війни». Лортон (США). Був заснований у 1996 р. сином американського пілота Френсіса Гері Пауерса, літак якого було збито в 1960 р. над територією СРСР

Значною мірою політика національного примирення була викликана нездатністю СРСР надалі підтримувати збанкрутілі прорадянські режими. У 1988 р. В'єтнам вивів свої війська з Камбоджі, а Куба — з Анголи. Після Женевських домовленостей між СРСР і США щодо Афганістану 15 березня 1989 р. Радянський Союз завершив виведення своїх військ із цієї країни. Важливим наслідком «нового мислення» й закінчення «холодної війни» стали об'єднання Німеччини та виведення радянських військ зі східноєвропейських країн.

2 **Питання об'єднання Німеччини в системі міжнародних відносин.** Питання об'єднання Німеччини було тісно пов'язане з проблемою колективної безпеки, оскільки поява в центрі Європи нової сильної держави могла порушити баланс сил на континенті. До того ж недавнє минуле Німеччини викликало побоювання сусідніх держав.

Протягом 45 років у центрі Європи зберігалася небезпечна зона конфронтації, де два військово-політичні союзи безпосередньо протистояли один одному. Усі ці роки у свідомості німецького народу жило прагнення усунути таке становище й досягти об'єднання в межах єдиної Німеччини. Зміни в СРСР і НДР створили сприятливі умови для цього.

У лютому 1990 р. між державами, що перемогли у Другій світовій війні, — СРСР, США, Великою Британією та Францією, і двома німецькими державами була досягнута домовленість про створення переговорного механізму «2+4». У результаті важких переговорів, які велися протягом семи місяців, було вироблено документ, що містив рішення з усього комплексу зовнішніх аспектів німецької єдності. **12 вересня 1990 р.** в Москві міністри закордонних справ шести держав підписали **Договір про остаточне врегулювання питання щодо Німеччини**. Він установлював, що зовнішніми кордонами об'єднаної Німеччини є кордони НДР і ФРН, і підтвердив остаточний характер цих кордонів як суттєву складову частину світового порядку в Європі. Сторони визнали, що об'єднана Німеччина не має жодних територіальних претензій до інших держав і не висуватиме таких претензій у майбутньому. У Конституції об'єднаної Німеччини не мало бути положень, що суперечили б цим принципам.

Уряди НДР і ФРН підтвердили свої заяви про те, що з німецької землі йтиме лише мир, а також свою відмову від виробництва, володіння й розповсюдження ядерної, біологічної і хімічної зброї.

Збройні сили Німеччини підлягали скороченню протягом трьох-чотирьох років до 370 тис. осіб. Радянські війська мали бути

Національні прапори об'єднаної Німеччини біля будівлі рейхстагу. Берлін. 3 жовтня 1990 р.

виведені з Німеччини до 31 серпня 1994 р. Протягом цього строку на території колишньої НДР і Берліна мали перебувати лише німецькі формування територіальної оборони, не включені до структури НАТО. Договором було передбачено заборону розташовувати у Східній Німеччині іноземні війська та ядерну зброю або її носії після виведення звідти радянських військ. Також до 31 серпня 1994 р. в Берліні мали залишатися війська США, Великої Британії та Франції. СРСР погоджувався на вхождення об'єднаної Німеччини до складу НАТО.

Після об'єднання Німеччини були вичерпані права й відповідальність чотирьох держав щодо Берліна та Німеччини загалом. Уряди СРСР, США, Великої Британії та Франції заявили про припинення дії чотиристоронніх угод і рішень воєнного й післявоєнного часів щодо Німеччини та розпуск відповідних органів. Об'єднана Німеччина здобула державний суверенітет у своїх внутрішніх і зовнішніх справах.

Договір підвів остаточну риску під підсумками Другої світової війни й 45-річним післявоєнним періодом. **3 жовтня 1990 р.** НДР увійшла до складу ФРН. На політичній карті Європи з'явилася економічно могутня держава з населенням 87 млн осіб, яка завдяки своєму потенціалу належить до групи найпотужніших держав світу, є локомотивом ЄС і прагне стати постійним членом Ради Безпеки ООН.

3 Початок ракетно-ядерного роззброєння. Трансформація НАТО. Важливим етапом на шляху ракетно-ядерного роззброєння став візит президента СРСР М. Горбачова до США у травні-червні 1990 р. У результаті переговорів із президентом США Дж. Бушем було погоджено основні положення **Договору про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1)**, укладено угоду про ліквідацію 80 % хімічної зброї і про відмову від її виробництва, досягнуто домовленості про вдосконалення перевірки на місцях потужностей ядерних вибухів. Таким чином, було усунуто перешкоди, які гальмували ратифікацію двох важливих радянсько-американських договорів, підписаних ще в 1974 і 1976 рр., — про обмеження підземних випробувань ядерної зброї і про підземні ядерні вибухи в мирних цілях. Було укладено важливу угоду, що доповнювала й розширювала угоду 1973 р. про науково-технічне співробітництво в галузі мирного використання атомної енергії.

Після розпаду СРСР учасниками Договору СНО-1 стали Росія, Україна, Казахстан і Білорусь, які **23 травня 1992 р. в Лісабоні** підписали угоду про те, що на території трьох останніх із перелічених держав не має взагалі існувати ядерної зброї. На основі цих домовленостей президент Росії Б. Єльцин та президент США Дж. Буш у Вашингтоні в червні 1992 р. підписали проект Договору СНО-1, відповідно до якого США та держави колишнього СРСР скорочують стратегічні наступальні озброєння на 50 % протягом семи років. У 1994 р. Договір СНО-1 був ратифікований усіма сторонами.

3 січня 1993 р. в Москві Б. Єльцин та Дж. Буш уклали **Договір СНО-2** про скорочення вдвічі стратегічних наступальних озброєнь, які залишаться після виконання договору СНО-1. Учасниками цього договору були лише Росія і США, оскільки передбачалося, що після виконання домовленостей СНО-1 Україна, Казахстан та Білорусь стануть без'ядерними державами.

Також у 1993 р. було укладено важливу **Конвенцію про заборону й ліквідацію хімічної зброї** (у США її запаси складали 30 тис. тонн, у Росії — 40 тис. тонн).

Закінчення «холодної війни», внутрішньо-політичні зміни в СРСР призвели до революцій у країнах Центрально-Східної Європи та припинення з 1 липня 1991 р. діяльності ОВД.

Ураховуючи нові реалії політичного життя, представники країн — членів НАТО 5—6 липня 1990 р. прийняли Лондонську декларацію, яка внесла радикальні зміни у військову доктрину блоку НАТО. Організація взяла на себе зобов'язання про ненапад на інші держави, а ядерні озброєння були оголошені «зброєю екстремальної ситуації».

Змінилася і роль НАТО. Колишні союзники СРСР по ОВД, а згодом і деякі країни, які утворилися в результаті розпаду СРСР, заявили про бажання вступити до НАТО. Їхні дії були продиктовані прагненням забезпечити стабільність і безпеку в нових умовах. Вступ країн Центрально-Східної Європи до НАТО став однією із головних проблем у відносинах між Росією і США та НАТО.

На зустрічі країн — членів НАТО у Брюсселі (Бельгія) в січні 1994 р. була прийнята програма «**Партнерство заради миру**». Її метою були забезпечення стабільності в Європі та розвиток співробітництва з країнами Центрально-Східної Європи. У цій програмі брала активну участь й Україна.

Підписання угоди до Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь державним секретарем США Дж. Бейкером. Лісабон (Португалія). 23 травня 1992 р.

У той час як відбувалося ядерне роззброєння, Індія і Пакистан стали ядерними державами. Це докорінно змінило суть конфлікту між двома країнами й створило прецедент для інших держав, які прагнули мати ядерний потенціал.

4

Криза в Перській затоці. Близькосхідний мирний процес. Серйозним випробуванням для міжнародних відносин стала криза в Перській затоці на початку 1990-х рр., викликана агресією Іраку проти Кувейту.

Ірано-іракська війна 1980—1988 рр. зумовила зростання зовнішнього боргу Іраку (80 млрд доларів). Війна стимулювала мілітаризацію

країни й посилила політичні амбіції президента Іраку С. Хусейна, його претензії на лідерство в арабському світі.

2 серпня 1990 р. іракська армія вдерлася в Кувейт, вчинивши неспровоковану агресію. Емір та уряд Кувейту перебравлися до Саудівської Аравії. Нечисленна армія змогла вчинити лише слабкий опір. Кувейт було окуповано й оголошено провінцією Іраку.

Дії Іраку рішуче засудила Рада Безпеки ООН, яка зажадала негайного виведення іракських військ із Кувейту та ввела широкі економічні санкції щодо Іраку. Усі активи Іраку й Кувейту в іноземних банках було заморожено, блоковано експорт іракської нафти.

Багато держав направили в Саудівську Аравію військові контингенти та озброєння для захисту країни від можливої агресії з боку Іраку (операція «Щит пустелі»). Основу могутнього військового угруповання, зосередженого на території Саудівської Аравії, становили збройні сили США, що досягли 500 тис. осіб. Військові кораблі США та інших країн патрулювали у водах Перської затоки, Червоному та Середземному морях.

Становище ускладнювалося неврегульованістю палестинського питання та відсутністю єдності в арабському світі щодо дій Іраку. Посилаючись на каральні акції ізраїльської влади проти арабів у Єрусалимі, засуджені Радою Безпеки ООН, С. Хусейн претендував на роль захисника арабських народів від Ізраїлю та пов'язував кувейтське питання з вирішенням палестинської проблеми.

Оцінюючи дії Іраку як виклик світовому співтовариству, Рада Безпеки встановила кінцеву дату виведення іракських військ із Кувейту — 15 січня 1991 р. У разі відмови проти Іраку було санкціоновано застосування збройних сил.

Заходи, вжиті Радянським Союзом, Францією та іншими країнами з метою мирного розв'язання кризи, виявилися безуспішними. 17 січня 1991 р. багатонаціональні сили антиіракської коаліції на чолі зі США завдали масованих повітряних і ракетних ударів по військових та інших об'єктах Іраку та Кувейту. Такі удари тривали майже до кінця лютого,

поки в результаті 100-годинної операції сухопутних військ антиіракської коаліції іракські війська не були розгромлені. Кувейт було визволено. Операція багатонаціональних сил «Буря в пустелі» успішно завершилася. Проте режим С. Хусейна залишився при владі. Йому навіть вдалося придушити повстання шіїтів на півдні й курдів на півночі країни.

Ефективне приборкання агресора стало можливим лише за умов припинення конфронтації між США та СРСР. Після завершення бойових дій Ірак був зобов'язаний упродовж

Американські винищувачі на тлі палаючих нафтових родовищ. Кувейт. 1991 р.

90 днів позбутися наступального озброєння та зброї масового знищення. На півночі й півдні країни були створені зони безпеки, куди було закрито доступ для іракських літаків і де заборонялося розміщувати бойові підрозділи армії Іраку. Гарантами виконання угоди стали війська США та Велика Британія. Також проти Іраку було запроваджено санкції, які спричинили продовольчі труднощі в країні. У 1996—1999 рр. в Іраку ООН здійснювала програму «Нафта в обмін на продовольство».

Криза в Перській затоці дала поштовх близькосхідному мирному процесу. Проте результати його виявилися обмеженими. Близький Схід продовжував залишатися джерелом міжнародної напруженості і з новою силою вибухнув у 2011 р.

5 **Конфлікт на Балканах та шляхи його розв'язання.** У другій половині 1990-х рр. основна увага світової громадськості була прикута до розв'язання конфлікту на Балканах. Розпад Югославії супроводжувався кривавою війною з етнічними чистками.

Для вирішення конфлікту знадобилися зусилля як міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, НАТО), так і окремих держав. Зрештою після санкціонованого ООН втручання НАТО хорвато-боснійські війська відбили в сербів 50 % території Боснії і Герцеговини. **15 грудня 1995 р.** була укладена мирна угода, яка поклала край війні в Боснії і Герцеговині. До того в серпні 1995 р. Хорватія провела успішну операцію з ліквідації Республіки Сербської Країни, а за два роки сербські війська були виведені зі Славонії.

Придушивши конфлікт у Боснії і Герцеговині, світова громадськість опинилася перед загрозою **проблеми Косова**, що набула збройного характеру. Албанська меншина, що проживає на території Сербії в районі Косова, взялася за зброю з метою домогтися приєднання краю до Албанії. Сербська армія, маючи досвід антипартизанської боротьби, жорстокими засобами придушувала партизанський рух албанського народу. Щоб загасити нову пожежу на Балканах, у конфлікт втрутилися ООН, НАТО, ОБСЄ та інші організації. Вони примусили ворогуючі сторони укласти угоду (1998 р.). Проте виконання умов угоди весь час наражалося на опір її противників як з одного, так і з іншого боку, що виливалося в спалахи насильства. Щоб покласти край кровопролиттю, у лютому 1999 р. під загрозою застосування сили з боку НАТО сторони сіли за стіл переговорів. Проте домовленостей не було досягнуто. Провину за зрив переговорів було покладено на Сербію. НАТО, щоб зробити Сербію більш поступливою, розпочала проти неї війну. Упродовж 78 днів авіація НАТО бомбардувала Сербію.

Колона сербської армії залишає Косово. 1999 р.

Зрештою сербське командування вивело свої війська з Косова, а в край було введено війська НАТО і несанкціоновано — Росії. Проте конфлікт у Косові не розв'язаний до кінця.

У 2001 р. спалахнула війна в Македонії, де албанська меншина, підтримана ззовні, розгорнула війну проти центрального уряду. Завдяки зусиллям ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ конфлікт вдалося погасити.

6 **Міжнародні відносини на початку XXI ст. Міжнародний тероризм.** Початок XXI ст. не приніс миру на Землі. З усіх проблем, що перейшли з попереднього століття, найбільш небезпечними стали міжнародний тероризм і прагнення Росії зруйнувати систему міжнародних відносин, що склалася після завершення «холодної війни». Явище міжнародного тероризму відоме людству ще з давнини, але саме зараз, коли завершується формування глобальної світової цивілізації, міжнародний тероризм набув нової якості й місця у світовій політиці.

Під час терористичного акту 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку й Вашингтоні терористи-смертники захопили пасажирські літаки, які спрямували у хмарочоси Всесвітнього торгового центру та будинок Пентагону. Ці події спонукали світову громадськість до об'єднання в боротьбі з тероризмом. Була створена антитерористична коаліція держав на чолі зі США, яка розгорнула широкомасштабну боротьбу з мережею терористичних організацій.

Відповідальність за здійснення терористичного акту в Нью-Йорку і Вашингтоні адміністрація США поклала на терористичну мережу «Аль-Каїда», яку очолював Усама бен Ладен. Із вересня 2001 р. спецслужби 70 країн світу заарештували 1,5 тис. членів цієї організації. Наприкінці осені 2001 р. США та їхні союзники по антитерористичній коаліції розпочали війну проти режиму Талібану в Афганістані, який відмовився видати лідера «Аль-Каїди». До кінця лютого 2002 р. в результаті операції «Незламна свобода» режим Талібану було повалено, проте лідерам терористичних організацій вдалося уникнути арешту або загибелі. Боротьба з терористичною мережею досі триває. А коаліційні сили під зверхністю НАТО втягнулися у громадянську війну в Афганістані.

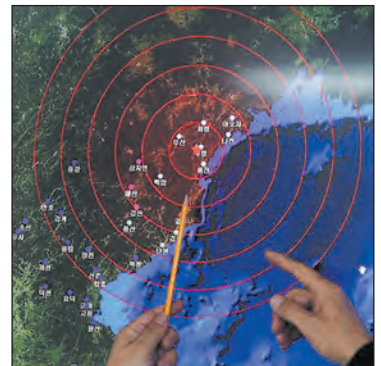
Крім боротьби безпосередньо з тероризмом, США розгорнули боротьбу проти режимів, звинувачених у його підтримці. 30 січня 2002 р. президент США Дж. Буш-молодший заявив про існування «осі зла» — КНДР—Іран—Ірак. Цим він підкреслив, що режими названих держав, які мають зброю масового знищення, становлять загрозу для світу. Так, восени 2002 р. загострилася ситуація щодо Іраку. США і Велика Британія стверджували, що Ірак усупереч резолюції ООН 1991 р. так і не було роззброєно (загалом до 2003 р. було прийнято 12 резолюцій): він має хімічну, бактеріологічну зброю та її носії. Також С. Хусейна звинувачували у зв'язках із міжнародними терористичними організаціями, злочинах проти власного народу.

Для перевірки підозри ООН направила до Іраку спеціальну комісію, яка, пропрацювавши три місяці, так і не знайшла зброї масового знищення. США і Велика Британія розмістили в регіоні свої війська й створили антиіракську коаліцію. Вони спробували провести через ООН резолюцію, яка б дала їм можливість розпочати війну проти багдадського режиму з метою його роззброєння й повалення. Проте їхнє прагнення не було підтримано світовою громадськістю. Проти позиції США виступили Франція, Німеччина, Китай, Росія та інші провідні держави. Франція та Росія погрожували накласти вето. Зрозумівши, що легітимності своїх дій не домогтися, США і Велика Британія вирішили діяти самочинно, зламавши всю систему міжнародних відносин, що склалася після завершення «холодної війни». 18 березня 2003 р. Дж. Буш-молодший висунув ультиматум С. Хусейну, щоб той зрікся влади й залишив країну. 20 березня війська США та Великої Британії розгорнули бойові дії. Після 21 дня війни американські війська встановили контроль над Багдадом, а англійські війська — над Басрою. С. Хусейн втратив контроль над країною та зник. До квітня 2003 р. будь-який організований опір було придушено. На початку травня було оголошено про завершення бойових дій. Проте в країні розгорнулася партизанська війна проти американських військ, яка тривала до виведення їх із країни у 2011 р. Хоча це стало лише новою фазою конфлікту на Близькому Сході, який триває й сьогодні.

Загостренням становища навколо Іраку вирішила скористатися КНДР, яка заявила про свій вихід із Договору про нерозповсюдження ядерної зброї і відновила роботи з будівництва ядерного реактора. Також було проведено серію випробувальних пусків балістичних ракет і зроблено заяву про наявність ядерної зброї. Зрештою після зустрічі лідера КНДР Кім Чен Іна і президента США Д. Трампа було досягнуто домовленості про ядерне роззброєння КНДР. Проте реальних зрушень у цьому напрямі не відбулося.

Не менш складною залишається ситуація навколо Ірану. Керівництво країни наполегливо намагається створити атомну зброю, підтримує радикальні ісламістські угруповання в різних країнах, веде «словесну війну» з Ізраїлем. Воно тривалий час уміло використовувало суперечності між членами Ради Безпеки ООН і зайнятістю США в Іраку та Афганістані, уникало серйозних міжнародних санкцій. Однак у 2010 р. Рада Безпеки ООН нарешті узгодила єдину позицію й запровадила відчутні міжнародні санкції. Іран вимушено пішов на поступки. У 2016 р. санкції було частково знято.

Місце ймовірного випробування водневої бомби в КНДР (за даними сейсмологічної служби Південної Кореї)

Проте агресивні дії Ірану на Близькому Сході (Ємен, Сирія та інші країни) призвели до відновлення у 2018 р. санкцій із боку США.

На початку XXI ст., незважаючи на іноді відкриту конфронтацію, продовжився процес ядерного роззброєння США та Росії. У 2002 р. було підписано новий договір СНО-3. На відміну від попередніх договорів (СНО-1 і СНО-2), у яких чітко визначалися процедури знищення й конкретні форми контролю за виконанням підписаних умов, СНО-3 характеризувався певною невизначеністю. Згідно із цим договором, США і Росія зобов'язалися до кінця 2012 р. скоротити й обмежити свої стратегічні ядерні заряди сумарною кількістю 1700—2200 одиниць для кожної країни. США та Росія могли вийти з договору, «повідомивши письмово іншу країну за три місяці». Договір не визначав ні процедури знищення боезарядів, ні обов'язкового підтвердження процесу виконання зобов'язань. Унаслідок відсутності взаємного контролю виконання договору залежало від волі сторін. У 2009 р. сторони конкретизували домовленості. Також США відмовилися від розміщення елементів ПРО в Чехії та Польщі. Крім того, на саміті НАТО в Лісабоні в листопаді 2010 р. було відкрито заявлено, що Росія не є ворогом НАТО. Росія погодилася допомогти НАТО в її операціях в Афганістані.

Проте керівництво Росії на чолі з В. Путіним вирішило скористатися ситуацією та відновити роль і сферу впливу СРСР у світі. У відповідь НАТО швидко відновлює свій військовий потенціал. Американські бази з'явилися на території Польщі та Румунії. Кораблі й літаки НАТО постійно патрулюють в акваторії Чорного і Балтійського морів. У країнах Балтії було розміщено підрозділи військ НАТО. Новими членами НАТО стали Албанія та Чорногорія. Україна і Грузія отримали позитивне ставлення до майбутнього вступу до НАТО. 21 лютого 2019 р. намір України вступити до НАТО та ЄС було закріплено в Конституції.

Збройна агресія Росії проти України, окупація Криму й окремих районів Донецької і Луганської областей, підтримка режимів Б. Асада в Сирії та Н. Мадуро у Венесуелі, втручання у внутрішні справи Лівії, Судану та інших країн Африки докорінно змінили ставлення США й держав НАТО до Росії. На неї було накладено санкції.

Кульмінацією протистояння між Росією та США на 2019 р. стала відмова від дотримання договору про ліквідацію ракет малої і середньої дальності після порушення Росією його умов. Фактично розпочалася нова «холодна війна», «гарячий» фронт якої пройшов Україною.

Показовою новою тенденцією XXI ст. є стрімкий економічний і військовий розвиток Китаю, який перетворився на ще один «центр сили». Упродовж останніх десяти років економіка країни стрімко розвивається. Активізувалися економічні зв'язки КНР не тільки з азіатськими країнами, але й зі США та ЄС. «Тихе проникнення» китайських виробів у Росію, США, країни Європи викликає занепокоєння в керівних кіл цих

країн. Втягнення США у глобальну боротьбу з тероризмом відкрило «вікно можливостей» для Китаю, зменшивши американський тиск на нього. За розмірами військових видатків КНР посіла третє місце після США та Росії. Економічне піднесення, велика площа й кількість населення країни, місце постійного члена Ради Безпеки ООН та наявність ядерної зброї перетворили Китай на важливий самостійний чинник сили в міжнародному житті. США не могли залишити цю ситуацію без уваги. У 2018 р. вони запровадили щодо Китаю митні обмеження, що розпалило торговельну війну між двома найпотужнішими економіками світу.

Висновки

- ▶ Останнє десятиліття ХХ ст. стало періодом завершення «холодної війни» і становлення нової системи міжнародних відносин. Проте наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. світ зіткнувся з новою небезпекою — міжнародним тероризмом.
- ▶ Новою проблемою світу стало прагнення Росії переглянути результати поразки СРСР у «холодній війні» і вироблені правила міжнародних відносин.
- ▶ Продовжилося скорочення ядерних потенціалів США і Росії. Натомість з'явилися нові ядерні держави — Індія і Пакистан, а Іран і КНДР заявили про свої ядерні амбіції.
- ▶ Зростає вага в міжнародних відносинах окремих держав (зокрема, Китаю), економічний потенціал яких уже не відповідає їхньому міжнародному статусу й впливу.

Запитання та завдання

1. Лідер якої держави став ініціатором «нового мислення» в міжнародних відносинах? 2. Коли відбувся розпад СРСР та Югославії? Які збройні конфлікти виникли на їх території? 3. Яка подія спричинила появу антиракської коаліції на чолі зі США? 4. Коли було підписано мирний договір із Німеччиною та відбулося об'єднання ФРН і НДР? 5. Який договір поклав початок ракетно-ядерному роззброєнню? 6. Яка угода започаткувала реальний процес урегулювання конфлікту на Балканах? 7. Назвіть приклади проявів міжнародного тероризму. 8. Яка подія стала поштовхом до розгортання глобальної боротьби з міжнародним тероризмом? 9. Які регіони були центрами міжнародної напруженості в 1990-ті рр.? 10. Які основні проблеми міжнародних відносин довелося розв'язувати в 1990-ті рр.? 11. Назвіть країни, які в 1990-ті рр. створили ракетно-ядерну зброю. 12. Який регіон Європи був центром збройного протистояння в 1990-ті рр.? 13. Яка трагедія сталася 11 вересня 2001 р.? 14. Коли в Іраку було повалено режим С. Хусейна? 15. Агресивні дії якої країни зумовили наростання міжнародної напруженості в другому десятилітті ХХІ ст.?

16. Визначте передумови і причини завершення «холодної війни». 17. Що таке «нове мислення»? У чому полягає його новизна? 18. Як було врегульовано в міжнародних відносинах питання об'єднання Німеччини? 19. Як змінилася розстановка сил у міжнародних відносинах після завершення «холодної війни»? 20. Чому НАТО

не припинило існування після завершення «холодної війни»? **21.** У чому особливність кризи в Перській затоці 1990—1991 рр.? **22.** Як вплинуло завершення «холодної війни» на регіональні конфлікти, що існували в ті часи? **23.** Які країни були визнані США «пороховим льохом» Європи? Як була розв'язана проблема Балкан? **25.** Що таке міжнародний тероризм? Які причини його існування?

26. Обговоріть у групах, якою є головна мета зовнішньої політики США на сучасному етапі. **27.** Складіть перелік регіональних конфліктів 1990-х рр. — початку XXI ст. **28.** Заповніть таблицю «Основні події міжнародних відносин наприкінці 1990-х рр. — на початку XXI ст.».

Дата	Подія	Результат, наслідки

29. Хто став переможцем у «холодній війні»? Визначте її наслідки. **30. Обговоріть у групах**, від чого залежить успішність боротьби з міжнародним тероризмом. **31.** Чи здатні США на сучасному етапі виконувати роль наддержави? Підготуйте повідомлення. **32. Обговоріть у групах**, чи можна стверджувати, що між Росією та Заходом розпочалася нова «холодна війна».

Практичне заняття

Війни у В'єтнамі та Афганістані та їх вплив на міжнародні відносини

Практичне заняття

Агресія Росії проти України та її вплив на міжнародні відносини

Узагальнення знань за розділом V Міжнародні відносини

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом V Міжнародні відносини

---

§ 21. Постіндустріальне (інформаційне) суспільство. Розвиток науки і техніки

1. Якими були основні здобутки культури першої половини ХХ ст.? 2. Яких втрат зазнала культура в роки Другої світової війни?

Постіндустріальне (інформаційне) суспільство та його вплив на розвиток культури. Глобалізація. Сьогодні всіх цікавлять питання: яке

майбутнє чекає на нас? Яким шляхом розвиватиметься цивілізація у ХХІ ст.? Прогнозувати майбутнє завжди складно, і тому дослідницька спільнота дає різні відповіді на ці питання. Чимало прихильників здобула теорія **постіндустріальної цивілізації**. Відповідно до неї доба індустріальної цивілізації завершилася, і людство (або його значна частина) увійшло до наступного етапу розвитку — постіндустріальної цивілізації.

У постіндустріальному суспільстві значну роль відіграє прогрес у науці й техніці, досягнення якого якісно змінюють усю систему виробництва. Унаслідок цього воно більш зорієнтоване на задоволення потреб людини, максимально активізує творчі здібності людини, від якої вимагаються ґрунтовні знання, уміння самостійно приймати рішення та швидко реагувати на зміни ситуації. Поступово зникнуть притаманні індустріальній цивілізації величезні заводи й фабрики, які завдавали чимало шкоди навколишньому середовищу. Замість них набудуть поширення невеликі підприємства, безвідходні технології, використання синтетичної сировини замість природної, нових джерел енергії, суворе дотримання екологічних норм. Завдяки цьому стане можливим подолання численних екологічних проблем, які також стали одним із наслідків індустріалізації.

Існують підстави для того, щоб стверджувати про початок бурхливої деурбанізації — зменшення кількості населення міст. В індустріальну епоху за містами встановилася роль адміністративних, промислових і культурних центрів. Останнім часом у розвинених країнах спостерігається зростання кількості людей, що не бажають оселятися в мегаполісах і віддають перевагу проживанню за їхніми межами. Завдяки комп'ютерам та електронним засобам зв'язку людина не почуває тут себе відокремленою від зовнішнього світу й може не лише відпочивати, а й працювати.

Імовірно, що постіндустріальна епоха спричинить чимало змін у соціально-політичній сфері. Багато дослідників схиляються до думки, що держава зменшить безпосереднє втручання в економіку й суспільне життя загалом та опікуватиметься перш за все захистом прав людини, урегулюванням соціальних конфліктів, запобіганням правопорушенням

Дедалі більше людей прагнуть жити в передмісті, а працювати в мегаполісі

і підтримкою законності. Державна влада буде більш демократичною, наближеною до потреб людини. Поширяться децентралізація, збільшаться повноваження регіональних і муніципальних органів.

Суттєві зміни мають відбутися в духовній сфері. Наприкінці ХХ ст. спостерігалася криза існуючих систем цінностей. Унаслідок цього почав відроджуватися інтерес до релігії, яка впродовж тисячоліть була для людини джерелом духовної сили й стояла на варті цивілізаційних традицій. Поряд із цим стає помітним розчарування в масовій культурі та зростання популярності високої (елітарної) культури. На тлі цих явищ з'являються

прогнози щодо майбутнього духовного оновлення людства.

Важливою тенденцією, що, імовірно, визначатиме подальший розвиток людства, вважається **глобалізація** — поширення дії певних чинників за межі окремих державних територій у масштабі всього світу. Чимало дослідників убачають у глобалізації початок формування єдиної планетарної цивілізації. Події, що відбуваються в тій чи іншій країні, досить часто впливають також на долю її сусідів, а інколи й світу загалом.

Глобалізація має як негативні прояви (світові війни, масштабні економічні кризи, загроза використання зброї масового знищення), так і позитивні результати (формування системи міжнародного поділу праці й світового ринку, посилення авторитету міжнародних організацій, обмін культурними здобутками й науковими знаннями, поширення оптимальних форм економічного, соціального й політичного життя, обмеження сфери військового виробництва).

Негативні наслідки глобалізації спричинили появу з 1994 р. **антиглобалістського руху**. Уперше частина людства постала не проти якихось конкретних політичних або економічних рішень влади, а проти напрямку розвитку цивілізації. Антиглобалісти виступають проти процесу глобалізації, за обмеження впливу транснаціональних корпорацій, проти ідеології капіталізму та проти низки впливових міжнародних організацій. Основну критику вони спрямовують проти таких міжнародних структур, як Світовий банк, МВФ, СОТ. Антиглобалісти виступають також проти втілення в життя окремих міжнародних угод, які базуються на ідеології неолібералізму (НАФТА, Шенгенська угода тощо). Нападкам піддаються також міжнародні бізнес-альянси, компанії та навіть уряди окремих країн.

Рух антиглобалістів досить неоднорідний. Він об'єднує низку громадських організацій та окремих активістів, що опікуються забезпеченням прав найманих робітників, охороною довкілля, захистом пам'яток

культури. До руху антиглобалістів долучаються феміністки, пацифісти, борці з бідністю, анархісти, представники низки релігійних течій, а також деякі політичні організації лівого спрямування.

Незважаючи на значну різноманітність цих організацій і людей, вони знайшли спільні принципи, які сформувалися в гаслах: «Люди і планета, а не прибуток», «Планета Земля не продається».

Для втілення в життя своїх ідей антиглобалісти влаштовують масові акції протесту під час різних форумів і зборів транснаціональних організацій. Здебільшого такі протести погано організовані, емоційно налаштована молодь часто вдається до погромів офісів тих чи інших організацій або звичайних крамниць.

Цікавим є той факт, що в боротьбі із глобалізацією антиглобалісти широко використовують Інтернет, який є однією з рушійних сил у процесі глобалізації.

Антиглобалістські виступи

? Чому акції антиглобалістів мають масовий характер?

Один із перших антиглобалістських рухів виник у Мексиці в 1994 р. — сапатистський рух. Селяни-індіанці штату Чінапс виступили проти заселення іноземних компаній, що зазіхали на їхні землі, та проти інтеграційних процесів Канади, США, Мексики в межах угоди НАФТА. Завдяки лідеру сапатистів субкоманданте Маркосу, який мав зв'язки серед лівих європейських організацій, рух став загальновідомим. Сапати здобули світову підтримку. Рух сапатистів не мав на меті захоплення влади, матеріальних цінностей, не були встановлені зв'язки з політичними партіями. За допомогою озброєного повстання сапатисти спробували привернути увагу громадськості до своєї проблеми.

Антиглобалістський рух «Окупуй Волл-стріт» розпочався 17 вересня 2011 р. й охопив 82 країни. Протестувальники виступали проти зловживань великих фінансових структур.

Наведені тенденції мають узагальнений характер і, на думку тих, хто їх визначив, є лише тимчасовими, а тому в майбутньому можуть сформуватися нові цивілізаційні основи. Якою саме буде цивілізація ХХІ ст.? Відповіді на ці питання визначить своєю діяльністю сама людина.

2

Розвиток науки і техніки в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

Після Другої світової війни розвиток науки і технологій набув таких швидких темпів, що став науково-технічною революцією. У період 1920—1930-х рр. для подвоєння обсягу наукових знань потрібно було 24 роки, у 1945—1964 рр. — 14 років, наприкінці ХХ ст. — п'ять-сім років.

Найбільшим відкриттям людства у ХХ ст. було опанування ядерної енергії. Проте це відкриття в першу чергу було використано у військовій

Револуцією в автомобільному транспорті стало швидке поширення на початку XXI ст. електромобілів

сфері. Створення атомної, а згодом водневої і термоядерної зброї поставило людство перед загрозою повного знищення. Лише в 1956 р. у Великій Британії було збудовано ядерний реактор, який визнано придатним для комерційного використання. Ядерна енергія до кінця століття забезпечувала лише близько 8 % світового виробництва енергії. Після аварії на Чорнобильській АЕС (26 квітня 1986 р.) до атомної енергетики почали ставитися дуже обережно, а деякі країни взагалі відмовилися від її використання (скандинавські країни та інші). Атомні програми низки країн викликають занепокоєння в усьому світі (КНДР, Іран

тощо). Нового удару по атомній енергетиці завдала аварія на АЕС Фукусіма в Японії (березень 2011 р.).

Післявоєнні роки позначилися подальшим розвитком транспорту: залізничного, автомобільного, авіаційного. Основними напрямками розвитку транспорту було збільшення їх вантажності, швидкості та дальності перевезень.

Наприкінці XX ст. у світі налічувалося понад 500 млн автомобілів (третина в США). Їх річний випуск сягає 30 млн одиниць. Справжньою революцією в автомобільному транспорті стало швидке поширення на початку XXI ст. електромобілів та автомобілів на водневому паливі. Були створені перші діючі зразки літаючих і безпілотних автомобілів.

У залізничному транспорті теж відбулися значні зміни. Зросла мережа залізниць, швидшим став рух потягів (на швидкісних магістралях до 400 км/год), збільшилася їхня вантажність. Із парової тяги потяги перейшли на електричну (електровози), рідке пальне (тепловози).

Новий прорив у транспортній галузі стався у 2016 р., коли в США було успішно випробувано вакуумний потяг «Гіперлуп», створений за проектом винахідника Ілона Маска.

Упродовж XX ст. постійно зростала вантажність суден. У 1970-х рр. з'явилися супертанкери вантажністю понад 500 тис. тонн. Швидкість суден за 50 років зросла вдвічі. Також людство отримало кораблі, підводні човни з ядерними енергетичними установками, які дають змогу суднам обходитися без дозаправки протягом кількох років. Першим таким кораблем став криголам «Ленін», збудований у СРСР.

Значно зросла й розвинулася транспортна авіація. У 1949 р. у Великій Британії був створений перший прототип реактивного пасажирського літака «Комета». Поширення набули радянські «Ту-104» (почали випускати в 1955 р.) та американські «Боїнг-707» (почали випускати в 1958 р.). У 1970-ті рр. були збудовані пасажирські літаки з надзвуковою

швидкістю: у СРСР «Ту-144» (1975 р.), у Франції та Великій Британії «Конкорд» (1976 р.), але вони не набули поширення. Більш перспективним виявився напрям розвитку пасажирської авіації, започаткований корпорацією «Боїнг». У 1970 р. був розроблений найбільший у світі реактивний пасажирський літак «Боїнг-747», який за один рейс перевозить понад 500 пасажирів.

Найвизначніших успіхів в авіатранспортних перевезеннях досягли США та СРСР (згодом Україна, Росія). У конструкторському бюро ім. Антонова (Київ) були створені найбільші транспортні літаки, які успішно курсують на всіх континентах: Ан-125 «Руслан» (за один рейс може перевезти понад 120 т вантажів) і Ан-225 «Мрія» (понад 250 т).

Післявоєнний розвиток ракетної техніки в першу чергу був продиктований створенням ефективних носіїв ядерної зброї. Найбільшого розвитку ракетна техніка отримала в СРСР (згодом в Україні та Росії) та США. Значних успіхів на цьому шляху також досягли Франція, Китай, Японія та інші країни. Ракетні програми США та СРСР значною мірою беруть свій початок із ракетної програми нацистської Німеччини зі створення балістичної ракети ФАУ-2. Розвиток ракетної техніки дав можливість здійснити давню мрію людства — політ у космос. Першим своє досягнення в цій сфері продемонстрував СРСР, запустивши в 1957 р. перший штучний супутник (США це зробили в 1958 р.), а 12 квітня 1961 р. **Юрій Гагарін** здійснив перший пілотований політ. Також у СРСР відбувся й перший політ у космос жінки **Валентини Терешкової**.

Проте США першими організували в липні 1969 р. пілотований політ на Місяць (загалом на поверхні Місяця побувало 12 астронавтів, перший — **Ніл Армстронг**), почали використовувати «космічні човники» — ракети-літаки (програма «Шатл»). Два «човники» зазнали аварії — «Челенджер» (1986 р.) та «Атлантіс» (2003 р.). У свою чергу, СРСР першим почав створювати космічні орбітальні станції («Мир»), які давали можливість здійснювати космічні експерименти, організовувати тривалі експедиції. Радянські космонавти також поставили рекорд за тривалістю перебування в космосі (більше року).

Крім пілотованих польотів, значного розвитку набули запуски супутників: шпигунів, зв'язку, навігації, метеогеолого-розвідувальних тощо. На сьогодні значну кількість таких супутників запускають українські ракетноносії. Тепер навколо орбіти Землі обертаються тисячі супутників.

Міжнародна космічна станція. Березень 2011 р.

Зараз триває будівництво міжнародної космічної станції («Альфа») і готується міжнародний пілотований політ на планету Марс. Наприкінці XX ст. також почав розвиватися космічний туризм. До пілотованих польотів у космос долучився Китай, який активно розвиває власну космічну програму. Цим шляхом пішла й Індія.

Розвиток авіації, космонавтики та іншої техніки сприяв пошукам і створенню нових конструкційних матеріалів. Із кінця 1930-х рр. завдяки хімії, хімічній фізиці, квантовій механіці, кристалографії стало можливим отримувати матеріали з наперед заданими властивостями, які мають велику міцність і стійкість. Після Другої світової війни особливо значних масштабів набуло виробництво штучних волокон. Так, лише з 1951 до 1966 р. асортимент хімічної промисловості зріс у 10 разів, на сучасному етапі — у сотні разів. Найбільшим досягненням стало створення композитних матеріалів, що дають можливість замінити метали. Не стояла на місці й металургія, яка опанувала виробництво легованої сталі (із додаванням вольфраму й молібдену), титанових сплавів тощо.

Хімія, біологія, біохімія не обійшли своєю увагою й сільське господарство, у якому в другій половині XX ст. почали активно використовуватися мінеральні добрива, що збільшували родючість ґрунтів. Також набуло поширення застосування різноманітних отрутохімікатів, які вибірково діють на шкідливі рослини, бур'яни (гербіциди, пестициди). Завдяки виведенню нових сортів, добривам та отрутохімікатам у період 1930—1990-х рр. вдалося збільшити врожайність у 2—3 рази.

Вагомі досягнення в другій половині XX ст. були і в генетиці. Лідерство тут посіли США (у СРСР генетику оголосили лженаукою, а успішні дослідження М. Вавилова було згорнуто). У 1953 р. вчені Кембриджського університету Д. Вотсон і Ф. Крік відкрили молекулу ДНК, що несе в собі програму розвитку організму. У 1972 р. в Каліфорнійському університеті досліджувалися можливості зміни структури ДНК, що відкрило шлях до створення штучних організмів. Перший патент у цій галузі — за створення методу генної інженерії мікроорганізмів,

що прискорювало переробку сирової нафти, — був виданий у 1980 р. американському вченому А. Чакрабарті. У 1988 р. Гарвардський університет отримав патент на вироцуння за допомогою генетичних маніпуляцій живої миші. Почалося виведення нових порід тварин і рослин — генно-модифікованих. Зокрема, створювалися рослини, які були стійкі до шкідників або мали певні задані властивості. Проте в багатьох країнах щодо їх вживання є упередженість, навіть існують законодавчі заборони,

Довгохвості макаки Чжун Чжун і Хуа Хуа, клоновані в Шанхаї (Китай). 2017 р.

оскільки немає досліджень, які б дали позитивні результати, що генно-модифіковані організми не вплинуть у майбутньому на генотип людини.

На порозі ХХІ ст. було відкрито можливості клонування — штучного вирощування біологічної копії з однієї клітини організму донора. Справжньою сенсацією стала вівця Доллі, вирощена шотландськими вченими. Неодноразово лунали заяви про клонування людини. Проте в більшості країн це заборонено законодавством.

Розвиток хімії, біології, генетики дав потужний поштовх розвитку медицини. Були створені принципово нові медичні препарати. Людство позбулося багатьох хвороб, навчилося пересаджувати органи, замінювати їх штучними тощо. Було розроблено нові методи діагностики. Проте це не врятувало людство від появи нових невиліковних хвороб (СНІД, атипова пневмонія тощо).

Значний вплив на сучасну цивілізацію справили досягнення в галузі електроніки. Оразу після Другої світової війни були створені перші ЕОМ. Спочатку вони були громіздкими і виконували лише найпростіші дії. Створена в США в 1946 р. електронна цифрова обчислювальна машина ЕНІАК важила 30 т, займала площу 150 м² і мала 18 тис. електронних ламп. Уже друге покоління ЕОМ, створене на основі напівпровідникових транзисторів, зменшилося в розмірах, швидше працювало й мало більший обсяг пам'яті. Третє покоління ЕОМ було пов'язано з появою інтегральних схем, плат, на яких розміщувалися спочатку декілька десятків, а згодом мільйони напівпровідників, що дало можливість збільшити швидкість роботи до 100 млн операцій за секунду.

Четверте покоління ЕОМ було створено завдяки винаходу в 1971 р. мікропроцесора на кремнієвому кристалі розміром менш ніж 1 см². Це дало змогу створити персональний комп'ютер. Він значно прискорив технічний прогрес і призвів до докорінних змін у повсякденному житті.

П'яте, сучасне покоління ЕОМ може сприймати й відновлювати не тільки числову, але й графічну інформацію, вести діалог із людиною на базі закладеного програмного забезпечення. Поширення персональних комп'ютерів сприяло створенню комп'ютерної інформаційної мережі, найвідомішою з яких є Інтернет. Це дало можливість майже одразу передавати й сприймати інформацію, установлювати зв'язок із будь-яким куточком земної кулі, де є комп'ютер.

Шосте покоління ЕОМ матиме як матеріальний носій пам'яті вже не кристалічну основу, а молекули біологічного або полімерного субстанту (біочіпи), що дасть змогу створити штучний інтелект.

Розвиток комп'ютерної техніки дав змогу створити промислові роботи, що замінювали автоматичні технологічні лінії. До кінця ХХ ст. у світі налічувалося 300 тис.

Так виглядав перший жорсткий диск. Його ємність становила лише 5 мегабайт

Софія — людиноподібний робот, розроблений компанією Hanson Robotics (Гонконг)

роботів. Вони значно вдосконалили технологічний процес, замінивши людину в багатьох операціях. На початку ХХІ ст. прогрес у цій галузі став ще більш відчутним.

Відбувся прогрес і в інших галузях науки (математика, астрономія, геодезія, економіка, суспільні науки тощо), які поширили знання людей про навколишній світ і суспільство.

Завдяки досягненням науки і техніки відбулися величезні зміни в житті людини. Проте слід зазначити, що ці зміни мають різний вплив у різних куточках світу.

На початку ХХІ ст. технічний прогрес прискорився. Майже щодня повідомляють про нові технічні винаходи, які втілюються в різноманітні прилади для покращення й полегшення життя людини. Найбіль-

ший прогрес спостерігається в розвитку засобів зв'язку (мобільні телефони, смартфони) і передачі інформації (Інтернет). Натомість вчені зосереджують свою увагу на створенні принципово нових основ для розробки техніки: біотехнології, нанотехнології тощо.

Зміни в житті людей у ХХ ст.

Сфера, у якій відбулися зміни	Основний зміст
Промисловість	Перехід до масового виробництва продукції, нових технологій, автоматизація й роботизація виробництва, зростання його обсягу більш ніж у 30 разів
Сільське господарство	Механізація обробітку землі, меліорація, хімізація, запровадження біотехнологій і методів генної інженерії
Наука	Швидкість створення нових знань збільшилась у 10 разів; зрощування науки й виробництва
Медицина	Подвоєння середньої тривалості життя людей, зростання у 3,5 разу кількості населення, поява нових невиліковних хвороб, модифікація старих, їхня стійкість до традиційних ліків
Засоби комунікацій	Розвиток транспорту, освоєння повітряного простору. Створення глобальних мереж передачі інформації (радіо, телебачення, Інтернет)
Військово-технічна сфера	Створення зброї масового знищення (хімічна, ядерна, біологічна тощо)
Життя населення	Урбанізація, частка міського населення зросла з 10 до 50 %. Більша частина населення задіяна у сфері послуг і промисловості. Насиченість побуту людини технічними засобами

Висновки

- ▶ У 1970-ті рр. індустріальні країни вступили в етап розвитку, що веде їх до формування нового типу суспільства, яке частіше за все характеризують як інформаційне. Проте дослідницька спільнота однотайно відзначає його одну ключову рису: інформація стає товаром, і формується індустрія виробництва знання, інформації.
- ▶ Перехід від індустріального до постіндустріального суспільства супроводжувався значним прогресом у науці й техніці (НТР).
- ▶ Прогрес у розвитку людства поставив на порядок денний низку проблем, які торкаються долі всієї людської цивілізації і кожної людини окремо.

Запитання та завдання

1. Що таке постіндустріальне суспільство? Які його основні ознаки? **2.** Що таке глобалізація? Чим вона спричинена? **3.** Коли з'явився антиглобалістський рух? **4.** Коли почалася НТР? **5.** У якій країні було створено перший атомний реактор для комерційного використання? Які трагедії сталися на атомних електростанціях? **6.** Як називався перший реактивний пасажирський літак? **7.** Хто відкрив космічну еру людства?

8. Чому постіндустріальне суспільство сформувалося лише в небагатьох країнах світу? **9.** Назвіть негативні прояви та позитивні результати глобалізації. **10.** Які гасла висувають антиглобалісти? На яких негативних проявах глобалізації вони наголошують? **11.** Які досягнення людства в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. ви вважаєте найбільш важливими? Обґрунтуйте свою відповідь. **12.** Чи можна назвати ХХ ст. часом прогресу й панування розуму? Обґрунтуйте свою відповідь.

13. Складіть таблицю «Розвиток науки і техніки в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.».

Галузь	Здобутки
Фізика, нові конструкційні матеріали	
Транспорт	
Космонавтика	
Хімія, біохімія, генетика, медицина	
Електроніка та робототехніка	

14. Проведіть дискусію за проблемним питанням: «Чому прогрес людства супроводжується наростанням і загостренням глобальних проблем? Як пов'язані між собою проблеми розвитку та екології?». **15.** Обговоріть у групах: антиглобалізм — це страх перед новим чи протест проти нового?

§ 22. Основні тенденції розвитку літератури і мистецтва у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

1. Коли сформувалася модерністська течія в мистецтві? 2. Із чим була пов'язана поява соціалістичного реалізму?

Умови розвитку культури. У роки Другої світової війни значна кількість діячів культури — Е. Хемінгуей, А. де Сент-Екзюпері, Л. Арагон та інші зі зброєю в руках боролися проти нацистської диктатури. Твори в галузі літератури, музики, мистецтва, кіно відігравали важливу роль у загартуванні морального духу народів, наближаючи перемогу над нацизмом. Осмислення причин і наслідків війни, її жорстокість, поведінка людей в екстремальних умовах стали важливими темами світового мистецтва.

В умовах «холодної війни» ідеологічний бік творчості переважав над художнім. Періодичні загострення соціально-економічних суперечностей, масові суспільні рухи обумовили появу різних форм контркультури («розгнівані молоді люди», рокери тощо). Вони ніби протистояли бездуховності масової культури та класичній культурі минулого. Назрівання екологічної катастрофи, гонка озброєнь, гострі міжнародні кризи сприяли наростанню настроїв зневіри, передчуття апокаліпсису.

Розпад колоніальної системи сприяв підвищенню ролі країн, що розвиваються, у світовій культурі. Міжнародне визнання отримали індійський кінематограф, африканські та латиноамериканські музичні ритми й мелодії.

Одним із наслідків НТР став прискорений розвиток засобів масової комунікації, що створило матеріальну основу для небувалого розквіту масової культури й появи рок-музики.

Закінчення «холодної війни» та оздоровлення міжнародного життя мали позитивний вплив на духовне життя суспільства. Світ нарешті прийшов до розуміння пріоритету загальнолюдських цінностей. Відкрилися перспективи культурного співробітництва.

Демократичні революції в країнах із тоталітарними й авторитарними режимами дали потужний поштовх розвитку культури. Почали розвиватися різні школи й напрями.

Водночас у сучасній культурі простежуються тривожні тенденції. Національні культури без державної підтримки не витримують конкуренції з масовою культурою.

Образотворче мистецтво. Після війни образотворче мистецтво розвивалося за двома напрямками.

Прихильники **реалізму** продовжували вважати, що завдання мистецтва полягає у створенні таких образів, які б людина могла легко

впізнавати й розуміти. Вони почали шукати нові засоби впливу на внутрішній світ людини.

У той самий час виник загальний інтерес до напрямку, який отримав назву **абстракціонізм** (**модернізм** — в образотворчому мистецтві). Якщо в реалізмі в центрі твору перебувають людина, предмети, що її оточують, природа, то в абстракціонізмі митець прагне висловити свої почуття, думки через образи, які неможливо зустріти в реальному світі. Тобто митці абстрагувалися (відчувувалися, відходили) від світу речей і жили у своєму окремому світі. Це міг бути світ кольорових плям, геометричних фігур, переплетених ліній. Абстракціоністи також використовують для втілення своїх ідей інсталяції, **перформанс**.

Поділ мистецтва на реалізм та абстракціонізм є умовним. Насправді існує безліч різних напрямів, жанрів, у яких застосовуються різноманітні прийоми зображення. Так, піднесення після війни демократичного руху сприяло виникненню різновиду критичного реалізму — **неореалізму**. Його засновниками були італійські кінорежисери **Роберто Росселліні**, **Джузеппе Де Сантіс**, **Лукіно Вісконті**, **Мікеланджело Антоніоні**. Неореалізм поставив за мету показати «розгримоване життя», розгорнувши перед глядацькою аудиторією панораму життя нетрів, озлоблених злиднями людей, боротьбу за соціальну справедливість. Митці не приховували прихильного ставлення до героїв, стверджували ідеали доброти та людяності. Особливостями їхнього методу були точна передача деталей, залучення непрофесійних акторів, використання народної мови й місцевих діалектів. Це зближувало художнє кіно з документальним.

Принципи неореалізму мали значний вплив на світовий кінематограф, він творчо був використаний у кінострічках **Стенлі Крамера** (США), **Акіри Курасави** (Японія), **Анджея Вайди** (Польща), **Олексія Германа** (СРСР). Неореалізм прорик в образотворче мистецтво (**Р. Гуттузо**, **А. Фужерон**, **Е. Ваєт**) і літературу (**Е. Де Філіппо**, **А. Міллер**, **Дж. Олдрідж**).

Під впливом формування постіндустріального суспільства в провідних країнах світу відбувалися зміни і в модернізмі (авангарді). Формувався **постмодернізм**. У мистецтві й літературі він проявився як

Абстракціонізм — напрям мистецтва; відмова від реального зображення, вираження внутрішнього світу митця.

Перформанс (від англ. *performance* — виконання, виступ) — форма сучасного мистецтва, у якому твір являє собою дії художника або групи в певному місці та в певний час. До нього можна віднести будь-яку ситуацію, що має уявні чотири базові елементи: час, місце, тіло художника й відносини художника та глядачів. У цьому полягає головна відмінність перформансу від традиційних форм мистецтва (картина, скульптура), де твір констатує виставлений об'єкт. Іноді перформансом називають такі традиційні форми художньої діяльності, як театр, танець, музика, циркові виступи тощо. Проте в сучасному мистецтві його відносять до форм авангардного або концептуального мистецтва.

Постмодернізм — напрям мистецтва; поєднання різних стилів минулого й сучасного, Заходу і Сходу, елементів фольклору, масової культури, поп-арту.

Ренато Гуттузо. Бугі-вугі в Римі. 1953 р.

Джозеф Кошут. Один і три стільці. 1965 р.

концептуальне мистецтво, концептуалізм. У концептуалізмі концепція твору важливіша за його фізичне вираження, мета мистецтва — передати ідею. Концептуальні об'єкти можуть існувати у вигляді фраз, текстів,

Концептуалізм (від латин. *conceptus* — думка, уявлення) — напрям мистецтва; заперечення візуальної інформації, розгляд мистецтва як повідомлення (основна форма — перформанс).

схем, графіків, креслень, фотографій, аудіо- і відеоматеріалів. Об'єктом мистецтва може бути будь-який предмет, явище, процес, оскільки концептуальне мистецтво являє собою чистий художній жест. Одним із засновників течії був американський художник **Джозеф Кошут**.

Класичним зразком концептуалізму стала його композиція «Один і три стільці» (1965 р.), яка включає стілець, його фотографію та опис предмета зі словника. Концептуальне мистецтво звертається не до емоційного сприйняття, а до інтелектуального осмислення побаченого.

3 Розвиток літератури. Етапами художнього осмислення фронтального життя стали післявоєнні романи німецьких авторів **Анни Зеґерс**, **Віллі Бределя**, **Еріх-Марії Ремарка**, **Бруно Апіца**. Долі обдурених нацистською пропагандою, мораль фізично покаліченого покоління були головними темами творів письменника **Генріха Бьолля** і скульптора **Фріца Кремера**. Останній створив чимало скульптурних композицій, що передають почуття й силу духу в'язнів концтаборів.

Бурхливі події ХХ ст. дали багатьом письменникам привід до встановлення історичних паралелей. Ролі насильства в історії, видатної особи й народу, долі творчої інтелігенції в переломні епохи присвячено твори **Люна Фейхтвангера** «Лисиці у винограднику», «Мудрість дивака», «Гойя». Латиноамериканський роман яскраво представлений творами **Жоржі Амаду** (Бразилія), **Маріано Асуела** (Мексика), **Габрієля Гарсія Маркеса** (Колумбія). Творчо переосмисливши досягнення світової літератури, вони розповіли про трагічну долю корінного населення, засилля монополій, зловживання диктаторських

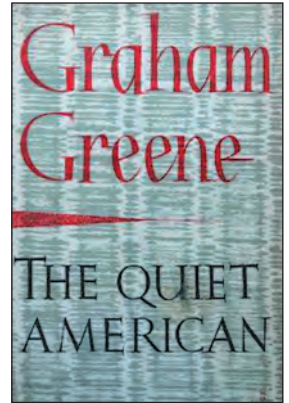

режимів, боротьбу селянства за землю. Латиноамериканська проза вирізняється епічним характером розповіді. У центрі уваги найчастіше не особа, а колектив — село, місто, народ. Самостійним персонажем нерідко є природа.

У 1950-х рр. у літературі з'явилися «розгнівані молоді люди» — англійські письменники Кінгслі Еміс, Джон Вейн, Джон Осборн та інші. Їхні твори відрізнялися антинацистською спрямованістю, переживанням за долю молоді, презирством до фальші. Вони відстоювали свободу особи та її право на самовираження. «Розгнівані» англійці й американські бітники стали ідейними попередниками рок-руху.

Реалізм став важливим знаряддям у висвітленні нагальних проблем сучасності. Так, у творчості американського художника й письменника Рокуелла Кента, романі Дж. Олдріджа «Мисливець» показано нерозривний зв'язок людини з природою, загибель якої веде до виродження особи й суспільства загалом.

Гірка правда про війни в Індокитаї та Алжирі відтворена в романах Андре Стіля, у кінострічці Олівера Стоуна «Взвод». Злочинна діяльність спецслужб відображена в романах Грема Гріна «Тихий американець», «Наша людина в Гавані», у кінострічках Даміано Даміані й Сідні Поллака.

Обкладинка першого англійського видання роману Г. Гріна «Тихий американець». 1955 р.

4 Реалізм. Найбільшого поширення реалізм набув у СРСР, який послуговувався творчим методом **соціалістичного реалізму**, де він вважався частиною офіційної ідеології.

Революції 1940-х рр. у Центрально-Східній Європі й деяких країнах Азії, зростання комуністичного та робітничого рухів призвели до поширення соціалістичного реалізму. Основними його рисами вважають: наявність нового героя — революціонера-пролетаря, комуніста; оспівування комуністичних ідеалів; відображення й оцінку життєвих ситуацій із точки зору марксизму-ленінізму; багатогранність художніх форм і проявів. Деякі дослідники відкидають існування соціалістичного реалізму, стверджуючи, що це різновид критичного реалізму.

У мистецтві країн, які називали себе соціалістичними, переважали теми Другої світової війни, класової боротьби, революції, пафосу перетворень. Починаючи з 1960-х рр. в офіційному мистецтві й масовій культурі посилюлися парадність, ейфоричне захоплення дійсністю тощо.

У 1950—1960-х рр. розгорнулася кампанія проти абстракціонізму, боротьба з інакомисленням, а насправді проти всіх авангардних течій. Вона призвела до ігнорування творчості митців, які не вписувалися в межі соціалістичного реалізму. Вирішальне значення мала партійна належність. Тому авангардисти-комуністи — П. Пікассо, Р. Гутузо, П. Елюар та інші — залишилися поза серйозною критикою.

Після подій в Угорщині (1956 р.) і Чехословаччині (1968 р.) посилювалися гоніння проти політичного й художнього інакомислення, розширилася сфера закритих для мистецтва тем, що призвело до масової еміграції діячів мистецтва із «соціалістичного раю». Такою була доля поета, прозаїка **Бориса Пастернака**. У 1958 р. за роман «Доктор Живаго» його було удостоєно Нобелівської премії. У СРСР він зазнав морального гоніння. Б. Пастернака змусили відмовитися від премії, звинуватили в запродавстві. У 1970 р. інший радянський письменник **Олександр Солженіцин** був удостоєний Нобелівської премії. Після публікації першого тому книги «Архіпелаг ГУЛАГ», у якій він розкрив правду про систему радянських концтаборів, О. Солженіцин був висланий із країни й позбавлений радянського громадянства (1974 р.). Не мав змоги друкуватися в СРСР поет **Йосип Бродський**. Він був навіть засуджений за «дармодство». У 1972 р. Й. Бродський виїхав за кордон, а в 1987 р. отримав Нобелівську премію за поетичні твори.

На протипагу офіційному мистецтву почало розвиватися нелегальне мистецтво **андеграунд**, яке прагнуло творчої свободи, незалежності від державних і партійних структур. Проявами цього були самвидав, підпільні рок-групи, неформальні художні об'єднання. Творча інтелігенція стала однією з впливових сил у демократичних революціях 1989—1991 рр.

У мистецтві соціалістичного реалізму також є чимало досягнень. У СРСР кінорежисер **Сергій Герасимов**, письменник **Андрій Платонов**, художник **Дементій Шмаринов** створили низку талановитих творів. Визнання здобула творчість французького письменника **Луї Арагона**. Його роман «Страшний тиждень» (1958 р.) історично й психологічно правдиво зображує молодого художника під час «ста днів» Наполеона, тиждень важких роздумів і вагань, принципових рішень про сутність свого життя як офіцера, громадянина, людини, митця. У літературі СРСР популярність мали твори **Михайла Шолохова**, **Олеся Гончара**, **Чингіза Айтматова** та інших.

Продовжував свої пошуки іспанський художник **Сальвадор Далі**, у творах якого відображено найнесподіваніші прояви людського розуму. Більшість його образів нагадують химер із людськими рисами. Реальні люди на картинах зображені у вигаданому середовищі. Його твори змушують замислитися над філософськими проблемами людства.

Чилійський поет **Пабло Неруда** став відомим завдяки збірці віршів «Іспанія в серці», надрукованій під час його дипломатичної роботи в Іспанії в роки громадянської війни. Головним його твором стала епічна поема «Загальна пісня», присвячена долі Латинської Америки з найдавніших часів до середини ХХ ст.

Глибокий слід у мистецтві залишили художники-комуністи **Ренато Гуттузо** й **Андре Фужерон**, які втілили в живописі принципи неореалізму. Всесвітньовідомими стали малюнки **Херлуфа Бідструпа** і **Жана Еффеля**, які працювали в жанрі коміксу, надавши зображенням гуманістичного й політичного забарвлення.

Пошуки нових форм у реалізмі привели до поширення в 1960-х рр. **гіперреалізму**. У творах цього напрямку сюжет не має жодного значення. Використовуючи майстерну техніку, художники намагаються документально передати колір і форму предмета, імітуючи фотографію.

Гіперреалізм — мистецтво, що прагне фотографічної ілюзорності зображення.

5 **Театральне мистецтво.** У другій половині ХХ ст. загальною рисою театрального мистецтва стало захоплення соціальною і політичною проблематикою.

Важливим етапом розвитку театрального мистецтва став **епічний театр Бертольда Брехта**. У своїй творчості він змушував аналізувати те, що відбувається на сцені. Увагу привертати не до розв'язки, а до перебігу подій. Для цього застосовували ефект «відчуження»: розгляд загальновідомих істин із нетрадиційної точки зору, звернення до аудиторії, виконання пісень, не пов'язаних із сюжетом, чергування віршів і прози, діалогів і пісень, заміна декорації при відкритій завісі, використання масок. П'єси Б. Брехта були зрозумілі людям у всьому світі. Очолюваний ним Берлінський ансамбль став одним із найвидатніших театральних колективів.

У Великій Британії література «розгніваних молодих людей» увійшла в театр через творчість **Джона Осборна**, **Шейли Ділені**, **Брендана Біена** та інших. Театр цього напрямку відзначався непримиренністю до суспільного лицемірства, подвійної моралі, крайнього індивідуалізму.

У Західній Європі критичний напрям пропагував так званий **театр абсурду** (ірландський драматург **Семюель Беккет**, французький драматург **Ежен Йонеско**). Головна ідея творів — безглуздя навколишнього світу, який може лише породжувати хаос, страх, нерозумні й нелогічні вчинки людей.

У післявоєнні роки розвивалася **документальна драма**, яка зосередила увагу на подіях німецької історії періоду зародження нацизму. Американський театр захоплювався психологічним аналізом вчинків людей (**Теннессі Вільямс**, **Артур Міллер**). Яскраво заявив про себе молодіжний театр — французький, англійський. Визначним явищем стали **інтелектуальні драми швейцарських письменників Макса Фріша і Фрідріха Дюрренматта**.

Незважаючи на ідеологічний тиск, театральне мистецтво розвивалося і в СРСР. «Театр на Таганці» став одним з осередків духовного дисидентства.

У ХХІ ст. театральне мистецтво продовжує розвиватися, набувши нових форм та засобів зображення.

6 **Масова культура.** Розвиток засобів масової комунікації — преси, радіо, телебачення, кіно, звуко- і відеозапису, книговидавання, їхня прибутковість і здатність впливати на суспільну думку й уподобання стимулювали небачений розвиток масової культури. Її головна

Людина-павук — супергерой коміксів

мета — отримання максимального прибутку, а головні якості — доступність і розважальність. Масова культура породила специфічні жанри — шоу, триллер, бойовик, шлягер, комікс. Їхньою загальною властивістю є пропаганда індивідуалізму, фізичної сили й насильства, а іноді — ідеологічна та шовіністична спрямованість. Рисою масової культури є **культ «зірки»** — часто штучне створення популярності письменників, художників, співаків, акторів, спортсменів, а також «приручення» різноманітними способами талановитих людей із метою їх комерційної та ідеологічної експлуатації.

У соціалістичних країнах, де масова культура була монополізована державою, її комерційний характер був замінений організацією пропаганди офіційного політичного курсу, формуванням культу вождів. Розважальність проявлялася в організації різних ідеологічних шоу, романтизації класової боротьби й революції, подвигів розвідувальних і правоохоронних органів.

В образотворчому мистецтві проявом масової культури став **поп-арт** (популярне мистецтво), який змінив незрозумілий більшості абстракціонізм. Твори поп-арту будуються на поєднанні фотографій, муляжів, репродукцій із консервними банками, деталями машин тощо. Бездуховність і популяризацію поганого смаку представники поп-арту намагаються компенсувати доступністю своїх творів будь-якому глядачеві.

Театральний і телевізійний різновид поп-арту — **хеппенінг** — ґрунтується на влаштованих режисером екстремальних ситуаціях. Потрапляючи в них, глядачі стають активними учасниками подій.

З'явилася масова література, розрахована на невибагливі смаки. Вона створювалася в найдоступнішій формі, подавала складні явища у спрощеному, іноді примітивному вигляді. Масова література покликана розважати читача. Основними її темами є пригоди, опис жахів, злочинність тощо. Деякі герої масової літератури, як, наприклад, агент 007 Джеймс Бонд, стали всесвітньовідомими персонажами. Типовий герой цієї літератури — супермен, благородний юнак, який виходить на бій зі злом, покладаючись на мужність і фізичну силу.

У своїх проявах масова культура існує як засіб для розваг. Орієнтуючись на специфічні потреби й смаки, вона іноді породжує справжні таланти і шедеври. Створений нею надприбуток частково йде на розвиток інших видів культури.

Поп-арт — перетворення будь-якого предмета повсякденного життя на об'єкт мистецтва, спроба розкрити в речах внутрішню суть.

7 **Екзистенціалізм.** Після Другої світової війни поширилися філософія екзистенціалізму (існування) і мистецтво абсурду. Їхніми ідеологами були французькі письменники й філософи Жан-Поль Сартр та Альбер Камю. На їхню думку, екзистенцію (буття) зрозуміти неможливо, її можна лише відчувати. Тому основу своєї філософії вони виклали не в наукових працях, а в художніх творах. У центрі їхньої уваги — особистість, її відносини зі світом, суспільством, Богом. На думку філософів, історія ХХ ст. свідчить, що «Бог помер», і тому буття не має сенсу. Життя людини полягає в інтуїтивній гонитві за маревом — політикою, мораллю, свободою, уявлення про які змінюються залежно від обставин. Будь-які людські цінності — абсурд. Єдиною силою, яка здатна йому протистояти, є мистецтво — постійний творчий бунт.

Песимістична філософія екзистенціалізму, що поширилася в літературі, драматургії, кіно, породила «антитеатр» (Е. Йонеску — театр парадоксів) та «антироман» (А. Роб-Гріє, Н. Саррот, Ф. Саган). Твори вирізняються відсутністю сюжету, розмитим характером персонажів, спонтанністю їхньої поведінки, яку неможливо пояснити, незрозумілістю діалогів. Життя персонажів — трагічний фарс, а ідеали, як правило, відсутні.

8 **Музика.** Як і в образотворчому мистецтві, у музиці існують два головні напрями — класичний і модерністський (постмодерністський). У СРСР і соціалістичних країнах переважав класичний напрям. Це, з одного боку, було позитивним, тому що формувалися музичні смаки, поширювалася класична музика. З іншого боку, це викликало протест і нігілізм, особливо в молоді.

У післявоєнні роки виникла ціла плеяда видатних композиторів, виконавців, співаків. Серед них радянські композитори Сергій Прокоф'єв, Родіон Щедрін, Артур Шнітке, американські — Леонард Бернстайн, Джан Карло Менотті.

Вершин мистецтва досягли піаністи Давид Горовіц та Ван Кліберн (США), Святослав Ріхтер (Росія), скрипалі Павло Коган, Давид Ойстрах та його син Ігор (Росія), Ієгуді Менухін (США), співаки Лучано Паваротті (Італія), Маріо Ланца (США), Пласідо Домінго, Монсеррат Кабальє (Іспанія), Євгенія Мірошніченко, Анатолій Солов'яненко (Україна) та багато інших.

9 **Рок-рух.** Феноменом культурного життя 1960-х рр. став рок-рух, який сформувався у Великій Британії та США, а згодом поширився на весь світ. Вийшовши з надр масової культури, творці року — Елвіс Преслі, гурти «Бітлз», «Ролінг Стоунз» та інші виконавці — порвали з нею, висловивши стихійний протест молоді проти соціальної невлаштованості, війн, мілітаризму, расової дискримінації. Тексти пісень були відверті, їхні образи — підкреслено демократичними, а їхня поведінка кидала

Гурт «Бітлз». 1968 р.

? Яку роль відіграв цей гурт у становленні сучасної музики?

виклик нормам моралі. Музичний талант виконавців, гучні звуки, ритмічні мелодії викликали захоплення, перетворювалися на силу, здатну об'єднати молодь.

Рок тісно пов'язаний із передовими рухами. Міжнародний рок-фестиваль 1968 р. засудив війну у В'єтнамі. Відтоді стали популярними фестивалі «Рок проти...» (расизму, мілітаризму, наркоманії тощо). Рок-музиканти проводили екологічні й благодійні акції.

Неоднорідність рок-руху дозволила шоу-бізнесу викоринити бунтарство багатьох груп і використати їх із комерційною метою, повернувши рок до масової культури.

Творчість гурту «Бітлз» спочатку містила ідейні й стильові напрями року, які згодом склалися в самостійні течії. Їхні пісні стали неофіційними гімнами молоді. У багатьох країнах світу відзначають день народження й день трагічної загибелі лідера гурту Джона Леннона.

Рок інтегрувався не лише з масовою, але й із класичною культурою. Знаменною подією музичного життя стала поява рок-опери **Ендрю Веббера і Тіма Райса «Ісус Христос — суперзірка»**, яка поєднала досягнення року з традиційною оперою.

Завоювавши світове визнання, рок тривалий час залишався англійським. Лише в 1970-х рр. виникли гурти, які співали рідною мовою. Їхня творчість започаткувала національні рок-рухи.

У СРСР рок-музика набула поширення в 1960-х рр. Офіційна ідеологія визначала її як прояв буржуазної культури. Тому рок-музика існувала напівлегально, іноді підпільно. Поступово рок-музиці вдалося вийти на широку аудиторію. Лідерами радянського року стали групи «Машина времени», «Аквариум», «ДДТ», «Кино» та інші.

Із часом рок став не лише музикою, а й стилем життя та мислення молоді. Він характеризується відкритістю, внутрішньою і зовнішньою свободою, пацифізмом, нетерпінням до тоталітаризму, презирством до цінностей «ситого» суспільства. Попри всю комерційну складову він не втратив свого первинного протестного характеру.

10 **Архітектура.** В архітектурі завжди поєднуються два елементи — суто мистецький і прагматичний. Будівлі покликані прикрашати міста й села, задовольняти матеріальні потреби людей. Крім того, архітектуру можна використовувати і для досягнення певних ідеологічних цілей.

Так, після перемоги над Німеччиною радянське керівництво увічнило цю подію в архітектурі. Наприкінці 1940 — у 1950-х рр. у Москві були зведені величні триумфальні висотні будинки. Найвідоміший із них — Московський університет. За прикладом СРСР парадні будівлі споруджувались і в інших соціалістичних країнах.

Тим часом європейські зодчі пішли шляхом розвитку так званої «нової архітектури». Для неї характерні раціональність, чіткість форм і ліній, застосування нових технічних конструкцій і таких матеріалів, як бетон, метал, скло. Проте недоліками «нової архітектури» були універсальність, однотипність, схожість будинків. Проти такої тенденції виступили національні архітектурні школи.

Спроби поєднати кращі світові надбання з національними особливостями яскраво проявилися у творчості видатного бразильського архітектора **Оскара Німейєра**.

Французькі архітектори здійснили сміливі проекти, що поєднали споруди минулих часів із сучасними архітектурними можливостями.

Сучасні технології дають змогу втілювати в життя найсміливіші фантазії. У спорудах поєднуються прямі й вигнуті лінії, надзвичайної форми конструкції.

На першому етапі розвитку «нової архітектури» майже все підпорядковувалося зовнішній формі, людина нерідко «розчинялась» у гігантських приміщеннях. Поступово цей недолік вдалося подолати. Виникла мета зробити архітектуру залежною від людського чинника. Утім, деякі архітектори сприйняли це як заклик відійти від традиційних форм. Почали зводити будинки, вигляд яких не відповідав вимогам житлових приміщень.

Нині архітектори продовжують шукати досконаліших форм, які б гармоніювали з природою.

Лісовий будинок — приклад так званої органічної архітектури.

Архітектор Роберт Гарві Ошатц.
Портленд (США). 2004 р.

Висновки

- ▶ Друга половина ХХ — початок ХХІ ст. стали часом подальшого розвитку мистецтва. Воно продовжує існувати у двох основних формах: реалістичній та авангардній. У свою чергу, ці дві форми мають безліч течій і напрямів, які дають змогу будь-якій людині задовольнити свої естетичні вподобання.
- ▶ Спроби тоталітарних режимів підпорядкувати мистецтво своїм потребам породжували духовний опір суспільства.

Запитання та завдання

1. Реалізм, модернізм, абстракціонізм, поп-арт — це течії... **2.** У мистецтві СРСР домінуючим був реалізм чи модернізм? **3.** Назвіть три азіатські країни, у яких розвинено кіномистецтво. **4.** Хто був родоначальником рок-музики? **5.** У якій країні виник театр абсурду? **6.** Назвіть течії, що існували в реалістичному мистецтві другої половини ХХ ст.

7. Які нові тенденції в розвитку архітектури з'явилися в другій половині ХХ ст.? Чим вони були викликані? **8.** Визначте основні соціальні наслідки НТР. **9.** Які жанри літератури мають найбільшу популярність у країнах Заходу? **10.** До 1970-х рр. рок був переважно англословянським, але почали з'являтися гурти, що співали рідною мовою. Чим це було зумовлено? **11.** Які нові тенденції в розвитку архітектури з'явилися в другій половині ХХ ст.? Чим вони були зумовлені? На сучасному етапі в архітектурі переважає мистецький чи прагматичний елемент?

12. Визначте основні напрями змін у культурі ХХ — початку ХХІ ст. **13.** Які умови, чинники впливали на розвиток культури в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.? Складіть таблицю.

Умови, чинники	Вплив

14. Обговоріть у групах, які існують основні відмінності між масовою культурою в демократичних і тоталітарних державах.

15. Чи згодні ви з тим, що масова культура не має домінувати над традиційною? Обґрунтуйте свою відповідь.

Практичне заняття

Модерне (індустріальне) та постмодерне (постіндустріальне, інформаційне) суспільства: тяглість та зміни

Узагальнення знань за розділом VI Повсякденне життя і культура

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом VI Повсякденне життя і культура

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

1 Основні тенденції розвитку світу в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. Період другої половини ХХ — початку ХХІ ст., який ви вивчали в 11 класі, насичений багатьма важливими подіями, неоднозначними за характером явищами й процесами. Початок періоду відкривали події, які стали наслідками наймасштабнішого і найкривавішого збройного протистояння за всю історію людства — Другої світової війни. Її наслідки відчуваються і в наш час як у міжнародних відносинах, так і в демографічному розвитку.

Після завершення війни головний вплив на розвиток світу справила «холодна війна» між двома наддержавами — США та СРСР, які боролися за світове панування. Це було протистояння й суперництво двох протилежних моделей розвитку — демократичної і тоталітарної. Демократична модель, заснована на ринкових принципах економіки, приватній власності й пріоритеті прав людини, виявилася більш стійкою. СРСР та країни «соціалістичного табору» зазнали поразки. Проте сподівання на подальший мирний і безкризовий розвиток світу були марними. Нові й старі проблеми: міжнародний тероризм, ядерне озброєння, бідність, екологічні проблеми тощо чекають на своє вирішення. Крім того, Росія, яка вважає себе правонаступником СРСР, прагне реваншу й докладає чимало зусиль, щоб зруйнувати всі правила міждержавного існування, що були узгоджені в межах як двосторонніх, так і багатосторонніх домовленостей.

Як і в попередній період, у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. головні тенденції розвитку світу визначають провідні держави світу — США й країни Західної Європи. У 1960-ті рр. до них приєдналася Японія, згодом — «нові індустріальні країни», а на початку ХХІ ст. — Китай. У цих країнах відбувається становлення постіндустріального суспільства.

Етапи розвитку країн Заходу в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

Етап	Хронологічні межі	Характеристика, зміст
I	Друга половина 1940 — початок 1950-х рр.	Післявоєнна відбудова країн Європи. Зміцнення економічних позицій США
II	1950—1960-ті рр.	Становлення моделі «держави добробуту». «Економічні дива»
III	1970-ті рр.	Економічні кризи, криза моделі «держави добробуту»
IV	1980-ті — початок 1990-х рр.	«Консервативна революція». Прискорений розвиток «нової економіки». Прискорення інтеграційних процесів. Становлення глобальної економіки
V	Кінець ХХ — початок ХХІ ст.	Новий етап розвитку моделі «держави добробуту». Глобалізація. Криза «нової економіки»

2 Глобалізація. Глобальні проблеми людства. Наприкінці ХХ ст. політики, економісти, громадськість заговорили про явище глобалізації. Глобалізація — це термін, яким називають дедалі глибшу взаємозалежність людей і країн у всьому світі. Цей процес особливо прискорився наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Він був зумовлений припиненням «холодної війни», ліквідацією торговельних бар'єрів, об'єднанням світових фінансових ринків, розгортанням процесів інтеграції тощо. Глобалізація має всеохоплюючий характер: вона спричинила зміни в економіці, політиці, культурі й довіллі. У доповіді ООН про розвиток людини за 1999 р. зазначається: «Взаємозв'язок людей в усьому світі став як ніколи раніше глибоким, міцним і тісним. Він створює багато нового й надає розвитку як благотворним, так і згубним явищам». Глобалізація має свої позитивні та негативні сторони. Успіхи світової цивілізації у ХХ ст., що проявилися у зростанні рівня життя людей багатьох регіонів світу, зниженні гостроти соціальних проблем у розвинених країнах, досягненні НТР, на перший погляд свідчили про можливість безмежного поступального розвитку людства. У той самий час наприкінці ХХ ст. загострився цілий комплекс проблем, невирішеність яких створює загрозу існуванню самого людства.

Глобальні проблеми, які зачіпають життєві інтереси всіх народів світу, заявили про себе в 1950-ті рр. Глобальні проблеми мають спільну об'єднанчу основу й загальнолюдський характер.

Розв'язувати глобальні проблеми зусиллями однієї держави неможливо. Тут потрібні співробітництво в загальносвітовому масштабі й тісна конструктивна взаємодія всіх країн. Глобальні питання вимагають і глобальних відповідей. Для їх розв'язання необхідно об'єднання зусиль як урядів країн світу, так і громадськості (рух за мир, екологічні рухи тощо).

3 Україна у світових процесах. На тлі глобальних зрушень важливе завдання для України — не опинитися на узбіччі світового розвитку. На жаль, зараз наша країна не має економічного потенціалу, який би дозволив їй конкурувати з найрозвиненішими державами світу. Проте наявний потенціал дає їй змогу посісти вагоме місце у світовій економіці. Нині Україна входить до першої п'ятірки держав — виробників сільськогосподарської продукції. Завдяки ґрунтовній математичній, фізико-технічній освіті українці посідають провідне місце у світовій ІТ-індустрії. Значний транзитний потенціал нашої держави (розвинена мережа морських портів, трубопроводів, залізниць та автомобільних доріг).

Україна має необхідні природні ресурси та кваліфіковану робочу силу для розвитку майже всіх галузей промисловості: як традиційних (добувна, металургійна, машинобудівна), так і новітніх (електротехнічна, хімічна тощо). Залучення інвестицій дозволить прискорити цей процес.

Наша держава є членом багатьох впливових міжнародних організацій: ООН, ОБСЄ, Ради Європи тощо. Також Україна тісно співпрацює

з НАТО та ЄС. Українська дипломатія і бізнес налагодили двосторонні відносини з більшістю країн світу. Добровільно відмовившись від третього у світі за потужністю ядерного потенціалу, Україна від моменту проголошення незалежності докладає значних зусиль для збереження миру в регіоні й світі. Українські миротворці беруть участь у роботі місій ООН зі встановлення й підтримання миру в «гарячих точках» планети.

Вагомим є внесок українців і в розвиток світової культури. Українські митці знані в усьому світі.

Проте позитивні процеси гальмуються багатьма чинниками: гібридною війною і збройною агресією з боку Росії, корупцією серед владної верхівки, бідністю значної частини населення тощо. Більшість внутрішніх проблем можна розв'язати шляхом модернізації, демократизації країни та поглиблення інтеграції з ЄС. Зовнішньополітичні проблеми можливо вирішити зміцненням армії та долученням до військово-політичного блоку НАТО. Важливим є те, що серед українства існує усвідомлення необхідності саме такого шляху розвитку, який закріплено в Конституції України (Закон про зміни до Конституції України щодо курсу на вступ до ЄС і НАТО, які набули чинності 21 лютого 2019 р.).

Висновки

- ▶ Після Другої світової війни провідні держави світу вступили в новий період розвитку. Після відбудови господарства розпочався процес становлення і розвитку моделі «держави добробуту», яка, переживши кризу 1970-х рр. і «консервативну революцію» 1980-х рр., зміцніла й продовжила свій розвиток.
- ▶ Провідною тенденцією розвитку світу стала глобалізація.
- ▶ Після здобуття незалежності Україна прагне посісти вагоме місце у світі. Проте на цьому шляху існують перешкоди.

Запитання та завдання

1. Назвіть хронологічні межі періоду всесвітньої історії, який ви вивчали цього року. 2. Які події становили зміст другого періоду Новітньої історії? 3. Яке суспільство називають постіндустріальним? 4. Що таке глобалізація? 5. Які головні глобальні виклики постали зараз перед людством?

6. Чому Україні загрожує небезпека опинитися на узбіччі світового розвитку? 7. Ви знаєте основні тенденції розвитку світу в другій половині XX — на початку XXI ст. 8. Як впливає збройна агресія Росії на розвиток України та світу?

9. Підготуйте повідомлення (презентацію) за темою: «Підсумки, уроки, ціна для людства і наслідки Першої та Другої світових війн». 10. **Обговоріть у групах**, які існують виміри цінностей людського буття в сучасному світі.

11. Проведіть круглий стіл за темою: «Роль незалежної України у світових політичних, економічних і культурних процесах». 12. Проведіть міні-дослідження «Зміни в колективній свідомості населення України в умовах незалежності».

Основні події

24 жовтня 1945 р. — офіційна дата створення ООН

Листопад 1945 р. — проголошення Федеративної Народної Республіки Югославія (ФНРЮ)

1945—1951 рр. — окупація Японії американськими військами; післявоєнна відбудова країн Європи

1947 р. — прийняття «плану Маршалла» (1948—1952 рр. — його реалізація)

Березень 1947 р. — проголошення «доктрини Трумена»

15 серпня 1947 р. — розподіл колишньої колонії Індії на два британські домініони — Індійський Союз і Пакистан

Грудень 1947 р. — проголошення Румунії республікою

1947—1948 рр. — перша індо-пакистанська війна

Квітень 1948 р. — створення Організації Американських держав (ОАД)

14 травня 1948 р. — проголошення Держави Ізраїль

1948—1949 рр. — Перша берлінська криза. Блокада Західного Берліна

1948—1949, 1956, 1967, 1973, 1982—1983 рр. — арабо-ізраїльські війни

1948 р. — встановлення комуністичних режимів у державах Центрально-Східної Європи

Січень 1949 р. — створення РЕВ

Квітень 1949 р. — створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО)

7 вересня 1949 р. — проголошення ФРН

1 жовтня 1949 р. — проголошення КНР

7 жовтня 1949 р. — проголошення НДР

1950—1954 рр. — маккартизм у США

1953—1964 рр. — перебування при владі М. Хрущова в СРСР

1955 р. — Створення Організації Варшавського договору (ОВД)

Червень 1956 р. — виступ робітництва в Познані (Польща)

Жовтень-листопад 1956 р. — революція в Угорщині

1957 р. — створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)

1958—1959 рр. — політика «великого стрибка» в Китаї

Січень 1959 р. — перемога революції на Кубі, прихід Ф. Кастро до влади

1960 р. — «рік Африки»

Вересень 1961 р. — створення Руху неприєднання

1961 р. — Друга берлінська криза. Будівництво Берлінської стіни

1962 р. — надання Францією незалежності Алжиру

1962 р. — початок «білої революції» в Ірані

Жовтень 1962 р. — Карибська криза

1966—1978 рр. — «культурна революція» в Китаї

Травень 1968 р. — «червоний травень» у Франції

1968 р. — «Празька весна». Спроби оновлення соціалізму в Чехословаччині («соціалізм із людським обличчям»)

1969 р. — загострення проблеми Ольстера

1970-ті рр. — період розрядки міжнародних відносин

1972—1974 рр. — «вотергейтська справа» в США

1973—1975 рр. — Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ)

1974—1975 рр. — розпад Португальської колоніальної імперії

1 серпня 1975 р. — підписання Гельсінського заключного акта

1975—1979 рр. — режим «червоних кхмерів» у Кампучії

Грудень 1978 р. — початок реалізації політики реформ у Китаї

1978—1979 рр. — ісламська революція в Ірані (30 березня 1979 р. — проголошення Ісламської Республіки Іран)

26 березня 1979 р. — підписання мирного договору в Кемп-Девіді (США) між Єгиптом та Ізраїлем

Липень 1979 р. — перемога сандіністів у партизанській війні в Нікарагуа

1979—1990 рр. — прем'єрство М. Тетчер (тетчеризм)

1980 р. — створення профспілки «Солідарність» у Польщі

Початок 1980-х рр. — розміщення в Центральній-Східній Європі радянських ракет малої і середньої дальності

1981 р. — етнічні заворушення в Косові, початок кризи Югославської федерації

1981—1989 рр. — президентство Р. Рейгана (рейганоміка)

17 квітня 1982 р. — прийняття канадським парламентом Акта про конституцію, здобуття повного суверенітету Канади

1982—1998 рр. — канцлерство Г. Коля у ФРН

1985—1991 рр. — «перебудова» і розпад СРСР

1986 р. — найбільший судовий процес над мафією в Італії

1987—1993 рр. — перша «Інтифада» палестинського народу проти Ізраїлю

1989 р. — падіння режиму апартеїду в ПАР

1989 р. — проголошення Угорської Республіки

Грудень 1989 р. — повалення режиму Н. Чаушеску в Румунії

Листопад 1989 р. — «оксамитова революція» в Чехословаччині

2 серпня 1990 р. — агресія Іраку проти Кувейту

3 жовтня 1990 р. — об'єднання Німеччини

Початок 1990-х рр. — встановлення демократичних режимів у країнах Латинської Америки

Січень 1991 р. — операція багатонаціональних сил «Буря в пустелі» проти Іраку зі звільнення Кувейту

26 грудня 1991 р. — юридичне припинення існування СРСР

1991—2001 рр. — Югославські війни

1992 р. — початок операції «Чисті руки» в Італії

1992 р. — створення Європейського Союзу (ЄС)

1992 р. — підписання Угоди про Північноамериканську зону вільної торгівлі (НАФТА) між США, Канадою та Мексикою

1 січня 1993 р. — утворення двох суверенних держав: Чеської Республіки і Словацької Республіки

1994 р. — початок антиглобалістського руху

Грудень 1994 р. — приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї

1997 р. — відновлення суверенітету Китаю над Гонконгом

1999 р. — відновлення суверенітету Китаю над Макао

2002 р. — початок функціонування єдиної європейської валюти — євро

2000—2004 рр. — друга «Інтифада» палестинського народу проти Ізраїлю

11 вересня 2001 р. — терористичний акт у США

Серпень 2008 р. — збройна агресія Росії проти Грузії

2010—2011 рр. — «Арабська весна»

20 лютого 2014 р. — початок збройної агресії Росії проти України

2015 р. — початок прямого збройного втручання Росії у громадянську війну в Сирії

2015 р. — міграційна криза в Європі

2016 р. — референдум у Великій Британії про вихід із ЄС («брексіт»)

2018—2019 рр. — рух «жовтих жилетів» у Франції та Бельгії

21 лютого 2019 р. — набули чинності зміни до Конституції щодо курсу на вступ України до ЄС і НАТО

Передмова	3
§ 1. Вступ	5
РОЗДІЛ I. ОБЛАШТУВАННЯ ПІСЛЯВОЄННОГО СВІТУ	
§ 2. Створення нової системи міжнародних відносин	9
§ 3. Формування біполярного світу	14
РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА	
§ 4. Тенденції економічного і соціального розвитку держав Північної Америки та Західної Європи	20
§ 5. Тенденції політичного розвитку держав Північної Америки та Західної Європи	29
§ 6. США та Канада	37
§ 7. Велика Британія та Франція	49
§ 8. ФРН та Італія	61
Практичне заняття. Процеси демократизації в країнах Західної Європи та Америки в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.: причини, специфіка, наслідки	74
Узагальнення знань за розділом I та за розділом II Облаштування післявоєнного світу Держави Північної Америки та Західної Європи: формування постіндустріального суспільства	74
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом I та розділом II Облаштування післявоєнного світу Держави Північної Америки та Західної Європи: формування постіндустріального суспільства	74
РОЗДІЛ III. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ	
§ 9. Особливості розвитку країн Центрально-Східної Європи в другій половині 1940 — першій половині 1950-х рр.	75
§ 10. Країни Центрально-Східної Європи в другій половині 1950 — 1960-х рр.	85
§ 11. Країни Центрально-Східної Європи в 1970—1980-х рр.	95
§ 12. Країни Центрально-Східної Європи в 1990-х рр. — на початку ХХІ ст.	104
Практичне заняття. Вплив політичних процесів у СРСР на розвиток країн Центрально-Східної Європи в 1945—1991 рр.	116
Узагальнення знань за розділом III. Держави Центрально-Східної Європи: трансформаційні процеси	116
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом III. Держави Центрально-Східної Європи: трансформаційні процеси	116

РОЗДІЛ IV. ДЕРЖАВИ АЗІЇ, АФРИКИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ: ВИБІР ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ

§ 13. Японія	117
§ 14. Китай	123
§ 15. Індія	131
§ 16. Близькосхідний конфлікт і спроби його врегулювання.....	137
§ 17. Країни Африки.....	152
§ 18. Країни Латинської Америки	161
Практичне заняття. Моделі інноваційного розвитку нових азійських незалежних держав	170
Узагальнення знань за розділом IV. Держави Азії, Африки та Латинської Америки: вибір шляхів розвитку.....	170
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом IV. Держави Азії, Африки та Латинської Америки: вибір шляхів розвитку.....	170

РОЗДІЛ V. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

§ 19. Міжнародні відносини в 1950—1980-ті рр.	171
§ 20. Завершення «холодної війни». Міжнародні відносини наприкінці XX — на початку XXI ст.	185
Практичне заняття. Війни у В'єтнамі та Афганістані та їх вплив на міжнародні відносини	196
Практичне заняття. Агресія Росії проти України та її вплив на міжнародні відносини	196
Узагальнення знань за розділом V. Міжнародні відносини	196
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом V. Міжнародні відносини	196

РОЗДІЛ VI. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ І КУЛЬТУРА

§ 21. Постіндустріальне (інформаційне) суспільство. Розвиток науки і техніки	197
§ 22. Основні тенденції розвитку літератури і мистецтва у другій половині XX — на початку XXI ст.	206
Практичне заняття. Модерне (індустріальне) та постмодерне (постіндустріальне, інформаційне) суспільства: тяглість та зміни.....	216
Узагальнення знань за розділом VI. Повсякденне життя і культура	216
Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом VI. Повсякденне життя і культура	216

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ .....

Основні події.....	220
--------------------	-----

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ (РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)»
підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфена*.
Комп'ютерна верстка *О. В. Сідельникової*.
Коректор *Н. В. Красна*.

Окремі зображення, що використані в оформленні підручника,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 11.07.2019. Формат 70×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 16,38. Обл.-вид. арк. 21,7.
Тираж 127 695 прим. Зам. № 5868.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Підручник надруковано на папері українського виробництва

Надруковано у друкарні ТОВ «Фактор-Друк»,
вул. Сараговська, 51, Харків, 61030.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5496 от 23.08.2017.
Тел. +38(057) 717-51-85. E-mail: office@druk.factor.ua